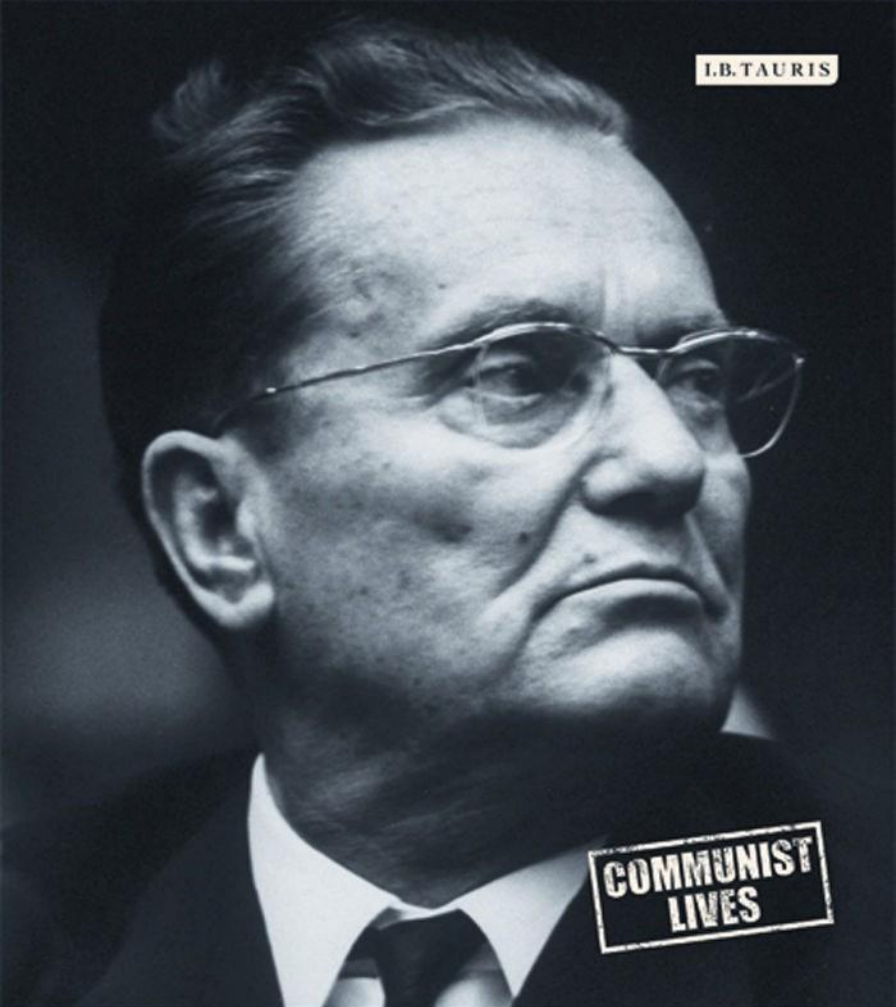

A black and white portrait of Josip Broz Tito, a Yugoslav leader. He is shown from the chest up, wearing a dark suit, a white shirt, and a dark tie. He has short, dark hair and is wearing glasses. His expression is serious, and he is looking slightly to the right of the frame. The background is dark and out of focus.

I.B. TAURIS

COMMUNIST
LIVES

tito
a biography
geoffrey swain

TITO

Geoffrey Swain je vedoucím katedry ruských a východoevropských studií Aleca Noveho na Glasgowské univerzitě. Je autorem rozsáhlých prací o dějinách Ruska a východní Evropy ve dvacátém s t o l e t í . Mezi jeho nejnovější publikace patří např: *Mezi Stalinem a Hitlerem*: (Routledge, 2004); *Trockij* (Pearson-Longman, 2006); a společně s Nigelem Swainem: *Eastern Europe since 1945* (Palgrave Macmillan, čtvrté vydání, 2009).

Další tituly ze série *Životy komunistů*:

Palmiro Togliatti
Aldo Agosti

Maurice Thorez
John Bulaitis

Ernst Thälmann
Norman LaPorte

Antonio Gramsci
Claudio Natoli

Władysław Gomułka
Anita Prazmowska

Imre Nagy
János Rainer

Georgi Dimitrov
Marietta Stankova

TITO

Životopis

Geoffrey Swain

Vydalo nakladatelství I.B.Tauris & Co. v
roce 2011. Ltd 6 Salem Road, London W2
4BU
175 Fifth Avenue, New York NY 10010
www.ibtauris.com

Distribuváno ve Spojených státech a Kanadě výhradně společností Palgrave
Macmillan 175 Fifth Avenue, New York NY 10010

Copyright © 2011 Geoffrey Swain

Geoffrey Swain uplatnil právo být označen jako autor tohoto díla v souladu se zákonem o autorských
právech, průmyslových vzorech a patentech z roku 1988.

Všechna práva vyhrazena. S výjimkou stručných citací v recenzi nesmí být tato kniha ani žádná její část
reprodukována, ukládána nebo vkládána do vyhledávacího systému nebo přenášena v jakékoli formě
nebo jakýmkoli prostředky, ať už elektronickými, mechanickými, fotokopírovacími, nahrávacími nebo
jinými, bez předchozího písemného souhlasu vydavatele.

Životy komunistů: ISBN: 978 1

84511 727 6

Úplný záznam CIP pro tuto knihu je k dispozici v Britské knihovně.
Úplný záznam CIP pro tuto knihu je k dispozici v katalogové kartě

Kongresové knihovny: k dispozici

Vytištěno a svázáno ve Velké Británii v CPI Antony Rowe, Chippenham z
kopie připravené pro tisk, kterou upravil a dodal autor.

OBSAH

<i>Seznam zkratek</i>	vii
<i>Poděkování</i>	ix
<i>Předmluva k sérii</i> od Matthewa Worleyho	xi
Úvod	1
1. Vytváření jugoslávského revolucionáře	5
2. Učíme se realizovat lidový osvobozenecský boj	33
3. Revoluce prostřednictvím války	57
4. Revize marxismu-leninismu	83
5. Chruščovovo desetiletí	109
6. Reforma komunismu	139
7. Skutečně existující samospráva	165
Závěr	185
<i>Poznámky na závěr</i>	193
<i>Index</i>	209

ZKRATKY

AVNOJ: Antifašistická rada pro lidové osvobození Jugoslávie, zakládající orgán poválečného jugoslávského státu, který se sešel dvakrát v listopadu 1942 a v listopadu 1943.

EAM: Řecké hnutí odporu, které založila Komunistická strana Řecka během druhé světové války a které bylo sice údajně otevřené i jiným stranám, ale vždy v něm dominovala Komunistická strana.

SRZ: Rolnické pracovní družstvo, obdoba sovětského "kolchozu" během krátkého experimentu s kolektivním zemědělstvím v Jugoslávii.

ZAVNOH: Státní antifašistická rada pro lidové osvobození Chorvatska, odpovědná za organizaci osvobozenického boje v Chorvatsku, ale podléhající rozhodnutím AVNOJ.

PODĚKOVÁNÍ

Část první kapitoly vychází z článku "Tito: the Formation of a Disloyal Bolshevik" publikovaného v *International Review of Social History*, ročník 24, č. 2, 1989, a je zde reprodukována s laskavým svolením redakce tohoto časopisu. Rád bych také využil této příležitosti a poděkoval pracovníkům dvou knihoven, Knihovny Glasgowské univerzity a Národní knihovny Skotska; zvláštní zmínku si zaslouží Tania Konn-Robertsová ze Slovanské sbírky Knihovny Glasgowské univerzity za pomoc, kterou mi poskytla při práci na tomto projektu.

PŘEDMLUVA K SERIÁLU

Komunismus se tradičně jeví jako beztvárná víra. Jeho důraz na kolektiv před jednotlivcem, na disciplínu a jednotu a na ohromný význam "strany" znamenal, že zájem anglicky mluvících politických historiků a životopisců přitahovali pouze nejznámější (a hlavně sovětské) komunističtí vůdci. Zejména řadoví členové strany měli tendenci být odmítnuti jako pouhá kolečka v organizacích, jichž byli součástí, buď očerňováni jako "otroci Moskvy", nebo se ztráceli v rozsáhlých popisech politiky a strategie komunistické strany, které v dosavadní historiografii převládaly. V poslední době se však historikové začali snažit proniknout pod jednotnou podobu demokratického centralismu a snažili se pochopit motivace a cíle těch, kteří obětovali své životy revolučnímu boji. Tato řada byla proto založena s cílem podpořit a vyjádřit tento zájem. Doufáme, že díky životopisným příběhům komunistických vůdců a členů začne být hnutí, které pomohlo definovat dvacáté století, chápáno diferencovaněji a že miliony lidí, kteří se v různých dobách a různými způsoby hlásili k této utopické, ale nakonec chybné vizi, získají osobní i historickou hloubku, kterou si jejich komunistické životy zaslouží.

Matthew Worley

Editor řady - *Životy komunistů*

ÚVOD

TITO: POLITICKÝ ŽIVOTOPIS

Pro určitou generaci byl Tito někým, kdo se postavil Hitlerovi i Stalinovi a zvítězil. Byl hrdinou druhé světové války i studené války. Nejlepší biografií v tomto spíše hagiografickém žánru byla kniha Phyllis Autyové *Tito: a Biography*, která obsahovala mnoho užitečných informací získaných z jejích dlouhých rozhovorů se samotným Titem.¹ Když po Titově smrti v roce 1980 přišel čas na revizionistický přístup, Nora Beloffová se ujala role vůdce se svou knihou *Tito's Flawed Legacy (Titův chybný odkaz)*, v níž naznačila, že Titova ochota jednat s Němci na počátku roku 1942 a jeho neustálý boj proti četníkům činí z jeho tvrzení, že "osvobodil" Jugoslávii, nesmysl; byl to komunista, který vedl tvrdou občanskou válku proti jugoslávským spoluobčanům, který "mrkal na Churchilla" a rychle se dostal přes své rozladění se Stalinem.² O deset let později podal Stevan Pavlowitch ve své knize *Tito: a Reassessment (Tito: přehodnocení)* vyváženější, ale poněkud zhuštěnou zprávu, ale v době, kdy tato kniha vyšla, systém, který Tito odkázal, již selhal.³ Etnické napětí, které se Tito tak usilovně snažil vyřešit, se znovu objevilo, když se znásobily hospodářské problémy a zhroucení komunismu jinde ve východní Evropě vyvolalo otazník nad jeho životaschopností v Jugoslávii. Když se země propadla do děsivé občanské války, zdálo se, že stará hesla o "bratrství a jednotě" jsou hodna jen prázdného smíchu.

Jugoslávská tragédie nevyhnutelně ovlivnila zájem o Tita. Zvěrstva devadesátých let, když se spojila s podobně genocidními masakry ze čtyřicátých let, mnohým naznačovala, že jihoslovanské (jugoslávské) národy jsou natolik rozervány vzájemnou nenávistí, že Titův experiment byl od počátku odsouzen k zániku, a proto je málo zajímavý. I když samozřejmě silným prvkem Titova experimentu byla snaha sjednotit národy Jugoslávie kolem konceptu "bratrství a jednoty", základ, na němž se tak mělo stát, byl z velké části zapomenut. Tito vytvořil systém samosprávného socialismu, který měl osvobodit pracující od odcizení kapitalistického systému, umožnit jim vnímat společné zájmy a spolupracovat na společných cílech; na takovém základě by se vypařilo prvotní etnické napětí. Jugoslávský experiment samosprávného socialismu zmizel beze stopy, i když se na konci šedesátých let krátce zdálo, že je schopen sjednotit starou i novou evropskou levičí a oživit tak samotný komunismus. Jak na konci roku 1968 poznamenal přední jugoslávský komunista Krste Crvenkovski, "horečka samosprávy zachvátila, když ne svět, tak alespoň prakticky celou Evropu", studenti a revoluční skupiny "zvedali hesla o participaci a samosprávě" a zahrnovali tyto myšlenky do svých programů.⁴ Crvenkovski sice přeháněl, ale intelektuální kvas roku 1968 měl jugoslávskou složku a Titovo pojetí komunismu si zaslouží přehodnotit.

Tito nenapsal žádné paměti a řekl Phyllis Autyové, že historie bude jeho soudcem. Třicet let po jeho smrti nastal čas pokusit se o tento soud, čas znovu zhodnotit jeho život. V této postkomunistické biografii jsem se pokusil dát plnější váhu Titovi komunistovi tím, že jsem omezil diskusi o válečných letech a věnoval patřičnou pozornost Titově předválečné kariéře a padesátým a šedesátým letům, kdy se stále aktivně zapojoval do boje za komunismus jako mezinárodní hnutí. Tito byl především komunistou a komunistické věci byl oddán až do své smrti. Od ostatních komunistických vůdců se lišil tím, že díky svým raným zkušenostem se sovětským Ruskem dostatečně poznal sovětský experiment, aby se nenechal spoutat jeho kouzlem. Dokázal srovnat opojné dny revoluce a občanské války s pronikavým strachem na vrcholu teroru; koncem třicátých let již dokázal oddělit Stalina a Lenina, přičemž Stalinovi ponechal problémy socialistické výstavby v rámci bývalého carského impéria a pro sebe si ponechal Lenina jako inspirátora revoluce a průvodce jejím úspěšným provedením. Titův aktivní politický život zahrnoval celé komunistické období, od roku 1917 až po neúspěch posledního experimentu s reformním komunismem, Pražské jaro 1968. Vtěsnat tak dlouhý a složitý život do pouhých sedmi kapitol bylo obtížné a z nutnosti bylo mnohé podceňeno nebo vynecháno. Zaměření na Tita jako komunistického bojovníka, nikoliv na jugoslávského vůdce, zkoumání nejen jeho vztahu se Stalinem, ale i jeho dřívějšího vztahu s Kominternou a jeho pozdějšího dlouhého angažmá s Chruščovem a procesu destalinizace způsobilo, že se v této knize překvapivě málo hovoří o etnickém napětí, které nakonec deset let po Titově smrti vedlo k pádu Titova státu. Ta jsou zmíněna, protože ovlivnila Titovo vedení. Před válkou se tak Tito a chorvatské stranické vedení střetli kvůli realizaci strategie lidové fronty, na začátku války se chorvatská strana bránila výzvě k povstání a s blížícím se koncem války hrozilo, že chorvatské prosazování suverenity podkope Titovu pozici komunistického státníka. Chorvatský problém jako takový se znovu objevil až v neklidném období po skončení

Hospodářská reforma Jugoslávie v roce 1965.

Jedná se o sympatický životopis. Vychází se z předpokladu, že Titův komunistický experiment byl prospěšný. Masové vraždy spojené se Stalinem a Hitlerem nevyhnutelně vyvolávají otázku rovnocennosti totalitních systémů stalinismu a nacismu, ale Tito byl komunista, jehož kariéra předcházela stalinismu, který se snažil jak o odpor proti stalinismu, tak o jeho překonání a který komunismus považoval za osvobozující ideologii. Tito a jeho nejbližší spolupracovníci byli upřímní, když po rozchodu se Stalinem vybudovali samosprávný systém, který podle nich v 60. letech 20. století nabízel praktické řešení Marxova chápání odcizení práce. Titův komunismus zdůrazňoval marxismus v marxismu-leninismu.

Proto se zde naznačuje, že Tito měl "pravdu", dokud se téměř na poslední chvíli "nespletl". Když se samospráva v roce 1968 dostala na křižovatku, Tito se rozhodl špatně, přestože v červnu téhož roku řekl dělníkům i studentům, že jejich požadavky vyslyší. Tito byl diktátor, méně násilnický než mnozí jiní a jistě ochotnější ke konzultacím než většina ostatních, ale přesto diktátor. Už v roce 1954, v době jeho střetu s Milovanem Djilasem, bylo možné tvrdit, že Jugoslávie

byl obklopen nepřáteli a lid nebyl socialisticky vzdělaný, takže diktatura musela pokračovat, ale v roce 1968 už ani jedna z těchto podmínek neplatila. A přesto se Tito rozhodl pokračovat ve funkci diktátora, a to diktátora osamělého. Nejenže se rozešel s Džilasem, ale v roce 1966 se rozešel i s Aleksandarem Rankovićem a v roce 1967 se Svetozarem Vukmanovićem Tempo; po jeho boku zůstal jen Edvard Kardelj. V roce 1968 jeho rozhodnutí zastavit dělnickou samosprávu, která se ubírala směrem, který chápal jako syndikalistický, vyústilo v předání moci republikánským elitám, což jen znovu rozdmýchalo nacionalistické vášně. Potlačení těchto vášní znamenalo utlumení veškeré diskuse a zastavení jakéhokoli vývoje směrem k demokratickému státnímu zřízení.

Titův neúspěch dokázal, že komunismus a diktaturu nelze spojit. Jeho největším selháním bylo, že v roce 1968 dokázal vidět jako "nepřítele" pouze marxistické filozofy sdružené kolem časopisu *Praxis*, a ne součást širší demokratické debaty o povaze dělnické třídy v moderní konzumní společnosti. V době, kdy se marxistický socialismus vytratil z programu jednání, je přinejmenším zajímavé, že Tito inicioval a posléze i zastavil experiment, jehož cílem bylo učinit z dělníků pány jak práce, kterou vykonávají, tak hodnoty, kterou vytvářejí.

JAK SE STAL JUGOSLÁVSKÝM REVOLUCIONÁŘEM

POLITICKÉ UČŇOVSTVÍ

Ačkoli prezident Jugoslávie Josip Broz slavil narozeniny 25. května, ve skutečnosti se narodil 7. května 1892 v chorvatské vesnici Kumrovec jako sedmé dítě Franja Broze a Mariji Javeršek. Rodina Franja Broze žila v Kumrovcu v chorvatském Záhoří už tři století, ale Marija pocházela z vesnice Podsrede, která byla sice vzdálená jen deset kilometrů, ale ve Slovinsku. Dnešní Chorvatsko, nezávislý stát, bylo tehdy součástí Uherského království, které bylo samo o sobě součástí Rakouska-Uherska, jemuž vládla vídeňská dynastie Habsburků; Slovinsko patřilo do rakouské poloviny říše. Když Tito vyrůstal, Chorvati i Slovinci se stále více ztotožňovali se svými slovanskými soukmenovci, Srby, v ambicích vytvořit jihoslovanský (jugoslávský) stát; Srbsko již získalo nezávislost na Osmanské turecké říši a kdysi hospodářsky závislé na Rakousku-Uhersku se v Titově dospívání začalo prosazovat na mezinárodní scéně.

Titův otec zdědil jeden z nejlepších domů ve vesnici a poměrně prosperující statek s deseti akry půdy a koněm a vozem, které často sloužily k provozování povoznictví. Za vlády Franja však statek brzy přestal prosperovat. Po většinu své předškolní výchovy pobýval Tito u prarodičů z matčiny strany a stal se velkým oblíbencem svého dědečka z matčiny strany, který byl uhlířem i hospodářem a bral ho na výpravy do lesa. Když se Tito v osmi letech vrátil do Kumrovice, mluvil lépe slovinsky než chorvatsky. Titovo školní vzdělání bylo skromné, školu navštěvoval jen čtyři roky; ti, kdo s ním úzce spolupracovali, si v pozdějším věku všimli, že nikdy neuměl správně pravopis. Ze školních záznamů vyplývá, že často chyběl, a sám ochotně přiznal, že jeho rodiče měli na vzdělání selský názor a považovali práci na statku za důležitější; Tito sám vzpomínal, že "chodil z domu za školu", aby mohl chodit do školy, a jeho závěrečné vysvědčení za rok 1904 bylo dobré.¹

Politické vzdělání svého druhu začalo brzy. Zagorje bylo srdcem selského povstání Matiji Gubce, který se v roce 1573 pokusil dobýt hrad Cesargrad, jehož zříceniny se tyčí nad Kumrovcem. Toto povstání zanechalo hlubokou stopu v místní lidové paměti. Gubcovi stoupenci si jako symbol vzpoury dávali do čepic kohoutí pera a Tito vzpomínal, že totéž dělal při svých dětských hrách. Když se v roce 1903 záhorské vesnice vzbouřily proti zvýšení daní, strhávaly uherské vlajky a střetly se s ozbrojenou policií, udělalo to na jedenáctiletého chlapce hluboký dojem, zejména proto, že v Brozově domě byli následně na měsíc ubytováni čtyři maďarsí vojáci. Po ukončení školy Tito nejprve pracoval na statku svého strýce, matčina bratra, a poté se vrátil na vlastní rodinné hospodářství. V roce 1907 se pak ve věku

patnáct, Tito odjel z Kumrovce do Sisaku, posádkového města, kde v armádě sloužil jeho bratranec Jurica Broz. Bratranec mu sehnal práci číšníka a umývače nádobí v restauraci svého známého, ale po nějaké době to Tita přestalo bavit, a protože se setkal s mladými lidmi svého věku, kteří se vyučili, oslovil místního českého zámečníka, mistra Nikolu Karase, aby se vyučil. Karas souhlasil a nabídl obvyklý tříletý výcvik a vydržování, pokud Titova rodina zajistí oblečení; protože Franjo si nemohl dovolit koupit potřebný kotníkový oblek, zaplatil si ho Tito sám.

Až do září 1910 pracoval Tito jako učeň u Karase, ke kterému se krátce poté připojil jeho mladší bratr Stjepan. Učni většinou pracovali od šesti hodin ráno do šesti hodin večer, ale dvakrát týdně chodili od pěti do sedmi hodin večer na technickou školu. Za celé ty tři roky narušila klid jen jedna událost. Karas našel Tita, jak si čte detektivku, když měl dohlížet na stroje. Karas, jak bylo jeho právem, sáhl k tělesnému trestu a Tito utekl. Poté byla přivolána policie a Tito byl nalezen a zadržen. Karas se rozhodl, že Tita nebude stíhat za porušení učňovských podmínek, a na incident se zapomnělo. Během své učňovské praxe Tito poprvé okusil sociálnědemokratickou politiku. Na První máj 1909 byli učni vybízeni zkušenějšími товариši k výzdobě dílny, zatímco Tito byl přesvědčován, aby četl i prodával socialistické noviny *Slobodná Reč*.

Když Tito získal kvalifikaci tovaryše, využil svých kontaktů a získal práci v Záhřebu. Tam v říjnu 1910 ve svých osmnácti letech vstoupil do Svazu kovodělníků, dva měsíce pracoval a zúčastnil se své vůbec první dělnické demonstrace. Tito bral členství v odborech vážně, většinu dní navštěvoval ústředí, aby si přečetl literaturu a setkal se s kolegy dělníky. Od prosince 1910 do ledna 1911 byl opět v Kumrovci a pak byl často na cestách. Nejprve odjel do Lublaně, kde nenašel žádnou práci, pak šel pěšky do Terstu, kde opět nebyla práce, a v únoru 1911 byl opět v Kumrovci. V březnu byl opět v Záhřebu, kde opravoval jízdní kola, a pracoval tam čtyři měsíce, účastnil se prvomájové demonstrace a své první úspěšné stávky. Byl loajální k odborům a pečlivě splácel příspěvky za období, která strávil bez práce. Tito se poté usadil ve slovinském Kamniku, kde pracoval ve stejné továrně více než rok, až do května 1912. Když tuto továrnu zavřeli, přijal nabídku na přeložení do Čech, ale po příjezdu se dozvěděl, že se do továrny navezla slovinská pracovní síla, která se snažila snížit mzdy místních českých dělníků, kteří stávkovali. Slovinci se ke stávce připojili a zaměstnavatelé ustoupili.

S blížící se první světovou válkou ekonomika vzkvétala a Tito, kvalifikovaný kovodělník s odborářským průkazem, byl žádaný. Vzpomínal, že ho přirozená zvědavost zavedla do největších kovodělných továren v této části Evropy. Přestěhoval se do Plzně, kde pracoval pro Škodovku, a pak cestoval do Mnichova, Mannheimu a Porúří. Nakonec v říjnu 1912 spočinul ve Vídni, kde pracoval jeho starší bratr Martin. Tito žil s bratrovou rodinou a našel si práci nejprve v továrně Griedl a poté u firmy Daimler, kde krátce působil jako zkušební řidič. Ačkoli Tito později prohlásil, že "začal oceňovat skrytou sílu kovodělníků, v jejich obrovských továrnách, kde tisíce mužů společně pracují na nejmodernějším

strojírenství' jeho hlavní zábavou ve Vídni nebyly odbory, ale gymnázium a šerm. Šermoval dvakrát týdně a také začal chodit na hodiny tance.²

V roce 1913 byl Josip Broz ve svých jednadeceti letech povolán na dvouletou vojenskou službu. Požádal o službu v 25th Domobranském pluku v Záhřebu, v němž se rozkazy vydávaly v chorvatštině, nikoli v maďarštině. Přes zimu 1913-14 trénoval jako lyžař a následně absolvoval kurz pro poddůstojníky v Budapešti, kde se stal nejmladším rotmistrem v pluku. V armádě pokračoval v šermířské kariéře, stal se plukovním mistrem v šermu a obsadil druhé místo na celoarmádním mistrovství. Když začala první světová válka, byl Tito zatčen a uvězněn na základě obvinění z vyhrožování dezercí k Rusům, což se podařilo několika jeho krajanům. Tito nakonec uvedl protichůdné verze tohoto příběhu: jugoslávskému historikovi Vladimíru Dedijerovi řekl, že skutečně hrozil dezercí k Rusům, ale také tvrdil, jak tehdy tvrdil jeho obhájce, že celá věc byla důsledkem úřední chyby. Po svém propuštění byl Tito převelen na srbskou frontu a poté, počátkem roku 1915, byl 25th domobranský pluk poslán na ruskou frontu v Karpatech.³

Tito byl pověřen vedením průzkumné čety a později na tuto zkušenost napsal milé vzpomínky.

Ve válečné vědě mě zajímala jedna věc: průzkum, protože vyžadoval čistou hlavu. Brzy se mé přání splnilo a já dostal velení čety, která noc co noc překračovala nepřátelské linie a operovala hluboko v týlu. Byli jsme velmi úspěšní a důvodem bylo, jak se domnívám, to, že jsem se o své muže staral, dohlížel na to, aby nebyli ošizení o příděly jídla, obuv a nejlepší možné ubytování.⁴

Ačkoli to byl rozsah Titových vojenských zkušeností, průzkum mu dal neocenitelné lekce o udržování morálky v týlu nepřítele. Milovan Djilas, svého času jeho nejbližší spolupracovník, ale později jeho nejhorší kritik, tvrdil, že Titovo působení jako poddůstojník v rakousko-uherské armádě mu dalo "vysoce vyvinutý smysl pro vojenskou organizaci". Dne 25. března 1915 byl Titův pluk napaden ruskými, čerkeskými a kozáckými jednotkami a Tito byl zraněn čerkeským kopím a zajat; toto zranění bylo tak vážné, že strávil následujících třináct měsíců v zajatecké nemocnici zřízené ve starém klášteře v městečku Svijažsk na řece Volze nedaleko Kazaně. Zde se učil rusky, s čímž mu pomáhaly dvě středoškolačky, které mu nosily ke čtení ruské klasiky. V létě 1916 byl uznán za natolik zdravého, že mohl být převezen do zajateckého tábora Ardatov v Samarské gubernii, kde dostal práci mechanika obsluhujícího místní vesnický mlýn. Koncem roku 1916 byl opět převezen do tábora Kungur poblíž Permu, kde byli vězni využíváni k opravám Transsibiřské magistrály. Zde zjistil, že úředníci tábora kradou zásilky Červeného kříže ze Švédska, a když si stěžoval, byl uvězněn a zmlácen kozáky. Během revolučních nepokojů v únoru 1917, kdy byl ruský car sesazen z trůnu, vtrhl do vězení dav a vrátil ho do tábora.⁵

Mezi těmi, s nimiž byl vězněn, byl i polský bolševik, který se s ním spřátelil, pak mu sehnal práci na železnici a v červnu 1917 mu pomohl utéct do Petrohradu, kde se ubytoval u syna svého polského přítele. Tito přijel v době vrcholící politické krize známé jako červencové dny. Po svržení cara vytvořily různé ruské liberální strany Prozatímní vládu, kterou z boku podporovaly socialistické strany zastoupené v sovětu. V dubnu se umírnění socialisté rozhodli tuto vládu podpořit, připojili se k ní a vytvořili z ní koalici; Leninovi bolševici se vymezili tím, že tuto vládu odmítli podpořit a místo toho požadovali předání moci sovětům. Koaliční vládu držel pohromadě závazek pokračovat v účasti Ruska v první světové válce, ale ofenzíva zahájená koncem června dopadla tak katastrofálně, že se koaliční vláda rozpadla. V tomto mocenském vakuu na začátku července bolševici zorganizovali sérii masových demonstrací vyzývajících k vytvoření nové sovětské vlády a pohrávali si s myšlenkou převzetí moci. Tito se těchto demonstrací zúčastnil a byl jedním z mnoha podezřelých bolševiků, kteří byli zatčeni, když nový premiér Alexandr Kerenskij obnovil pořádek. Tito byl poslán do pevnosti Petra Pavla, kde se po třech týdnech vydávání za nevinného obyvatele Permu přiznal, že je uprchlý válečný zajatec. Když mu bylo nařízeno vrátit se do Kunguru, vyskočil v Jekatěrinburgu z vlaku a uprchl, přičemž dalším vlakem dojel až do Omsku. Zde 8. listopadu zastavili vlak místní bolševici a vysvětlili mu, že Lenin se předchozího dne chopil moci v Petrohradě a že se hledají rekruti do nové Mezinárodní rudé gardy. Tito vstoupil do Mezinárodní rudé gardy a strávil zimu 1917-18 střežením Transsibiřské magistrály.⁶

V té době se Tito seznámil s tehdy teprve čtrnáctiletou Pelagijí Bělousovou. Poskytla mu útočiště v květnu 1918, kdy československé legie uspořádaly povstání a svrhly bolševickou moc na Sibiři. Omsk se stal sídlem nejprve protibolševické sibiřské vlády a poté bílé vlády admirála Kolčaka. Pelagija pomohl Titovi uchýlit se čtyřicet kilometrů za Omsk do jedné kirgizské vesnice, kde opět našel zaměstnání při údržbě místního mlýna. Když pak v listopadu 1919 Omsk znovu dobyla Rudá armáda, Tito se přestěhoval zpět do města a v lednu 1920 se s Pelagijí oženil.⁷ Na podzim 1920 začala rozsáhlá operace návratu německých a rakousko-uherských válečných zajatců do vlasti a Tito se svou novou nevěstou se rozhodli této příležitosti využít. Stejně jako tisíce dalších odcestovali do Narvy v nově nezávislém Estonsku a poté lodí do Štětína. Odtud se Tito a Pelagija vydali vlakem do Vídně, kam dorazili 20. září 1920; začátkem října už byli v Kumrovcích, kde Josip zjistil, že jeho matka zemřela v roce 1918 a otec se přestěhoval do Jastrebarska u Záhřebu.

V době, kdy byl Tito zajat, bylo Chorvatsko součástí Uherského království, které bylo samo o sobě součástí Rakouska-Uherska; v době jeho návratu bylo součástí nového Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Komunistická činnost v novém státě byla významná. V komunálních volbách, které se konaly v březnu a srpnu 1920, získali komunisté 39 % hlasů v Záhřebu a 34 % v Bělehradě, čímž se stali největší stranou v obou městech; v listopadu 1920 se konaly volby do Ústavodárného shromáždění, v nichž Komunistická strana Jugoslávie získala čtvrté

největší procento hlasů, 12,4 procenta, a když se v prosinci rozdělovaly mandáty, komunisté se stali třetí největší stranou. V noci z 29. na 30. prosince 1920 vydala vládnoucí vládní koalice dekret zakazující činnost komunistické strany až do doby, než bude vypracována ústava nového státu. Sotva byla tato ústava 28. června 1921 schválena, byl ministr vnitra, který vydal zákaz Komunistické strany Jugoslávie, 21. července zavražděn mladým bosenským komunistou a všech padesát osm komunistických poslanců bylo odvoláno ze sněmovny a z místní samosprávy; Komunistická strana Jugoslávie byla prohlášena za ilegální a za činnost vedoucí k šíření komunismu mohl být uložen trest smrti.

V této politické situaci se Tito snažil najít práci. V Záhřebu byl krátce číšníkem, účastnil se úspěšné stávky číšníků a poté pracoval jako zámečnický. Když v listopadu 1920 uspořádaly záhřebské odbory shromáždění k výročí bolševické revoluce, byl Tito požádán, aby promluvil, a svůj projev zakončil heslem "dělníci mohou zvítězit jen s pomocí zbraní!". Tito také aktivně agitoval za komunisty během listopadových voleb

do Ústavodárného shromáždění, což mu však vyneslo vyhazov a zaměstnání pro známého komunistu se hledalo ještě obtížněji. Na začátku roku 1921 se Tito s Pelagijí přestěhovali do vesnice Veliko Trojstvo u Bjelvaru, kde Tito našel stálou práci jako mechanik vedoucí mlýna; pracoval zde čtyři a půl roku, až do poloviny roku 1925.⁸

Zdá se, že v této době byl Titův osobní život pro něj stejně důležitý jako život politický. Téměř ihned po návratu do Jugoslávie se manželům Pelagijovým narodilo dítě, které během několika hodin zemřelo. Chlapec pak zemřel na úpalici po pouhých osmi dnech. Krátce nato zemřelo po podobně krátkém životě další dítě, i když tentokrát žilo dost dlouho na to, aby bylo pokřtěno Zlatica. Druhá dcera Hlinka přežila

dva roky, ale v jednopokojovém bytě, který všichni tři sdíleli, přežil po kojeneckém věku pouze syn Žarko, narozený v roce 1924. Tito byl však stále komunistou a v roce

1923 ho kontaktoval bývalý důstojník rakousko-uherské armády i Rudé armády,

kterého strana pověřila, aby se pokusil obnovit kontakt s rozptýlenými členy a sympatizanty strany. V roce 1923 se konaly volby a komunisté zaregistrovali

Nezávislou dělnickou stranu jako zástěrku pro komunistickou propagandu po dobu volební kampaně. Tito byl znovu zapojen do stranické práce a počátkem roku 1924

vedl okresní výbor strany v Križevci,

a byl zvolen do místního výboru odborů.⁹

Jeho komunistické aktivity se poprvé dostaly do povědomí policie jako člena odborového výboru na počátku roku 1924. Když zemřel jeden z členů odborů, byl Tito požádán, aby pronesl smuteční projev. Přestože se pohřeb konal v katolickém kostele, Tito při této příležitosti prohlásil: "Soudruhu, přísaháme, že budeme do konce života bojovat za ideje, kterým jsi byl tak oddán"; poté rozvinul rudou vlajku. Byl zatčen a převezen do věznice v Bjelvaru, po osmi dnech vazby byl osvobozen. V létě 1925 zemřel Titův zaměstnavatel a synovec, který podnik převzal, Titovy politické aktivity neoceníl; nyní byl pod pravidelným policejním dohledem a jeho pokoj byl pravidelně prohlídáván. Tito se proto s rodinou přestěhoval do Kraljevice, malého pobřežního města, kde 21. září začal pracovat.

Většina práce spočívala v opravách torpédových člunů, které Jugoslávie zdědila po rakousko-uherském námořnictvu, ale které byly v roce 1918 zabaveny Italy a zbaveny většiny strojního vybavení; pracoval také na konstrukci motorového člunu pro ministra financí a vzpomínal na úpravu motoru hydroplánu pro jeho pohon. Tito s sebou přivezl asi padesát knih, včetně *Železné paly* od Jacka Londona, *Ženy a socialismus* od Augusta Bebel a *Matka* od Maxima Gorkého, a brzy byla založena neformální dělnická knihovna. Tito byl zvolen závodním dozorcem a brzy začal organizovat buňku komunistické strany a poté úspěšnou stávkou, aby získal náhradu mzdy, která v té době již sedm týdnů dlužila.¹⁰

Během tohoto sporu se Tito obrátil na Generální radu Svazu kovodělníků v Bělehradě s žádostí o intervenci a jeho jméno bylo poté známo v odborových kruzích v Záhřebu i Bělehradě. Když se po roce v Kraljevu zapojil do další stávky, byl 2. října 1926 propuštěn. Do Bělehradu ho pak povolal Svaz kovodělníků, zlákaný nabídkou dobré práce. Po přestěhování do Bělehradu našel práci v továrně na železniční vagony Smederevska Palanka, asi čtyřicet kilometrů za hlavním městem. Tito byl zvolen dělnickým "důvěrníkem" a využil možnosti studovat v dělnické knihovně při ústředí Svazu kovodělníků; byl také vyzván, aby napsal článek do jeho novin *The Organised Worker*. V důsledku tohoto článku byl Tito propuštěn a v březnu 1927 se vrátil do Záhřebu. V dubnu už měl novou práci a opět organizoval odborovou pobočku. Když však kampaň skončila a bylo dosaženo uznání ze strany zaměstnavatelů, Tito opustil zaměstnání v průmyslu a stal se tím, čím bude po zbytek života, organizátorem dělnického hnutí na plný úvazek, nejprve tajemníkem Svazu kovodělníků pro Záhřeb a poté tajemníkem Chorvatského krajského výboru.

V červnu 1927 byl Tito zatčen na základě obvinění z doby svého působení v Kraljevi. Když mu v říjnu 1927 stále nebylo sděleno obvinění a neproběhl žádný výslech ani soud, vyhlásil Tito hladovku. Po pěti dnech ho ve vězení navštívil místní soudce a slíbil mu okamžité slyšení; 28. října 1927 byl odsouzen k sedmi měsícům vězení. Do odvolání byl Tito propuštěn na svobodu, ale když bylo odvolání projednáno a trest snížen na pět měsíců, Tita již nebylo možné najít; začal jeho život v ilegality.¹¹

Po Titově návratu do Záhřebu v březnu 1927 nastala nová etapa jeho politické kariéry. Nebyla to jen stále sílící odborová činnost, ale byl také zvolen do záhřebského výboru Komunistické strany Jugoslávie, a to mu poprvé poskytlo možnost rozhodujícím způsobem zasahovat do stranických záležitostí. Komunistická strana Jugoslávie již od svého založení zažívala intenzivní vnitřní boj mezi pravicovými a levicovými frakcemi. Komunistická strana Jugoslávie byla dědičkou Srbské socialistické strany, která podporovala mnohé myšlenky austromarxistů. První vůdce Komunistické strany Jugoslávie, pravicový Sima Marković, si zachoval určitou skepsi vůči leninské verzi marxismu a musel být přesvědčován, aby přijal výhody Leninových jednadvaceti podmínek pro členství v Kominterně. Marković reagoval na zákaz Komunistické strany Jugoslávie tvrzením, že se jedná pouze o dočasný jev, a protože úřady ponechaly komunisty řízeným Nezávislým odborům volnou ruku v jejich další činnosti, je

Strana v nich měla dokonalé krytí pro svou podzemní činnost, pokud ovšem vazby komunistů na odbory nebyly tak zjevné, aby byly odbory zrušeny. Pro levé křídlo strany bylo odhodlání pravice zachovat odbory jako legální instituce za každou cenu jen bezzásadovým kapitulacionismem a oportunismem. Kominternu nejednou cítila potřebu do těchto bojů zasáhnout, ale bez valného výsledku; v květnu 1926 označila exekutiva Kominterny stranu za "ochromenou a přeměněnou v permanentní debatní klub".¹²

Jednou z ironií této situace byla skutečnost, že zatímco Nezávislé odbory sídlily v Bělehradě, mnoho jejich největších poboček bylo v Záhřebu. Právě když se Tito v říjnu 1926 přestěhoval do Bělehradu, začaly na něj tyto frakční boje přímo doléhat. Svaz kovodělníků ho povolal do Bělehradu s nabídkou dobrého zaměstnání, ale jeho případné umístění do vagonky Smederevske Palanka znamenalo, že byl umístěn do továrny, kde nebyla žádná buňka komunistické strany. Bylo to proto, že byl považován za typického levicového potíziistu ze Záhřebu? Tato myšlenka zřejmě napadla i Tita, který se cítil podobně okrajově, když mu po propuštění odbory mohly nabídnout práci pouze v Makedonii. Jeho návrat do Záhřebu se shodoval s jeho rostoucím odhodláním skoncovat s vysilujícím frakcionářstvím ve straně. Nyní byl již osobností, která měla za sebou určité zkušenosti, neboť v letech 1926-8 napsal čtyřicet továrních zpráv pro dělnický tisk. Podle jeho názoru na odborových konferencích, které se konaly v roce 1927 a v roce 1928, pravicoví vůdci "zaujali provokativní postoje". Tito vzpomínal, "jak často jsme tehdy po stranických schůzích chodili až do rána a mluvili a přemýšleli o tom, jak zachránit stranu před frakcionářskou noční můrou". Rozhodl se "uchránit záhřebskou stranickou organizaci před frakcionářskou pohromou" a využít ji jako základnu pro organizování tlaku na vedení strany zdola.¹³

Tímto rozhodnutím se Tito změnil z regionální na celostátní osobnost jugoslávských komunistů. Od svého návratu do Záhřebu v březnu 1927 se Tito zasazoval o to, co nazýval "dělnickou frontou", a to jak proti levicovým, tak proti pravicovým frakcím ve straně. Po pečlivé přípravě a v doprovodu podobně smýšlejícího Andrije Hebranga Tito v noci z 25. na 6. února 1928 na osmé záhřebské městské konferenci vystoupil s výzvou proti frakcionářství. Přítomno bylo asi třicet lidí, včetně zástupce Komunistické internacionály vyslaného speciálně za účelem vypracování taktiky, jak s frakcionářstvím skoncovat, a když záhřebský stranický tajemník přednesl nevýraznou zprávu, v níž se o frakcionářství nezmínil, postavil se Tito do čela těch, kteří požadovali úplné projednání problému; zdůraznil, že frakcionářství poškozují celé pokrokové hnutí, neboť ti, kdo se jím zabývají, staví svou osobní prestiž nad rozvoj samotného hnutí. V důsledku Titova zásahu byla oficiální zpráva odmítnuta a konference přijala zprávu vypracovanou Titem a jeho stoupenci. Tito byl poté jmenován novým záhřebským tajemníkem a v této funkci napsal Komunistické internacionále dopis, v němž nastínil současnou situaci. Reakce Kominterny byla okamžitá. V dubnu 1928 vydal balkánský sekretariát "Otevřený dopis", v němž vyzval k ukončení veškerého frakcionářství a ocenil Titovu iniciativu; nové vedení Komunistické strany Jugoslávie, vnucené v důsledku dopisu Kominterny, pohrozilo v červnu 1928 vyloučením bělehradské strany z KSC.

Organizace. Zdálo se, že toto rozhodnutí mění Titovo tažení proti levicovému i pravicovému frakcionářství v jednostranný útok proti pravici, což ještě posílilo rozhodnutí přijaté na VI. sjezdu Kominterny v červenci až září 1928.¹⁴

Tito nebyl z tohoto posunu doleva nadšený. To se snad nejvíce projevilo při prvomájových oslavách, které v roce 1928 uspořádal v Záhřebu. Ty byly pečlivě připraveny s cílem zmást policii, ale jejich ústředním bodem byl pokus o zvýšení politické teploty tím, že se pokusil zorganizovat rozbití sociálnědemokratického shromáždění, akce, již se Tito sám zúčastnil. Strana také vyzvala komunistické demonstranty k odporu proti policii. Tito byl během nepokojů zatčen a dva týdny zadržován. Po propuštění se brzy věnoval organizování protestů proti vraždě Stjepana Radiće, vůdce Chorvatské rolnické strany, která se stala 28. června; nejprve spolupracoval s Chorvatskou rolnickou stranou, ale poté trval na tom, aby demonstrace pokračovaly i poté, co je Chorvatská rolnická strana odvolala; tyto demonstrace trvaly tři dny a byly nejbouřlivější v poválečných dějinách Záhřebu, jak Tito vzpomínal, "zašli jsme tak daleko, že jsme vydali provolání vyzývající lid, aby se zbraní v ruce odpověděl na Radićovu vraždu".¹⁵ Když úřady uzavřely záhřebský dělnický klub a pozastavily činnost odborů, svolal Tito generální stávkou. Když byl nakonec 4. srpna 1928 dopaden, vyskočil z okna a mával pistolí; při prohlídce jeho bytu našla policie vedle běžných zásob komunistické literatury také čtyři ruční granáty, jeden revolver a množství munice.¹⁶ Tito u soudu uvedl, že zbraně byly nastrčené, ale také řekl spolupracovníkům, že i v předválečných letech existovaly podmínky, které mohly "podpořit ozbrojené povstání a revoluci"; později v životě řekl britské historičce Phyllis Autyové, že "byly v pořádku moje".¹⁷

Titův proces vyvolal rozruch. Stejně jako předtím vyhlásil Tito na protest proti zacházení s ním hladovku a mezinárodní komunistický týdeník *Inprecor* zveřejnil zprávu o jeho utrpení pod titulkem "Výkřik z pekla jugoslávských věznic". Proces byl zahájen 6. listopadu 1928 u záhřebského krajského soudu a podle místních novin "mladší dělníci a studenti projevíli o tento proces mimořádný zájem" a velmi se zajímali o osud "obžalovaného Josipa Broze, bezpochyby nejzajímavější osoby procesu, [jehož] tvář vyvolává dojem oceli". Tito uposlechl stranický pokyn, aby byla lavice obžalovaných využita k politické propagandě. Na otázku, zda se má přiznat k vině či nevině, odpověděl:

Přestože uznávám obvinění z obžaloby státního zástupce, nepovažuji se za vinného, protože neuznávám jurisdikci tohoto buržoazního soudu. Považuji se za odpovědného pouze své straně. Přiznávám, že jsem členem ilegální Komunistické strany Jugoslávie. Přiznávám, že jsem šířil komunistické myšlenky a propagoval komunismus, že jsem na veřejných shromážděních i v soukromých rozhovorech s jednotlivci vykládal o křivdách, jimiž trpí proletariát.

Později prohlásil, že "pokud buržoazní třída pokračuje v drancování lidu, je třeba se politické moci chopit silou; síla musí být zničena silou". Když se

se 9. listopadu dostavil k závěrečnému návrhu obhajoby, zbavil se svého obhájce a pronesl řeč, kterou soudce několikrát přerušil. Když byl odváděn, stále vykřikoval hesla.¹⁸

Tito byl odsouzen na pět let. Od ledna 1929 do června 1931 byl vězněn ve věznici Lepoglava na hranicích Zagorje, poté až do listopadu 1933 ve věznici Maribor. Lepoglava pro něj byla relativně snadným obdobím. Ve věznici byla malá elektrárna, která zásobovala věznicí i město; Tito ji dostal na starost. Brzy se mu dostalo důvěry, aby se mohl ujmout různých oprav elektřiny ve městě, a mohl tak obnovit kontakty se soudruhy v záhřebské stranické organizaci. V dílně se k němu připojil další komunista Moša Pijade, který se stal jeho pomocníkem. Pijade, židovský intelektuál, se zabýval překladem Marxova *Kapitálu* do srbochorvatštiny. Tito mu s tím pomáhal a vyvinul se malý studijní kroužek, který četl Marxe, Plechanova, Kautského a Luxemburgovou. K přeložení do Mariboru došlo poté, co byl obviněn z pokusu o útěk, ačkoli Tito vždy popíral, že by na tomto obvinění bylo něco pravdy. Maribor byl tvrdší, podle Tita "nejhorší vězení v Jugoslávii", i když i zde mohl pokračovat ve studiu marxismu četbou Engelsova *Anti-Dühringa*, který mu do vězení propašovali soudruzi. V listopadu 1933 bylo Titovi oznámeno, že si bude muset odpykat zbývající tři a půl měsíce z pětiměsíčního trestu, z něhož utekl, zatímco čekal na výsledek svého předchozího odvolání. Byl tedy znovu převezen do Ogulinu a teprve v březnu 1934 konečně propuštěn.¹⁹

Po Titově zatčení se Pelagija v roce 1929 vrátila se synem Žarkem do SSSR. Existuje jen málo důkazů o tom, že jejich manželství bylo nešťastné. Existuje dopis Pelagiji Titovi z 1. ledna 1927, v němž si stěžuje na to, jak často je mimo domov; docházelo k hádkám; sdíleli však oddanost věci. Pracovala s Titem v odborech, v roce 1926 vstoupila do strany a byla zvolena do ženské sekce ústředního výboru. Pracovala také pro Mezinárodní červenou pomoc, distribuovala stranickou literaturu a byla zatčena ve stejné době jako Tito. Když Tito nebyl propuštěn, ale ona ano, žila u Titova bratra a několik měsíců pokračovala v odborové práci. Její návrat do Sovětského svazu zorganizovala strana. Po příjezdu do Moskvy studovala na Komunistické univerzitě pro západní národnostní menšiny a stejně jako mnoho dalších aktivistů Kominterny přešla Žarko do internátu spojeného s univerzitou. Poté získala učitelské místo v Kazachstánu, což podle ní vyžadovalo ponechat Žarka v sirotčinci, což bylo těžké rozhodnutí, ale život v Kazachstánu byl v té době ještě velmi primitivní, jak zjistil Trockij, když tam byl ve vyhnanství. Z Kazachstánu se jí podařilo poslat Titovi nějaké peníze a až do roku 1932 mu pravidelně psala. Pak v roce 1933 přijala práci v Kominterně v sekci zabývající se politickými vězni. Když téměř rok po Titově propuštění navštívil v únoru 1935 Moskvu, dohodli se manželé na rozvodu; Tita nerozrušilo ani tak to, že se od sebe vzdělili, jako spíš to, že se Pelagija od Žarka natolik odtrhla, že nedokázala říct, kde je. Následně Pelagiji zastihly Stalinovy čistky, v roce 1938 byla odsouzena k deseti letům vězení, v roce 1948 k dalším deseti, propuštěna byla v roce 1953. Tito o ní nikdy nemluvil a odolával jejím pozdějším pokusům o navázání kontaktu. Džilas později

vzpomínal, že pro Tita byla jakákoli zmínka o tomto manželství "bolestná, jako by chtěl ze svého života a paměti vymazat jakoukoli stopu po něm".²⁰

FUNKCIONÁŘ KOMINTERNY

Když byl Tito v březnu 1934 propuštěn z vazby, politická situace se dramaticky změnila. Král Alexandr byl unaven celým demokratickým experimentem a 6. ledna 1929 rozpustil parlament, přejmenoval svůj stát na Jugoslávii a zavedl osobní diktaturu, přičemž zakázal všechny politické strany a odbory. Komunistická strana Jugoslávie reagovala výzvou k ozbrojenému revolučnímu boji, protože jediným "řešením této krize pro dělnickou třídu a rolnictvo je ozbrojený boj". Ačkoli v květnu 1929 politbyro naznačilo, že ozbrojené povstání již nehrozí, zdaleka se této radikální linie nevzdalo; v říjnu se ústřední výbor rozhodl "přejít od obrany k útoku ... a připravit masy a stranu na ozbrojené povstání". Teprve v dubnu 1932, kdy exekutiva Kominterny rozhodla o jmenování Milana Gorkiče novým vůdcem strany, byly učiněny první kroky k odklonu od tohoto agresivního levicového postoje.²¹

V Evropě, kde Tito strávil roky ve vězení, došlo ve výmarském Německu k dramatickému rozuzlení krachu na Wall Street, k růstu nacistické i komunistické strany a ke konečnému vítězství nacistů nad rozdělenými demokratickými silami. Někteří z Hitlerova triumfu vinili komunisty. Němečtí komunisté, kteří byli přesvědčeni, že světová hospodářská krize předznamenává zhroucení kapitalismu a blížící se komunistickou revoluci v Německu, a toto přesvědčení bylo silně posilováno Moskvou, neviděli důvod spojovat se s reformními sociálními demokraty; touha sociálních demokratů zachránit výmarskou demokracii se jim totiž zdála větším nebezpečím než vyvolání čelního střetu s nacisty. Když se Hitler v lednu 1933 dostal k moci, byli komunisté ještě relativně uvolnění. Teprve když nacisté tak snadno upevnili svou moc a znemožnili komunistům vytvořit jakoukoli reálnou podzemní organizaci, začali se vážně obávat, což ještě zesílilo v únoru 1934, kdy se v Rakousku ukázalo, že ozbrojený odpor proti Dollfusově diktatuře je zcela neúčinný. Pouliční boje v Paříži téhož měsíce mezi fašistickými a antifašistickými skupinami znamenaly okamžik, kdy si komunisté, zpočátku pod silicím tlakem zdola, vynutili přehodnocení komunistické strategie.

V listopadu a prosinci 1933 Gorkič tajně odcestoval ze zahraniční základny strany ve Vídni do Jugoslávie v rámci příprav na plánovanou čtvrtou stranickou konferenci. Jako funkcionář Kominterny byl Gorkič předtím, než se stal vůdcem strany, členem komise, která na jaře 1928 posuzovala Titův dopis odsuzující frakcionářství, a tak asi nepřekvapí, že byl nedlouho po Titově propuštění z vězení kooptován do nového vedení strany, které Gorkič ustavoval. Triumf levice v jugoslávské komunistické straně, který byl v době Titova zatčení tak zřejmý, vedl k tomu, že se sektářství brzy vymklo kontrole. Levice byla přesvědčena, že puč krále Alexandra byl zoufalým opatřením na záchranu hroujícího se režimu a že na pořadu dne je nyní "ozbrojené povstání". Po většinu první poloviny roku 1929 se strana zapojovala do sporadických přestřelk s

policisty, než bylo v květnu uznáno, že případné přípravy na povstání by měly zůstat v "přípravné fázi". V souladu s touto novou politikou přešli komunisté k zakládání ilegálních, nikoli legálních odborů a v říjnu 1929 uspořádali první a v podstatě fiktivní první celostátní konferenci revolučních odborů. Na jaře 1930 si strana začala uvědomovat škody způsobené tímto dramatickým obratem doleva, zejména katastrofální neúspěch pokusu o vybudování ilegálních odborů. Když v červenci 1930 zasáhla exekutiva Kominterny a prosadila nové vedení strany, které se zavázalo obnovit práci ve stávajících odborech, místo aby budovalo revoluční alternativy, byl citován Titův dopis z roku 1928, který nabízel vodítko pro správnou cestu vpřed. Nová odborová linie získala ještě jasnější podporu, když byl do čela strany zvolen Gorkić, pod jehož vedením měla začít obnova strany. V září 1932 zahájila Komunistická strana Jugoslávie a její noviny *Proleter* důslednou kampaň "za práci s masami". Deklarovaným cílem strany bylo skoncovat se starou buněčnou mentalitou a založit svou práci v továrnách; křesloví revolucionáři sprádající revoluční plány z zakouřených místností již nebyli vhodní; strana bude masovou stranou pouze tehdy, když bude spojena s masami.²²

Práce mezi masami znamenala soupeřit se socialisty a v kontextu Kominterny v letech 1932-3 pracovat pro "jednotnou frontu zdola", tj. ignorovat vedení socialistické strany a snažit se získat většinu dělníků na stranu komunistů. Gorkić tuto koncepci vždy dotahoval do krajnosti. V září 1932 *Proleter* navrhl, že cestou vpřed je spíše společný postup se socialistickými řadovými členy než permanentní konfrontace s nimi. V říjnu 1932 *Proleter* kritizoval "sektářskou" politiku španělské komunistické strany, která nedokázala těžít ze svržení španělské monarchie v roce 1931; časopis zdůrazňoval, že "jednotná fronta zdola" umožňuje uzavírat "bojové dohody" s členy reformistických odborů pro konkrétní, byť omezené kampaně. Když se Hitler dostal k moci, dubnové číslo časopisu *Proleter* z roku 1933 sice opatrně nepřekročilo rámec výzvy Kominterny k "jednotné frontě proletariátu", ale tvrdilo, že je čas "podat bratrskou ruku všem dělníkům a socialistům v reformistických organizacích". Když Kominternu dala najevo, že komunisté mohou uzavírat "konkrétní dohody v jednotlivých zemích" se socialistickými vůdci, Gorkić okamžitě navrhl společné kampaně s jugoslávskými socialisty a odbory, které byly v roce 1932 opět legalizovány. Jakmile francouzští komunisté na jaře 1934 začali usilovat o větší spolupráci mezi komunisty a socialisty, Gorkić je rád následoval. *Proleter* ocenil rozhodnutí francouzských komunistů a socialistů o společném postupu, k němuž došlo v červenci 1934, a když se nakonec v prosinci 1934 konala v Lublani čtvrtá konference Komunistické strany Jugoslávie, strana zdůraznila, že její výzva ke společnému postupu se socialisty je v souladu s rodící se francouzskou lidovou frontou a nedávno vzniklou "dělnicko-rolnickou aliancí" ve Španělsku; poprvé bylo veřejně prohlášeno, že takové jednoty bude dosaženo "shora", v rozhovorech se socialistickými vůdci, nikoli pouze "zdola". A byl stanoven jasný cíl těchto rozhovorů. V roce 1933 král oznámil vytvoření nového parlamentního shromáždění. Komunisté při té příležitosti volby bojkotovali,

ale v červenci 1934 *Proleter* toto rozhodnutí kritizoval. Strana se měla zúčastnit voleb v roce 1935, a pokud tak učiní, potřebuje jasnou strategii vůči socialistům.²³

Když byl Tito propuštěn z vězení, nesměl se vrátit do Záhřebu a měl se vrátit do Kumrovice a denně se hlásit na policii. Předseda místní rady, kamarád ze školy, s ním první den vedl rozhovor, blahopřál mu k tomu, co předvedl u soudu, a dal mu "mrknutím oka" najevo, že se od Tita nebude očekávat, že se bude hlásit každý den. V dubnu už žil ilegálně v Záhřebu, protože byl okamžitě obnoven v Chorvatském krajském výboru Komunistické strany Jugoslávie. V létě 1934 byl v přestrojení za člena slovinského horolezeckého spolku vyslán do Vídně a po kooptaci do ústředního výboru se zúčastnil řady zasedání ústředního výboru, která se konala od 10. do 18. srpna. Na podzim 1934 se již intenzivně zapojil do podzemní práce, financoval odborové skupiny a zorganizoval konferenci strany ve Slovinsku ve dnech 15.-17. září; při této příležitosti jmenoval nové vedení slovinské strany, v němž byl i jeho budoucí dlouholetý spolupracovník Eduard Kardelj. Hned poté se Tito vrátil do Vídně a zúčastnil se zasedání ústředního výboru 23. a 25. září a 1. a 4. října, ale pak se hned vrátil do Jugoslávie, nejprve do Záhřebu a pak znovu do Lublaně. Atentát na krále Alexandra 9. října však vedl k mimořádným bezpečnostním opatřením, která přiměla Ústřední výbor nařídít Titovi návrat do Vídně. Tito a Gorkić se společně zúčastnili čtvrté stranické konference 25. prosince 1934, na níž "vedení muselo přiznat celou řadu chyb a nedostatků", včetně bojkotu voleb do odborů i do místních samospráv. Dne 18. ledna 1935 byl Titův úspěch jako podzemního agenta uznán, když bylo dohodnuto, že se stane členem balkánského oddělení Kominterny.²⁴

V Moskvě dostal Tito malý pokoj ve čtvrtém patře hotelu Lux, kde sídlilo mnoho funkcionářů Kominterny. V rámci balkánského sekretariátu měl kancelář a sekretářku a jeho povinností bylo v podstatě číst všechny zprávy přicházející z Jugoslávie a na základě těchto zpráv připravovat dokumenty, když byla Jugoslávie na pořadu jednání; zvláštní zprávy se měly psát podle potřeby. Když nepracoval nebo nespál, trávil většinu času četbou, buď ve svém pokoji, nebo v knihovnách, a pokračoval tak v marxistickém vzdělávání, které započal ve vězení. Příležitostně také přednášel na Leninově škole a Komunistické univerzitě pro národnostní menšiny Západu o práci v odborech a o formování komunistických kádřů. Gorkić předem poslal ostatním členům jugoslávské komunity v Moskvě dopis, v němž zdůraznil, že Titovi sice může chvíli trvat, než se v byrokracii Kominterny zorientuje, ale "zná stranu, představuje nejlepší část našich aktivních pracovníků a po nějaké době - po šesti až osmi měsících - ho odvoláme pro vedoucí práci v ústředním výboru; proto by ho nikdo neměl považovat za drobného úředníka, ale spíše za člena strany, který se v blízké budoucnosti stane jedním z skutečných a doufáme, že dobrých vůdců strany".

Tito byl nevyhnutelně velmi zapojen do příprav VII. sjezdu Kominterny, který se nakonec konal od 25. července do 20. srpna 1935, ale původně byl plánován na dřívější termín. Tito se sjezdu zúčastnil a jugoslávský

delegace si zvolila Gorkiče jako svého vůdce a Tita jako svého tajemníka. Tito se tak zúčastnil všech zasedání sjezdu a několika zasedání komisí. Když došlo na výběr jugoslávského zástupce do exekutivy Kominterny, jugoslávská delegace nedokázala jasně podpořit svého vůdce Gorkiče a krátce na to bylo navrženo Titovo jméno; nakonec zasáhla Kominternu, jmenovala Gorkiče, ale degradovala ho z řádného na kandidátského člena výboru. Tito však udělal dost pro to, aby byl 21. srpna 1935 kooptován do vládnoucího politbyra Komunistické strany Jugoslávie. Po třítydenní cestě po Sovětském svazu bylo Titovi sděleno, že se v prosinci vrátí do Vídně.²⁵

Titův návrat se zpozdl kvůli obnovenému frakčnímu napětí v Komunistické straně Jugoslávie. Tentokrát šlo o to, co Lenin nazval "likvidátorstvím". Likvidacionismus znamenal opuštění nebo "likvidaci" struktury podzemního výboru strany ve snaze legalizovat stranu a usnadnit tak spojení s liberály tím, že se radikální vedení v emigraci udrží v odstupu. Tento termín používal Lenin k označení názorů většiny svých menševických odpůrců v Rusku v letech 1907-14. Menševici se domnívali, že v zemi existují v podstatě jen dvě politická uskupení, stoupenci cara a stoupenci opozice; ruští sociální demokraté by proto měli být připraveni spolupracovat s jakoukoli opoziční aliancí, která by mohla vzniknout. Likvidátoři menševici tvrdili, že to bude snazší, pokud sociální demokraté soustředí svou činnost na odbory, legalizované po roce 1905, a přebudují stranu na pololegálním základě a opustí centralizovanou hierarchii podzemních výborů. Lenin naproti tomu tvrdil, že v předrevolučním Rusku existovala dvě opoziční uskupení: liberálové, kteří byli jen o málo víc než nová kapitalistická vláda v záloze, a sociální demokraté. Spolupráce s liberály nebyla možná a legální dělnické hnutí mělo být chráněno před liberálním vlivem tím, že zůstane pod kontrolou struktury podzemního výboru, který se opíral o emigraci. Pro Lenina byly řeči o reformě stranické organizace pouhou zástěrkou reformismu: šlo o logický další krok ve strategii zrady, která začala požadavkem jednotné opozice.²⁶

Zdalo se, že Gorkič, který prosazoval svou strategii lidové fronty, provádí politiku blízkou likvidačnímu přístupu. Pod jeho vedením, ve stínu vývoje ve Francii a Španělsku, strana usilovala o dohodu se socialisty ve stylu lidové fronty. Na první pohled samozřejmě existovalo jen málo podobností mezi situací ve Francii, kde byly komunistické i socialistické strany legální, a v Jugoslávii, kde byly obě strany nelegální. Nicméně linie Kominterny vyžadovala, aby všechny strany sledovaly zhruba stejnou politiku, a již od atentátu na krále Alexandra se objevovaly známky toho, že královská diktatura nastolená v roce 1929 začíná slábnout. Nejenže byly přislíbeny volby, ale došlo i k uvolnění cenzury a propuštění prominentních politických vězňů. Ve snaze využít tohoto vývoje vedl Gorkič v průběhu ledna a února 1935 rozhovory se socialistickými vůdci. Ačkoli se však dohoda o společném postupu v odborech zdála být reálná, jednání o volební dohodě ztroskotala na tom, kdo by měl stát v čele volební kandidátní listiny. Aby tato jednání urychlil, zahájil Gorkič dramatickou změnu taktiky. Dřívější pokyny, aby strana bojovala jako samostatný subjekt, ale ve spolupráci s ostatními uskupeními, byly v rozporu se

návrh, aby se strany spojily do jedné opoziční listiny. Volební smlouva se socialisty byla jedna věc, politika jediné opoziční listiny byla věc druhá a nebezpečně se blížila liberálnímu ovládnutí opozice, před nímž kdysi varoval Lenin.²⁷

Volby v květnu 1935 byly pro mnohé pozorovatele morálním vítězstvím opozice, přestože vláda získala pohodlnou většinu parlamentních křesel. Vzhledem k tomu, že opoziční skupiny nový parlament nejprve bojkotovaly a premiérem byl jmenován liberálnější Milan Stojadinović, zůstávala politická scéna v Jugoslávii proměnlivá, přičemž socialisté byli nyní *de facto*, ne-li *de iure*, legalizováni. Gorkić měl proto po celou dobu svého působení v čele strany opakovat návrh na vytvoření jednotné opoziční listiny, i když ho zbytek vedení nepodporoval. V červnu 1935 ústřední výbor jeho postoj "jednotné opozice" odmítl, ale nadále prosazoval spojení se socialisty. Když se na podzim vyhlídky na spojení zlepšily poté, co socialisté přijali nový radikální program, byl Gorkić v říjnu 1935 vyslán do Jugoslávie, aby se pokusil tato jednání dokončit: opět bez úspěchu. Masové zatýkání v zimě 1935-6 ukázalo jasné meze Stojadinovićova liberalismu a oživilo odpor vůči Gorkićově taktice. V dubnu 1936 byl nucen svolat zasedání ústředního výboru bez předchozího souhlasu Kominterny a souhlasit s přijetím řady rezolucí kritizujících všechny pokusy o vyjednávání o spojení se socialisty.²⁸

Rozhodnutí Kominterny zrušit tyto dubnové rezoluce a svolat vedení strany do Moskvy na srpen se zdálo naznačovat naprostou podporu Gorkićovy linie. V Kominterně však zjevně Gorkićova neschopnost udržet si pořádek ve vlastních řadách vyvolala pochybnosti, neboť byl kritizován za to, že o zásah Kominterny nepožádal dříve. Když se Gorkić vrátil z Moskvy do Vídně, řekl na zasedání ústředního výboru 8. prosince 1936, že od nynějška má právo vetovat všechna rozhodnutí strany: napříště bude mít právo korespondovat s Kominternou pouze on.²⁹ Opět začala jednání se socialisty a Gorkić opět zdůrazňoval taktiku jediné opozice. Již na podzim 1936 se v Záhřebu začalo jednat o dohodě pro komunální volby v prosinci 1936. Byla vypracována společná platforma, která byla zaslána ústřednímu výboru k připomínkám, a listopadová zpráva strany Kominterně byla optimistická a optimistická, stejně jako Gorkićův dopis Titovi. Gorkić byl opět přesvědčen o nutnosti dohody za každou cenu. Někaké dohody musí být dosaženo, ať už oficiálně, nebo neoficiálně, a bez ohledu na to, jak se bude jmenovat, řekl Titovi. Bylo nezbytné, aby se jakékoliv sjednocené levicové uskupení, které by mohlo vzniknout, stalo aktivní součástí sjednocené opozice organizované "buržoazními" stranami: "stará socialistická" myšlenka "třetího bloku" byla odmítnuta.³⁰

Problém pro Gorkiče spočíval v tom, že myšlenka "třetího bloku" nebyla ani tak myšlenkou "starých socialistů", ale Leninovou myšlenkou, jak ji rozvinul ve střetu s menševickými "likvidátory" v letech 1906-1914. Tito neměl problém s Gorkićovou koncepcí spolupráce s masami, měl však obavy z Gorkićovy taktiky při realizaci lidové fronty, zejména pokud šlo o odborovou práci. To, že Kominternu měla vůči Gorkićovi také určité výhrady, se ukázalo v srpnu 1936, kdy po otevřených neshodách mezi Gorkićem a Titem Kominternu

rozhodl, že Gorkić bude nadále zastávat funkci politického tajemníka Komunistické strany Jugoslávie, ale Tito bude organizačním tajemníkem, odpovědným za organizační práci v Jugoslávii. Toto rozhodnutí bylo výsledkem podpory, kterou Tito získal od šéfa Kominterny Georgie Dimitrova. V říjnu 1936 tedy Tito odjel z Moskvy do Vídně ve funkci organizačního tajemníka. Mezi jeho první úkoly patřilo přeložení zahraničního ústředí strany z Vídně do Paříže kvůli zvýšenému dohledu rakouské policie. Odtud také mohl dohlížet na vysílání jugoslávských dobrovolníků k boji v mezinárodních brigádách ve Španělsku.³¹

Tito už v listopadu 1936 věděl, že Kominternu má o Gorkićovi vážné pochybnosti, a rozdíly mezi nimi se projeví okamžitě. Tito sice nebyl kritický k jednání se socialisty *jako takovým*, ale zjevně ho znepokojovala logika Gorkićovy koncepce dohody za každou cenu. Socialisté trvali na tom, že ilegální Komunistická strana Jugoslávie je hlavní překážkou dohody, a Tito v listopadu 1936 Gorkićovi řekl, že většinu současných řečí o vztazích se socialisty lze označit pouze za likvidační.³² O tom, že Gorkić byl likvidátor, nemůže být pochyb. Nejenže vyzýval ke sjednocení opozice, ale chtěl to usnadnit tím, že legalizoval komunistickou stranu, a tím překonal strach socialistů ze spojení s ilegální organizací. Za tímto účelem vypracoval obsáhlé návrhy zaměřené na úplnou přeměnu organizační struktury strany. Na své první schůzce s ústředním výborem po návratu z Moskvy vyzval všechny pracovníky emigrace, kteří byli ve styku s Jugoslávii, aby se zabývali otázkou vztahu legální a ilegální práce. Celá Gorkićova korespondence s Kominternou na jaře 1937 jasně ukazovala, že radikální změny jsou v popředí jeho zájmu. Otázka reformy se pravidelně objevovala na programu zasedání ústředního výboru jako "organizační otázka".³³

Výchozím bodem Gorkićovy analýzy nedostatků strany bylo neustálé zatýkání. Navrhl proto legalizovat co nejvíce stranických vůdců tím, že je zapojí do legální a pololegální odborové práce, tak důležité pro jednotu dělnické třídy. To by nevyhnutelně znamenalo zánik "hlubokých podzemních velitelských výborů", které vykazovaly malou aktivitu a byly stále méně důležité. "Musíme mít dost odvahy, abychom to uznali," napsal v lednu 1937, "a vyvodili z toho logické závěry, které nejsou," zdůrazňoval, "likvidační". Starý technický aparát by měl být zrušen, strana přebudována zdola a vedení strany v Jugoslávii legalizováno. Naneštěstí pro Gorkiće Kominternu nesouhlasila s tím, že tyto návrhy nejsou likvidační. Představitel jugoslávské komunistické strany v Moskvě ho upozornil, že by si měl dát pozor, aby se nedopustil nějaké "hlouposti" tím, že by se zdál být nakloněn likvidátorství. Bylo mu řečeno, že "zde" vznikl dojem, že navrhovaná reorganizace by skutečně byla "hloupá". Gorkić se držel svého a při předvolání do Moskvy v červenci 1937 přijal podrobné prohlášení o reorganizaci strany. V něm zopakoval výzvu k legalizaci strany a zrušení technického aparátu; podzemní buňky označil za nepodstatné. Stejně tak se Kominterně nelíbily jeho opakované výzvy, aby se strana řídila taktikou jednotné opozice, a kritizovala jeho dopis z července 1937, v němž vyzýval, aby všechny antifašistické elementy byly v místních volbách součástí jedné kandidátní listiny.³⁴

Gorkić se z této návštěvy Moskvy, jedné z mnoha obětí Stalinových čistek, nevrátil a na schůzce 17. srpna 1937 převzal Tito dočasné vedení strany.

sekretářka. Jeho leninský odpor k likvidátorství neznamenal, že jeho pozice prozatímního vůdce strany byla automaticky schválena Moskvou. Gorkič byl zatčen NKVD nikoli za ideologický prohrěšek likvidátorství, ale jako britský špion; předtím, než se stal jugoslávským stranickým vůdcem, dvakrát podnikl kominternovskou práci ve Velké Británii. V důsledku toho, zatímco NKVD hledala mezi jugoslávskými komunisty další špiony, Kominternu zahájila v jugoslávské komunistické straně dlouhé vyšetřování, aby zjistila, zda se mezi zbývajícím vedením nevyskytují Gorkičovi lidé. Toto vyšetřování pochopitelně dodalo nové síly těm, převážně levicovým, kteří se v letech 1935 a 1936 postavili proti Gorkičovi a kteří si jeho odstranění vyložili jako ospravedlnění svých postojů.

Titův střet s Gorkičem ukázal, že je instinktivně levicový, ale takticky pružný, odhodlaný posílit vazby s odborovými masami a odmítající jakékoli sektářství. Když se jeho vedení setkal s ostřelováním ze strany jiných levicových odpůrců Gorkiče, Tito si nebyl jistý, jak reagovat a zda má otevřeně kritizovat Gorkičovy vazby na socialisty, a to v době, kdy byla politika lidové fronty ve Francii a Španělsku zjevně tak úspěšná. Trvalo osm měsíců, než mohl Tito vůbec začít bojovat proti likvidaci a "bolševizaci" strany, a více než dva roky, než byla jeho pozice v čele strany skutečně jistá. Během této doby na vlastní kůži poznal roli NKVD v Kominterně v době vrcholících Stalinových čistek. Tato zkušenost ho donutila ujasnit si své myšlenky o vztahu mezi leninským a stalinským státem.³⁵

VEDOUCÍ STRANY

Na rozdíl od jiných předních komunistů sdružených v Kominterně zažil Tito ruskou revoluci a občanskou válku, neměl před Ruskem respekt a rychle se naučil přizpůsobit životu v Moskvě v době vrcholících čistek. Od počátku Titova období, kdy byl *faktickým* vůdcem strany, začal zkoumat povahu své závislosti na Moskvě: začal jakýsi sparing, jehož prostřednictvím se snažil stanovit omezení nezávislého jednání. Byl odhodlán jednat, nikoli pouze čekat na pokyny. Aby takové iniciativy ospravedlnil, snažil se podrobně informovat Kominternu o tom, co se děje; většina toho, co Kominterně sděloval, však hraničila s dezinformacemi a byla velmi selektivní, často zamlčovala sporné otázky a v podstatě podávala zprávy pro zprávy. Ve svém prvním dopise ve funkci prozatímního vůdce adresovaném Wilhelmu Pieckovi, tajemníkovi Kominterny odpovědnému za Balkán, Tito navrhl uspořádat stranickou konferenci a pokračovat v plánech na přesun vedení do Jugoslávie. Když Tito nedostal od Piecka žádné instrukce, podnikl řadu iniciativ: 24. září vyslal člena politbyra Rodoljuba Čolakoviće do Španělska, aby se postaral o jugoslávské dobrovolníky bojující ve válce proti Frankovi, a krátce poté, když se zeptal Moskvy, koho má jmenovat vedoucím stranických záležitostí v Paříži, a nedostal žádnou odpověď, pokračoval a jmenoval Lovra Kuhara. Toto jmenování bylo charakteristické: šlo o odvážný krok, který učinil bez souhlasu Moskvy, nicméně jmenování bylo opatrné v tom, že Kuhara respektovaly všechny stranické frakce a byl jedním ze dvou možných kandidátů, které jmenoval v dopise Pieckovi.³⁶

Jakákoli představa, že stranická krize bude mít krátké trvání, skončila v polovině října 1937, kdy byl Tito nejprve předvolán do Moskvy a poté mu bylo řečeno, aby zrušil své cestovní plány. Bez jasných instrukcí Tito pokračoval v řízení běžných stranických záležitostí a počátkem listopadu poslal Čolakoviće na cestu do Jugoslávie hned po návratu ze Španělska. To se však ukázalo jako kontroverzní. Po několika měsících bez odpovědi z Moskvy dostal Tito od Piecka v dopise ze 17. prosince 1937, který však obdržel až 7. ledna 1938, zprávu, že Čolaković a další člen politbyra Sreten Žujović by měli být suspendováni. Tito Čolakoviće okamžitě odvolal a přiznal, že udělal chybu, když ho poslal bez souhlasu Kominterny.³⁷ K suspendování Žujoviće a Čolakoviće daly podnět zprávy z Paříže, že celé vedení, a nejen Gorkić, jsou zrádci. Tito pařížští kritici kontaktovali Petka Miletiče jako potenciálního nového vůdce strany, jakmile byl Gorkić povolán do Moskvy: Miletić, další bývalý člen politbyra, nechal po sobě pojmenovat prapor španělských dobrovolníků kvůli svému údajnému hrdinství při mučení.³⁸ Ivan Marić, jeden z pařížských disidentů, si 8. prosince 1937 Titovi stěžoval, že prostě pokračoval ve starých Gorkićových praktikách a nepodnikl žádná opatření proti Gorkićovým nejbližším spolupracovníkům. Marić prohlásil, že od nynějška bude bojkotovat zasedání ústředního výboru, kterých se účastní Čolaković a Žujović.³⁹

Tento útok na Tita v Paříži představoval vážnou hrozbu. Další z jejích vůdců Labud Kusovac, bývalý člen aparátu Profinternu a člověk zodpovědný za organizaci cest jugoslávských dobrovolníků určených do Španělska, kde byla opozice vůči Gorkićovi nejrozšířenější, měl dobré kontakty s Kominternou a NKVD. Počátkem roku 1938 ho v Paříži navštívil emisar Kominterny Mustafa Golubović, ačkoli s Titem, který se ve stejné době náhodou nacházel ve francouzském hlavním městě, žádný kontakt nenavázal. Zřejmě v důsledku této návštěvy francouzská komunistická strana podporovala Mariće v jeho práci organizátora jugoslávské emigrace ve Francii i poté, co ho Tito z této funkce odvolal. Marićova a Titova skupina vedly ostrý boj o kontrolu nad stranou, přičemž Marić trval na tom, že dokud neskončí vyšetřování Kominterny, nesmí být prováděny žádné personální iniciativy.⁴⁰

V tomto sporu se Tito představil Kominterně jako poškozený nevinný a vždy apeloval na to, aby Kominternu rychle ukončila vyšetřování a zabránila rozpadu strany. Tito však zdaleka nečekal trpělivě na rozhodnutí, ale podnikl řadu iniciativ, aby posílil svou pozici a obešel omezení přicházející z Moskvy. Vyšetřování Kominterny znamenalo ukončení veškeré finanční podpory z Moskvy a stranický časopis *Proleter* musel přestat vycházet. Tito hledal jiné způsoby podpory a nejprve se snažil odklonit peníze používané na vysílání dobrovolníků do Španělska na přízemnější úkol udržovat stranický tisk v chodu.⁴¹ Zklamán odporem Kusovace, kterého se v březnu 1938 pokusil vyhodit z funkce španělského agenta, musel Tito požádat o finanční prostředky Jugoslávce žijící v zahraničí. Snad ještě kontroverznější je, že navzdory jasným pokynům z Moskvy, aby byli Čolaković a Žujović odstraněni z vedení strany, Tito váhal. Jejich suspendování bylo "vzato na vědomí" na zasedání politbyra 21. ledna 1938, ale oba muži se i nadále účastnili schůzí v průběhu února, včetně té z 15. února, na níž byl mimo jiné Marić odvolán z funkce organizátora jugoslávských emigrantů ve Francii.⁴²

Marić na své odvolání reagoval dlouhým dopisem Kominterně, v němž podrobně kritizoval současné vedení. V dopise Titovi z prosince 1937 dal Marić jasně najevo, že v Titovi vidí pozitivní osobnost. V tomto dopise z února 1938 byl sice stále připraven uznat, že Tito bude muset být začleněn do nového vedení, ale vznesl proti němu řadu závažných obvinění: patřilo k nim jeho odmítání naslouchat radám a diktátorské chování při manipulaci jednání odborové komise strany. Podle Mariće Tito jednoduše nesplnil očekávání, když zcela propadl kouzlu gorkičů.⁴³ Tento nový obrat události přiměl Tita k činu. Dne 23. března 1938 napsal předsedovi Kominterny Dimitrovovi dopis, v němž vysvětloval, že ruší ústřední výbor v Paříži a přesouvá svou základnu do Jugoslávie: toto dočasné vedení bylo formálně uvedeno do funkce 20. května. Tento krok byl opět revoluční a zároveň opatrný. Vytvoření nového vedení bez souhlasu Kominterny bylo jistě revoluční, ale Kominternu byla v každé fázi informována a do nového vedení byli kooptováni lidé, kteří byli buď stávajícími členy politbyra, nespojenými s Gorkičovou a Marićovou frakcí, nebo vedoucími ustavujících sekcí Komunistické strany Jugoslávie, jejichž jmenování schválila Kominternu.

Když Tito psal Dimitrovovi, aby mu vysvětlil své jednání, zmínil se o probíhajícím boji o moc jen okrajově. Své rozhodnutí zdůvodnil poněkud neupřímně poukazem na právě proběhlou německou okupaci Rakouska a z ní vyplývající válečné ohrožení Jugoslávie. Zdůrazňoval opatrnost svého počínání, i když jmenováním Žujović jako Kusovacova nástupce při jednání se španělskými dobrovolníky a jmenováním Čolaković jedním z Kuharových poradců rozhodnutí o jejich suspendování jasně zpochybňoval. Jeho poznámka, že Čolaković a Žujović neudělali nic jiného, než že se dostali pod Gorkičův vliv, byla téměř přímou kritikou rozhodnutí Kominterny.⁴⁴

Po ustavení nového vedení potvrdil Tito svou ortodoxii a začal s "bolševizací" stranické organizace, čímž napravit organizační chyby Gorkiče. Tito se nejen postavil proti likvidátorství, ale představil pozitivní alternativu, když znovu zdůraznil Gorkičův dřívější důraz na práci s masami. V prosinci 1937 se politbyro dohodlo, že likvidátorskému nebezpečí bude čelit, přičemž v centru pozornosti zůstane legální práce, a to zakládáním stranických buněk v masových organizacích. Tito by nebyl v rozporu s Gorkičovým názorem, že podzemí je zdiskreditované, ale spíše než na jeho opuštění se soustředil na reformu podzemí, aby bylo bezpečnější a více odpovídalo potřebám pracujících. Soustředil se na snahu rozbít starou "superkonspirační" strukturu tříčlenných buněk - v níž studentští revolucionáři diskutovali o výhodách a nevýhodách diktatury proletariátu - a vytvořit stranické buňky v legálním dělnickém hnutí. Za stranické buňky v odborech by byla zodpovědná odborová komise strany, jejíž práci Marić tolik kritizoval. Tato komise by byla pod bezprostřední kontrolou ústředního výboru. Dopad této skutečnosti na likvidátory byl zřejmý. Ti, kteří ve svém legálním životě zastávali odpovědné a legální funkce v odborové hierarchii, mohli být ve svém nelegálním životě pouhými řadovými členy strany, podléhajícími směrnicím ústředního výboru a nakonec i Moskvě. Zatímco kdysi se snažili ignorovat ilegální podzemí v

aby zlepšili vztahy se socialisty, museli se nyní podřídít centralizované podzemní hierarchii.⁴⁵

Výsledkem Titovy účinné práce v legálním dělnickém hnutí bylo, že po sjezdu, který se konal 17.-18. dubna 1938, se sedm z patnácti členů vedení jedné z nezávislých odborových federací Jugoslávie stalo komunisty. Téhož roku komunisté ovládli Svaz stavebních dělníků, Svaz textilních dělníků a Svaz dřevozpracujících dělníků a v jejich rukou se ocitlo i mocné záhřebské krajské předsednictvo Svazu kovodělníků. Jugoslávské odborové hnutí zůstalo rozděleno podle politického a národnostního klíče, ale situace se od počátku 30. let a krátkého koketování s ilegálními revolučními odbory změnila. Nyní Titova organizační struktura měla zajistit, aby se veškerý zdravý vývoj předchozích dvou let dostal opět pevně pod kontrolu ústředního výboru.⁴⁶

Po ustavení prozatímního vedení a zahájení "bolševizace" strany se Tito v červnu 1938 vrátil do Paříže, aby si vyžádal vízum do Moskvy a osobně vysvětlil své kroky. K získání víza bylo zapotřebí intervence Josipa Kopiniče, jugoslávského funkcionáře Kominterny, který s Titem sympatizoval, a když Tito 24. srpna 1938 přijel do Moskvy, zjistil, že Kominternu stále jedná o budoucnosti strany. Měla před sebou tři možnosti: úplně rozpustit stranu, jmenovat tajemníkem Petka Miletiće nebo jmenovat Titem. Důkazy proti Titovi dodal Ivan Srebrenjak, jugoslávský příslušník NKVD působící v Paříži. Soustředil se na fámy a náarážky, které kolovaly mezi pařížskou emigrací: Titova celoživotní záliba v krásných ženách, elegantní oblečení a večere spojené s jeho podnikatelským krytím byly vykresleny jako styky s agenty gestapa a zvyhodňování spíše buržoazních než proletářských členů strany. Poukazovalo se také na to, že vzhledem k tomu, že stranický tisk vycházel i během jeho úřadujícího vedení, a to navzdory přerušení financování z Moskvy, musel uzavřít nějaké pochybné spojení s jugoslávskou policií. Tváří v tvář takovým primitivním a absurdním obviněním Tito reagoval zdůrazňováním svých úspěchů v Jugoslávii a toho, že strana konečně začíná dělat pokroky mezi dělnickou třídou.⁴⁷

Titova síla nakonec pravděpodobně spočívala v tom, že Marić dal jak v dopise Titovi, tak v dopise Kominterně jasně najevo, že je připraven s Titem spolupracovat, pokud budou Gorkičovi odstraněni.⁴⁸ Přesto se vyšetřování protáhlo na mnoho měsíců. Tito se s Dimitrovem setkal 17. října a znovu 2. listopadu a zjevně věřil, že je možný příznivý výsledek, ale teprve 26. prosince 1938 přijala příslušná komise Kopiničem vypracovanou protitovskou zprávu.⁴⁹ Formální souhlas exekutivy Kominterny přišel 5. ledna 1939. Pro toto zasedání vypracoval Tito revidovanou verzi svých plánů do budoucna. Ten zdůrazňoval práci na sjednocení roztržitého odborového hnutí rozvojem legální činnosti strany. V této právní práci by však případné dohody dosažené se socialisty neznamenalý konec kritiky politiky prováděné socialistickými odborovými funkcionáři.⁵⁰ Tato připravenost ke konfrontaci se socialisty se projevila i v Titově postoji k volbám. Tito po vzoru Lenina trval na tom, že v Jugoslávii existují tři politické bloky, nikoli dva: vláda, váhavá buržoazní opozice a zásadová dělnická opozice. Volby v prosinci 1938 to jasně ukázaly. Stejně jako v roce 1935, ačkoli z hlediska parlamentních

mandátů získala vláda ve volbách v prosinci 1938, pokud jde o hlasy voličů, opozice vládní listinu téměř porazila. Navíc v roce 1938 opozice oproti roku 1935 výrazně zvýšila počet svých hlasů. Nebylo proto překvapivé, že socialistické vedení, vycitlivší lidové nálady, bylo připraveno podpořit spolupráci s buržoazní opozicí. Mnozí komunisté zastávali podobný postoj a během léta se socialisté a komunisté dohodli na některých společných aktivitách. Tito se však domníval, že komunisté se tímto ujednáním nezavázali k tomu, aby ve volbách následovali socialisty na chvostu. Domníval se, že by strana měla postavit samostatnou volební listinu, a vydal k tomu z Moskvy pokyn. V Chorvatsku však strana toto nařízení odmítla přijmout a samostatnou kandidátku nepostavila. Tito je rozzlobeně odsoudil jako "kapitulanty a likvidátory".⁵¹

Není proto divu, že když se Tito na jaře 1939 vrátil do Jugoslávie jako nezpochybnitelný vůdce strany, byl odhodlán skoncovat s likvidací. Na třech zasedáních ústředního výboru mezi březnem a květnem 1939 byli všichni vedoucí likvidátoři vyloučeni ze strany za to, že bránili správnému fungování odborové komise. Na celostátním zasedání Komunistické strany Jugoslávie v červnu 1939 byla chorvatská strana tvrdě kritizována. V rezoluci se zdaleka nemluvílo o jednotné opozici, ale zdůrazňovalo se, že úkolem stranických buněk je vysvětlovat dělníkům základní komunistické poselství, "že boj za lepší život, boj za socialismus není utopií", jak naznačovali socialisté, ale v určený čas se dělnická třída dostane k moci.⁵²

Tento tvrdý postup proti zbytkům Gorkičovy pravicové politiky ve straně a nová revoluční rétorika vedení na jaře 1939 vyvolaly další protititovské manévry v hierarchii Kominterny, během nichž se otázky reformismu a nacionalismu beznadějně propletly. Když se komunisté v Chorvatsku stavěli proti myšlence nezávislých kandidátů ve volbách v prosinci 1938, argumentovali tím, že Chorvatsko je zvláštní případ. Otázka chorvatského nacionalismu, která nikdy nebyla hluboko pod povrchem, se skutečně měla během roku 1939 dostat do centra jugoslávské domácí politiky. Již od atentátu na svého otce, krále Alexandra, udržoval jugoslávský vládnoucí kníže Pavel kontakty s Dr. Vladimírem Mačkem, vůdcem Chorvatské rolnické strany. Po volbách v prosinci 1938 vedl chorvatský tlak k tomu, že Stojadinoviće ve funkci předsedy vlády nahradil Dragiša Cvetković a po půlročním tajném vyjednávání byla 26. srpna 1939 oznámena dohoda o chorvatské autonomii. V takové atmosféře mohli chorvatští komunisté tvrdit, že je nesmyslné štěpit opoziční síly v Chorvatsku, i když v jiných částech země by to mohlo mít smysl. Jejich motivace byla jasná: pokud měli komunisté v Chorvatsku dosáhnout pokroku, nemělo by být uráženo chorvatské národní cítění.⁵³ Titova levicová politika, která se postavila proti jednotné opoziční listině ve volbách v prosinci 1938, se tak vcuclo do národnostní otázky, protože se týkala Chorvatska, a to v době, kdy i hierarchie Kominterny měla zájem na ústupcích vůči chorvatskému národnímu cítění. Když v březnu 1939 Hitler rozbil Československo, anektoval Čechy a Moravu a vytvořil nový "nezávislý" slovenský stát, možnost rozdělení Jugoslávie se stala reálnou.

V březnu 1939 se Ústřední výbor zabýval otázkou mezinárodních vztahů, zejména obranou jugoslávského státu v tehdejší složení. Titovo prohlášení, které ústřední výbor schválil, nekompromisně hájilo jugoslávskou územní celistvost. Prohlášení však zdaleka nehledalo spojení s ostatními opozičními skupinami, které by pomohly zachovat a bránit tuto celistvost, ale hraničilo s krajní radikalitou: tvrdilo, že pouze lidová vláda, skutečně demokratická vláda, bude schopna zemi ubránit. Frankovo vítězství ve španělské občanské válce, zdůraznil Ústřední výbor v otevřeném dopise zveřejněném v této době, dokázalo, že důstojnický sbor každého buržoazního státu je ze své podstaty nelояální a reakční a že nastal čas dát jugoslávské ozbrojené síly do služeb lidu.⁵⁴ Tento názor, který zřejmě naznačoval, že politická změna, jež zdaleka nepřekročila revoluci, je jedinou možností, jak se Jugoslávie může podílet na obraně míru, zjevně vyvolal v Moskvě velké znepokojení. V této době probíhala intenzivní mezinárodní diskuse mezi Velkou Británií, Francií a SSSR o otázce kolektivní bezpečnosti. Tato jednání již byla komplikována rozdílným postojem těchto tří mocností k republikánské vládě ve Španělsku. Pokud by se Jugoslávie stala novou revoluční republikou, která by vznikla v oblasti, jež měla velký strategický význam, mohlo by to Sovětskému svazu způsobit jen další komplikace a Stalin by to pravděpodobně nepřivítal.

Ne všichni vedoucí představitelé strany podporovali Titův radikalismus. Zpráva jeho odpůrců v Paříži vyvozovala poněkud odlišné závěry než Titovi o důsledcích "tragického osudu Československa". Tvrdila, že Chorvaté by neměli mít důvod obracet se na cizí mocnost s žádostí o podporu a intervenci, jak to udělali někteří Slováci. Zejména Komunistická strana Jugoslávie by neměla dopustit, aby se dostala do izolace od Chorvatské rolnické strany, socialistů nebo sjednocené srbské opozice. Jinými slovy, celá strategie "jednoho opozičního bloku" by musela být s ohledem na novou mezinárodní situaci oživena.⁵⁵ Lovro Kuhar, stále ještě agent strany v Paříži, byl 1. května 1939 kontaktován Dimitrovem a bylo mu sděleno, že existuje otázka, kterou může projednat pouze Tito a která vyžaduje jeho okamžitou přítomnost v Moskvě.⁵⁶ Tito nepochybně tušil, o jaké skutečné problémy se jedná, ale uchýlil se k osvědčené taktice neupřímnosti a průtahů a 20. června 1939 napsal Dimitrovovi dopis, v němž ho žádal o vyjádření k březnovému prohlášení strany o obraně. Tito byl zjevně skutečně znepokojen. Zavázal se, že úkol reorganizace strany bude trvat tři měsíce a po uplynutí této doby se vrátí do Moskvy, takže předvolání do Moskvy se neočekávalo, ale záhadné oslovení prostřednictvím Kuhara bylo znepokojivé. Tito požádal o prodloužení svého pobytu v zahraničí, ale v srpnu už bylo jasné, že návštěvu Moskvy nemůže déle odkládat: tam, jak se také ukázalo, měl čelit obvinění z trockismu.⁵⁷ V době jeho příjezdu do Moskvy se však mezinárodní situace zcela změnila. Nacisticko-sovětský pakt byl podepsán 23. srpna a druhá světová válka začala německým vpádem do Polska 1. září. Titovy řeči o lidové vládě v březnu 1939 byly v rozporu s ambicemi Sovětského svazu uzavřít s vládami východní Evropy dohody o kolektivní bezpečnosti. V září už byla kolektivní bezpečnost minulostí a Kominternu přijala novou revoluční rétoriku. Lidové fronty shora, prostřednictvím spojení se socialisty, byly náhle anatemem; v úvahu přicházely pouze lidové fronty "zdola". Titovy názory na volby v prosinci 1938 byly blízké

právě takový názor a jeho řeči o vládě lidu odpovídaly nové náladě. Nakonec nedošlo k obvinění z trockismu, když Tito 26. září 1939 Kominterně oznámil, že druhá "imperialistická" světová válka představuje pro jugoslávské dělníky a rolníky příležitost osvobodit se od kapitalismu.⁵⁸

Dne 23. listopadu 1939 se sešel sekretariát Kominterny a schválil Titovu práci od svého původního rozhodnutí z 5. ledna.⁵⁹ Titova pozice v čele strany byla definitivně zajištěna. Více než dva roky intrik a manévřů od jeho prozatímního jmenování ho naučily mnohé o tom, jaké iniciativy může a nemůže podnikat. V roce 1938 se úspěšně vzepřel Kominterně v domácích záležitostech a z vlastní iniciativy reorganizoval vedení strany: v roce 1939 vyústily jeho výroky o mezinárodních záležitostech v obvinění z trockismu, což bylo obvinění, za které existoval jen jeden možný trest. Přizpůsobení se nové levicové linii nacisticko-sovětského paktu představovalo pro Tita jen málo problémů. Levicový obrat Kominterny mu nejen zachránil život, ale znamenal, že levice, která kdysi považovala Tita za Gorkičova žáka, nyní neměla problém se semknout na jeho straně.

Tito přeceňoval své schopnosti, protože v roce 1939 ho zachránila náhoda, nikoliv předvídatost. Tito však měl pocit, že si vytvořil několik pravidel, která mu pomohla proplout neklidnými vodami Kominterny pod Stalinovým vedením. V pozdějších letech vysvětloval, jak snadno se mu v této době podařilo splnit požadavek Kominterny napsat provolání, které by zohledňovalo novou mezinárodní situaci. Jednoduše se postavil na stanovisko, že úkolem jugoslávských komunistů je bojovat a nezabývat se chováním sovětské vlády. Po návratu do Jugoslávie se podobně vyjádřil v některých poznámkách o vztahu leninismu a stalinismu. Napsal, že Stalinovy myšlenky se týkaly budování socialismu: Stalin byl soudruh, který zachránil sovětský stát před krizí a vybudoval socialismus. "Ale", pokračoval, "revoluční boj v kapitalistických zemích je veden především Leninovými myšlenkami". Stalin a jeho myšlenky měly větší význam pro sovětský proletariát než pro dělníky v zemích, kde revoluce teprve měla nastat. Dělníci kapitalistického světa se neřídili Stalinem, ale "Leninovou myšlenkou, myšlenkou revoluce". Od této chvíle Tito fungoval podle drsného pravidla, že pokud se vyhne mezinárodním záležitostem, bude mít volnou ruku v práci na leninské revoluci.⁶⁰

Dlouhý boj, nejprve proti Gorkičovi a poté o upevnění pozice vůdce strany, dal Titovi další neocenitelnou lekci: nespolehat se výhradně na podporu Moskvy. Zatímco Kominternu pod dohledem NKVD donekonečna vyšetřovala stav jugoslávské komunistické strany a pozastavila její financování, Tito našel alternativní zdroje a hledal podporu, kterou mohl získat uvnitř Jugoslávie. I jindy se stávalo, že se očekávaná podpora z Moskvy nedostavila.

REVOLUČNÍ CESTA

Kominternu ve svém prohlášení, v němž podpořila Titovo vedení, podpořila i Titovu rétoriku. Konstatovala, že všeobecná krize kapitalismu, která vedla k válce, zasáhla Jugoslávii obzvláště silně. Nevyřešený národnostní problém, nevyřešený agrární problém, všeobecné vykořisťování polokoloniálních národů imperialisty, to vše znamenalo stále sílící odpor vůči velkoserbské buržoazii a "poskytlo straně velké možnosti

pro revoluční mobilizaci pracujících mas" ve válce, během níž by dozrály podmínky pro odstranění samotného systému, který imperialistické války vyvolal, tedy kapitalismu. Stručně řečeno, Tito stál v předvečer druhé imperialistické války stejně jako Lenin v předvečer první; na prahu revoluce.⁶¹

Po porážce Španělské republiky a po zásahu proti francouzským komunistům po zahájení války musela Kominternu přehodnotit situaci v Evropě: při tomto přehodnocení se Komunistická strana Jugoslávie stala jakýmsi vzorem pro ostatní strany. Tito se vrátil do Jugoslávie, aby připravil pátou stranickou konferenci. Během jara, léta a podzimu 1940 se konaly konference všech národních a regionálních stran, které tvořily Komunistickou stranu Jugoslávie. Tento vývoj byl v Kominterně vítán: český emisar Kominterny Jan Šverma se vrátil s příznivým dojmem z druhé slovinské stranické konference, která se konala 31. prosince až 1. ledna 1940. Ještě pozitivněji hodnotil stav strany rakouský emisar Kominterny Franz Honer po setkání s Titem 5. května 1940.⁶² Titovy názory se v této době skutečně shodovaly s názory Kominterny. Citujíc Stalinův *Krátký kurz*, jugoslávská komunistická strana nadále tvrdila, že ilegální strana může získat masovou podporu, pokud se ilegální práce správně spojí s legální: je třeba využít každé legální příležitosti, ale pod vedením stranické hierarchie. Tato poučka byla zopakována v časopise Kominterny, *Komunistické internacionále*, která v této době zveřejnila prohlášení britské, francouzské, německé, americké a italské strany vyzývající k podrobnému studiu *Krátkého kurzu*, aby se kdysi legální strany jako španělská a francouzská mohly přizpůsobit novým požadavkům života v podzemí. Výsledky správně kombinované legální a ilegální práce byly v Jugoslávii jistě poměrně působivé. Po vypuknutí druhé světové války došlo k oživení dělnických nepokojů: po dvou generálních stávkách ve Splitu na podzim 1940 se vláda rozhodla zrušit komunisty ovlivněné nezávislé odbory.⁶³

V roce 1940 se Komunistická strana Jugoslávie mohla oprávněně prohlásit za vzor nového ilegálního komunistického hnutí. Pod Titovým vedením vzrostl počet členů strany z 1 500 na konci roku 1937 na 8 000 na jaře 1941. Komunistická strana Jugoslávie byla stranou, na kterou se staré legální strany z dob lidové fronty mohly obracet o radu. Tento nárok byl posílen rozhodnutím Kominterny využít Záhřeb jako základnu pro svůj nový rozhlasový vysílač pro komunikaci s italskou, švýcarskou, rakouskou, československou, maďarskou a řeckou stranou. Provozovatelem vysílače měl být Titův spojenec Josip Kopinič. Komunistická strana Jugoslávie se z pozice na pokraji rozpadu stala jednou z mála životaschopných a strategicky důležitých komunistických stran v Evropě a z této silné pozice se Tito cítil být schopen konfrontovat Kominternu v otázce, která spadala do šedé zóny mezi domácími a mezinárodními záležitostmi: měla by Komunistická strana Jugoslávie v novém mezinárodním klimatu pokračovat v kampani za lidovou vládu, jak Tito navrhol v březnu 1939? Zatímco v první polovině roku 1940 toto heslo nepůsobilo žádné problémy, v červnu se mezinárodní situace radikálně změnila v důsledku porážky Francie. Tito tuto porážku vysvětloval jako důsledek zrady francouzské buržoazie; proto zopakoval výzvu k vytvoření lidové vlády, pokud má být Jugoslávie uhájena. Komunistická strana Jugoslávie ve svém prohlášení k pádu Francie tvrdila, že francouzská

finančníci prodali své vlastní lidi někdejšímu nepříteli. Jedině francouzská komunistická strana se ukázala být připravena bránit nezávislost Francie a jediné lidová vláda mohla skutečně hájit národní zájmy Jugoslávie.⁶⁴

Po pádu Francie zasáhl Sovětský svaz, který již měl v Pobaltí svá vojska, aby tam vytvořil spřátelené vlády. Nejprve byly v červnu dosavadní autoritářské vlády nahrazeny novými vládami lidové fronty a v srpnu pak byly státy začleněny do Sovětského svazu. Sovětská angažovanost v Jugoslávii byla mnohem méně přímá, ale 10. června 1940 Sovětský svaz a Jugoslávie navázaly diplomatické vztahy, a to alespoň otevřelo možnost, že by Jugoslávie mohla sdílet stejný osud jako pobaltské státy. V článku nazvaném "Mezi dvěma perspektivami" se *Proleter* zabýval paralelami mezi těmito státy a Jugoslávií: varoval, že by bylo chybou jednoduše sedět a čekat, až Rudá armáda zachrání jugoslávské národy; Lenin a Stalin však prohlásili, že v určitých dobách a za určitých podmínek je účinná osvobozenecská válka proti imperialismu možná, ale "aby Rudá armáda mohla pomoci národu, musí si tento národ umět pomoci sám". Logika *Proletářova* argumentu se zdála být taková, že pokud jugoslávský lid povstane a vytvoří lidovou vládu, Sovětský svaz mu přijde na pomoc, a právě to Kominternu přimělo k opatrnosti ohledně hesla "lidová vláda".⁶⁵

Když Tito v předvečer páté stranické konference požádal Kominternu, aby se vyjádřila k tomu, zda má konference schválit heslo "skutečná lidová vláda", které se v červenci a srpnu 1940 pravidelně objevovalo ve stranických dokumentech, Kominternu v podrobné odpovědi doručené Titovi kurýrem toto heslo odmítla jako nevhodné. Vysvětlovala, že tento slogan by mohl být vykládán jako výzva k diktatuře proletariátu. Přes veškerý pokrok jugoslávské komunistické strany v uplynulém roce na to ještě nenastal ten správný čas. Heslo by stranu izolovalo od mas a poskytlo by nepřátelským mocnostem ospravedlnění pro vměšování do jugoslávských záležitostí. Kominternu dodala, že pokud by heslo skutečně vedlo k takovým důsledkům, nemá smysl hledat pomoc u Rudé armády. Jasným poselstvím bylo, že cesta k revoluci naznačená v hesle "Mezi dvěma perspektivami" nepřipadá v úvahu.⁶⁶

Pátá konference strany, která se konala ilegálně v Záhřebu od 19. do 23. října 1940, byla v podstatě poklonou Kominterně. Kurýr Kominterny upozornil Tita, že v policejním státě není možné ilegálně uspořádat shromáždění více než stovky delegátů, a proto Kominternu odmítla podstoupit riziko, že by shromáždění nazvala sjezdem. Tito udělal Kominterně ústupek a souhlasil s tím, že shromáždění nebude nazýváno sjezdem, ale přesto shromáždění více než stovky delegátů uspořádal a k žádnému zatýkání nedošlo. Djilas považoval konferenci za výpad proti Kominterně a politika "lidové vlády" byla podpořena navzdory známým názorům Kominterny. Závěrečná rezoluce páté stranické konference jasně říkala, že druhá světová válka otevřela perspektivu "revolučního svržení imperialismu" a "nových vítězství socialismu"; navíc "rozhodující bitva" leží v "blízké budoucnosti".⁶⁷ Titovo odhodlání držet se této politiky lze snad vysvětlit tím, že byl v Moskvě po většinu vyšetřování občanské války ve Španělsku, které Kominternu vedla, a toto vyšetřování se rozhodně vyslovilo pro "lidovou vládu". Tvrdil, že "k porážce nepřítele v lidové revoluci je nezbytné zničit starý stát".

aparát, který slouží reakci, a nahradit ho novým aparátem, který slouží dělnické třídě"; bylo třeba organizačně uznat "lidový" charakter revoluce.⁶⁸

O tom, jak by druhá světová válka mohla urychlit vyhlídky na revoluci, psal v únoru 1941 časopis Kominterny *Komunistická internacionála*. V článku, který se zabýval úlohou nacionalismu během imperialistické války, porovnával texty Lenina, Karla Liebknechta a Rosy Luxemburgové o národní otázce během první světové války a poukázal na Leninovo přesvědčení, že za určitých okolností mohou být národní hnutí proti imperialismu revoluční, což Liebknecht a Luxemburgová popírali. Ke stejnému tématu se rychle vyjádřil i *Proleter*. Poznamenal, že Lenin skutečně diskutoval o povaze války Srbska proti Rakousku-Uhersku v roce 1914. Když tuto válku označil za "imperialistickou" kvůli spojení Srbska s Británií, Lenin poukázal na to, že kdyby v průběhu války proletariát povstal proti srbské buržoazii, mohla se z toho, co začalo jako čistě národní válka, vyvinout revoluční změna. Lenin zdůrazňoval, že pro takový vývoj potřebuje proletariát ovládnout nacionalistické hnutí a nastolit nad ním "hegemonii". Poučení se zdálo být dostatečně jasné: pokud by byly přijaty Leninovy názory, zahraniční invaze do Jugoslávie by se mohla změnit v revoluční válku, pokud by spojencem Jugoslávie byl "proletářský" Sovětský svaz, a nikoli "imperialistická" Británie, a pokud by jugoslávští komunisté získali hegemonii nad hnutím odporu. Taková hegemonie byla tématem novoročního komuniqué Komunistické strany Jugoslávie pro rok 1941. Komuniqué, které opět ignorovalo rady Kominterny, důrazně vyzývalo k vytvoření "skutečné lidové vlády" a končilo: My komunisté se domníváme, že v této poslední hodině je nezbytné sjednotit všechny síly, které jsou připraveny bojovat [...] my komunisté se však dále domníváme, že tato bojovná jednotka přinese skutečné výsledky pouze tehdy, když se jí dosáhne nejen mezi vůdci, ale i zdola, v hloubi pracujících mas".⁶⁹

Tito zjevně věřil, že Jugoslávie bude nevyhnutelně vtažena do druhé světové války a že až se tak stane, následné boje budou příležitostí k jugoslávské revoluci. Výzva k tomu, aby se druhá světová válka stala válkou revoluční, byla ještě zřetelněji vyjádřena v Titově referátu "Strategie a taktika ozbrojeného povstání", který přednesl na stranické škole konané v Záhřebu na přelomu února a března 1941. Zpráva se soustředila na význam stranického vedení: ve Vídni v roce 1934 se dělníci chopili zbraní, ale bez vedení byli rozdrceni. Strana by neměla dopustit, aby povstání vypuklo "spontánně, mimo její organizaci a vedení"; "hegemonie" dělnické třídy v národně revoluční situaci byla nezbytná. Klíčem k úspěšnému povstání bylo podle Tita ofenzivní jednání, i když na chvíli na ústupu: povstání muselo uvolnit revoluční energii mas. Ovládnout tuto revoluční energii však znamenalo zvolit jednotný ústřední štáb, který by povstání vedl. Stejně tak by strana měla vytvořit vlastní ozbrojené formace; Španělsko ukázalo, že ozbrojené jednotky by neměly být založeny na odborech, ale měly by být od počátku pod ústřední kontrolou strany. Součástí zprávy bylo i další klíčové poučení ze španělské občanské války. Revoluční armáda měla odzbrojit četnictvo a svrhnout starý systém místní správy. Poté by měla svolat masová shromáždění a zvolit novou formu místní samosprávy, která by ihned začala fungovat.

realizovat program strany. Tito předpokládal, že toto povstání začne akcemi ve městech. Spíše dodatečně Tito uznal, že vítězství nemusí být okamžité a že je možné, že se rozvine dlouhá občanská válka. Pokud by však musela být velká města evakuována, ti, kteří by uprchli do hor, by se postarali o to, aby za sebou zanechali bezpečnou podzemní organizaci. Kontakty mezi partyzány a podzemím by byly klíčem k případnému znovudobytí. V předvečer Hitlerovy invaze do Jugoslávie tak Tito již načrtl pracovní model, jak by bylo možné spojit osvobozenickou válku a revoluci.⁷⁰

Není divu, že se Kominternu vyděsila, když byla 27. března 1941 svržena jugoslávská vláda armádními důstojníky, kteří byli rozzlobeni rozhodnutím vlády připojit se k Hitlerově Trojdohodě. Že by to Tito přehnal a předpokládal, že revoluce je na spadnutí? Sdělení Kominterny z 29. března bylo varovné: za každou cenu se vyhněte ozbrojenému konfliktu s vládou, neorganizujte žádné pouliční demonstrace a omezte se na propagandu. "Nenechte se unést okamžikem ... neskákejte dopředu . . . nepodléhejte provokacím ... Okamžik rozhodného boje s třídním nepřítelem je ještě daleko".⁷¹ Téměř dříve, než si jugoslávská komunistická strana stačila tuto radu osvojit, začala 6. dubna německá invaze do Jugoslávie. O čtyři dny později byl obsazen Záhřeb a vyhlášen takzvaný Nezávislý stát Chorvatsko; 13. dubnath vstoupila německá armáda do Bělehradu a 17. dubna jugoslávská armáda formálně kapitulovala. Ve snaze alespoň trochu ovlivnit události se 10. dubna sešel ústřední výbor a zřídil vojenskou komisi v čele s Titem. Nebylo příliš vidět, že by Tito vzal na vědomí výzvu Kominterny k opatrnosti. Jeho prvním činem bylo vydání výzvy, aby si vojáci ponechali nebo ukryli zbraně pro použití v budoucím boji.⁷² Dne 15. dubna napsal Tito široce rozšířené prohlášení, v němž vyzval komunisty a dělníky, aby neklesali na mysl, protože "z krvavé imperialistické řeže se zrodí nový svět". Koncem dubna se zpráva rozeslala stranickým organizacím, aby "vytvořily úderné oddíly a prozkoumaly podmínky pro sabotáže".⁷³

V době rozpadu Jugoslávie se 4. května sešli vedoucí představitelé strany, aby zhodnotili novou situaci. Tito podal následující analýzu: Tento boj, boj malého národa za nezávislost ve spojení se Sovětským svazem během imperialistické války, může vést ke společenské transformaci a revoluci; aby se tak stalo, bylo třeba na základě poučení ze Španělska zcela zničit starý řád a vytvořit nové státní zřízení, formu lidové fronty, která by zaručila proletářskou hegemonii; konečně, aby komunistická strana mohla vést boj za národní nezávislost a sociální změny, musela kolem sebe shromáždit partyzánskou armádu. Přítomní opouštěli schůzi s tím, že v zásadě přijali rozhodnutí ve prospěch ozbrojeného povstání a jako první krok měly být na všech stranických úrovních vytvořeny vojenské výbory.⁷⁴ Bylo také rozhodnuto, že kvůli zvýšené aktivitě policie v Záhřebu by měl ústřední výbor přesunout svou základnu do Bělehradu. Zásadní otázka, kdy povstání začne, zůstala neuvážena, protože závisela na Sovětském svazu, kdy se ocitne v pozici, kdy bude moci nabídnout podporu povstání, a kdy se tedy zapojí do druhé světové války. Koncem května se Tito sešel s Ivanem Ribarem ze Strany demokratické levice a se zástupci

Rolnické lidové strany a řekl jim, že vzhledem k tomu, že Sovětský svaz bude brzy ve válce, je třeba okamžitě zahájit boj proti okupantům.⁷⁵

Kominternovská diplomacie stále pracovala přesčas, aby se pokusila udržet Sovětský svaz mimo válku. Dne 9. května přerušila diplomatické styky se starou jugoslávskou vládou a vážně uvažovala o uznání "Nezávislého státu Chorvatsko"; neprotestovala ani proti vstupu bulharských vojsk do Makedonie. To vše naznačovalo ochotu některých sovětských diplomatů smířit se s rozdělením Jugoslávie, stejně jako bylo dříve uznáno rozdělení československého státu. 'Bolševická' ozbrojená povstání by se za těchto okolností mohla ukázat jako velmi škodlivá. Moskva měla podezření na Titovy skutečné záměry a vyžádala si naléhavou zprávu. Tito odpověděl obecně, květnové schůzce věnoval jen půl odstavce a neuvedl žádné podrobnosti o "rozhodnutích přijatých s ohledem na nové okolnosti".⁷⁶ Na tomto pozadí začala další intrika proti Titovi, do níž se zapojilo mnoho účastníků předchozích machinací. Golubović, člověk z NKVD, který se v roce 1938 v Paříži spojil s Kusovacem, se v květnu 1941 v Sarajevu setkal s novinářem Vladimírem Dedijerem a řekl mu, že Tito je trockista, který se v čele strany dlouho neudrží. Golubović měl přístup ke Kopinićovu vysílači v Záhpřebu a jednu z jeho zpráv do Moskvy Tito zachytil a nikdy nedorazila na místo určení. Ivan Srebrnjak, důstojník sovětské rozvědky působící v roce 1938 v Paříži, přesunul v dubnu 1941 svou základnu do Záhpřebu a stal se důvěrníkem chorvatského stranického vedení, které se zřejmě snažil poštvat proti Titovi. At' už byla přesná povaha těchto protitovských machinací jakákoli, Kopinić v jednom z telegramů upozornil Tita, že podle jeho názoru je s vámi Kominternu "velmi nespokojena". Když nacistické Německo 22. června 1941 napadlo Sovětský svaz, skončily tyto kroky proti Titovi stejně náhle, jako začaly.⁷⁷

Německá invaze donutila Tita opustit relativně stabilní rodinný život, k t e r ý si vybudoval poté, co se stal *faktickým* vůdcem strany. V roce 1937 se v Paříži seznámil se slovinskou komunistkou Hertou Haasovou a po roce se vzali; 23. května 1938 se jim narodil syn. Tito se usadil v Záhpřebu, ale když začala německá invaze, nechtěl odejít a svůj odjezd odkládal až do poloviny května, kdy byl k němu donucen. V době jeho nepřítomnosti byla provedena domovní prohlídka, a když byl varován, aby se nevracel, odjel vlakem do Bělehradu a zanechal Hertu a syna za sebou.⁷⁸

UČENÍ SE REALIZOVAT LIDOVÝ OSVOBOZENECKÝ BOJ.

ZAHÁJENÍ POVSTÁNÍ

Jakmile začala nacistická invaze do Sovětského svazu, svolal Tito své politbyro. To se sešlo 23. června na bělehradském předměstí Dedinje a vydalo výzvu, kterou dlouho očekával. Provolání u příležitosti nacistické invaze do Sovětského svazu" bylo adresováno dělníkům, rolníkům a občanům Jugoslávie a poukazovalo na to, že "německá fašistická kapitalistická banda v čele s šílencem Hitlerem" zaútočila na Sovětský svaz, ale že "proti německým silám již nestojí slabé evropské státy vedené zrádnými kapitalistickými klikami", nýbrž lid, který se "shromáždil kolem hrdinné bolševické strany, kolem svého velkého a moudrého vůdce soudruha Stalina", a neporazitelná Rudá armáda. V provolání bylo jasně uvedeno, že "drahocenná krev hrdinného sovětského lidu" byla prolita nejen na obranu první země socialismu, ale také "za konečné sociální osvobození a národní osvobození všeho pracujícího lidu na celém světě". Končilo výzvou: "vpřed do posledního a rozhodujícího boje za svobodu a štěstí lidstva". Nic se nestalo na Titově přesvědčení, že mezi bojem proti okupantům a konečným vítězstvím socialismu existuje souvislost. Příkazy, které obdržel z Moskvy, se však o socialistické revoluci nezmiňovaly, ba naopak, Moskva dala jasně najevo, že jugoslávská komunistická strana by měla "mít na paměti, že v této fázi vám jde o osvobození od fašistického útlaču, a nikoli o socialistickou revoluci".¹

Když se 27. června sešel ústřední výbor, bylo již dosaženo určitého pokroku v tom, jak by komunisté mohli splnit to, co od nich Tito očekává. Bylo rozhodnuto přeměnit politbyro na generální štáb lidových osvobozeneckých partyzánských oddílů a po celé zemi byli vysláni zástupci, kteří měli dohlížet na formování těchto jednotek. Kardelj už byl ve Slovinsku a Djilas byl vyslán do Černé Hory. Do Bosny a Hercegoviny zamířil další Titův blízký spolupracovník Svetozar Vukmanović Tempo, zatímco čtvrtý, Aleksandar Ranković, se připojil k Titovi při organizování povstání v Srbsku.² Tito hrdě informoval Moskvu, že "připravujeme lidové povstání proti okupantům", a chlubil se "velkou připraveností k boji mezi lidem". Moskva reagovala okamžitě:

Nastala hodina, kdy jsou komunisté povinni pozvednout lid do otevřeného boje proti okupantům. Neztrácejte ani minutu organizováním partyzánských oddílů a rozpoutáváním partyzánské války v týlu nepřitele. Zapalte válečné továrny, sklady a sklady pohonných hmot

...

demolovat železnice... organizovat rolníky, aby schovávali obilí... Je naprosto nezbytné terorizovat nepřítele všemi prostředky, aby se cítil jako v obležené pevnosti.³

V této fázi byly akce Titových malých partyzánských oddílů mnohem omezenější, než Moskva předpokládala, protože zatím byly na denním pořádku sabotáže, ale Tito mohl hlásit, že povstání začalo. Neznalý skutečného stavu věcí na východní frontě se naivně zeptal, zda mu Kominternu bude moci v nejbližší době dodat zbraně. Moskva žádost o zbraně ignorovala, ale 1. července požádala, aby partyzánská válka začala "bez ztráty okamžiku".⁴

Tito odpověděl okamžitě. Politbyro 4. července vypracovalo provolání k "národům Jugoslávie". V něm bylo jasně řečeno, že boj by měl přesáhnout rámec sabotáží a stát se povstáním vedeným Komunistickou stranou Jugoslávie. Na stejném zasedání politbyra byla dohodnuta základní strategie, kterou se bude řídit následující čtyři roky války: cílem boje bylo vytvořit osvobozená území a spravovat je prostřednictvím lidových osvobozeneckých výborů. Provolání však bylo zveřejněno až 12. července poté, co Tito přijal pokyny Moskvy a odstranil z něj zmínky o "rozhodujícím boji" za "sociální osvobození".⁵

Výzva k překonání sabotáží a rozvoji partyzánské války narazila na značný odpor v Chorvatsku, kde bylo vytvoření pomyslného Nezávislého státu Chorvatsko vůdcem Ustaše Ante Pavelićem přivítáno s určitým lidovým nadšením. Situaci komplikovala skutečnost, že když se Tito v květnu přestěhoval do Bělehradu, radiový vysílač, který používal pro spojení s Moskvou, zůstal v Záhřebu. Josip Kopinič, který měl rádio na starosti, se pochopitelně, ale v rozporu s hierarchií velení, rozhodl, že bude naléhavé zprávy, které dostával z Moskvy v době, kdy začínala nacistická invaze, hlásit přímo chorvatskému ústřednímu výboru i záhřebskému výboru. Tak 22. června informoval chorvatské stranické vedení o výzvě Moskvy k okamžité sabotážní kampani a 26. června předal výzvu k ozbrojenému povstání. Rovněž 26. června dorazil z Bělehradu kurýr, který přivezl Titovu proklamaci z 23. června. Chorvatské stranické vedení si všimlo zásadního rozporu mezi oběma dokumenty; z Moskvy vůdce Kominterny Dimitrov zdůraznil, že povstání by se mělo vyhnout tomu, aby si stanovilo socialistický program, zatímco Titova výzva jasně naznačovala, že revoluce je ve vzduchu. Chorvatské stranické vedení se proto rozhodlo nerozesílat Titovo provolání z 23. června dříve, než si vyžádá pokyny. Stále také považovalo za otevřenou otázku, zda nastal čas přejít od sabotáží k ozbrojenému povstání. Souhlasila sice s vytvořením partyzánských brigád, ale varovala před jakýmkoliv předčasnými akcemi a radila ve prospěch malých činů; zdůraznila, že zatímco pro některé oblasti jsou vhodné vojenské operace, jiné oblasti, a tím i Chorvatsko, by neměly překročit rámec sabotáží.

Kopinič považoval postoj chorvatského stranického vedení za porušení jasné směrnic Kominterny a 28. července varoval chorvatský ústřední výbor před ignorováním pokynů Moskvy. V reakci na to si chorvatští komunisté stěžovali Titovi na to, co si vykládali jako snahu Kominterny zasahovat do jugoslávských záležitostí. Dne 1. července obdržel Kopinič další telegram od mjr.

Moskva vyzývala k partyzánské válce, ale když o tom informoval chorvatské stranické představitele, ti stále odmítali ustoupit. Po vyžádání rady z Moskvy 3.-4. července byl Kopinič pověřen vypracováním plánů, jak obejít chorvatský ústřední výbor a s podporou záhřebského výboru založit "prozatímní ústřední výbor", který by byl připraven realizovat partyzánskou válku. Dne 8. července informoval Moskvu, že je připraven tímto způsobem zasáhnout, a 9. července k tomu dostal povoleníth. V důsledku toho během následujících dvou dnů zorganizoval schůzky s Vojenskou komisí Záhřebského výboru a Chorvatským vojenským výborem.

Do 11. července však bylo jasné, že Tito si je situace plně vědom a rozhodl se jednat, aby vedení chorvatské strany ukáznil. Když se 4. července sešlo politbyro a přijalo usnesení o rozvinutí ozbrojeného povstání, rozhodlo také, že k zajištění jeho realizace bude pozastavena činnost chorvatského vojenského výboru i chorvatského ústředního výboru; místo nich Tito nastolil "operativní vedení".⁶ Kopiničovy kroky zjevně podkopaly Titovu autoritu, ale zda to bylo jejich cílem, zůstává sporné. Kopinič 11. července hlásil Kominterně, že jeho kurýr konečně vystopoval Tita, že Tito jednal a že doufá, že nyní bude vše v pořádku. Titovo odhodlání nestrpět v této době žádný nesouhlas bylo zřejmé z rozhovoru, který vedl s Djilasem. Když se Tito loučil s Djilasem, vyslaným dohlížet na povstání v Černé Hoře, varoval ho: "zastřelte kohokoli, dokonce i člena zemského vedení, pokud zaváhá nebo projeví nedostatek disciplíny". V kroku, který zřejmě souvisel s potřebou jednotného velení, požádal Tito 13. srpna Moskvu, aby veškerou sabotážní činnost soustředila prostřednictvím jeho velení a nevyužívala také zpravodajské kanály a síť disidentského komunisty Ivana Srebrenjaka.⁷

Podle dohody uzavřené 27. června byl Tito odpovědný za organizaci povstání v Srbsku, přičemž mu pomáhal Ranković. Tito později vzpomínal, jak sestavil mapy celého Srbska a studoval je, aby se rozhodl, kde by měla být zahájena základní ofenziva. "Když jsem si prohlížel konfiguraci srbského terénu, viděl jsem, že západní Srbsko je pro nás nejvhodnější, pro orientaci našich bojových jednotek, pro organizaci našich partyzánských jednotek a pro vytvoření určitého volného území", i když, jak přiznal, "na začátku jsme nevěřili, že tak brzy vytvoříme velké volné území". Západní Srbsko si vybral proto, že tamní terén byl kopcovitý a zalesněný, lidé měli bojovného ducha a v minulosti kladli útočníkům tvrdý odpor.⁸ První úspěchy v tomto regionu skutečně naznačovaly slibný vývoj, oblasti Šabac, Valjevo, Kraljevo, Kragujevac a Čačak poskytovaly v této době 1300 členů strany, což byla více než polovina všech členů pro Srbsko, a během šesti týdnů od vydání rozkazu k vytvoření partyzánských oddílů jich bylo vytvořeno dvanáct; již v polovině července došlo k několika potyčkám. Tito proto upustil od dřívějšího plánu založit základnu spíše na východ než na západ od řeky Moravy, poblíž Dunaje; v této oblasti, jak se tvrdilo, budou partyzáni umístěni nejlépe pravděpodobnému přístupu Rudé armády.⁹

Tito původně plánoval odjet do oblasti Čačaku kolem 20. července, ale Ranković byl zatčen, což vše zdrželo a strana přesměrovala prostředky na organizaci jeho dramatické záchrany z vězení. Přípravy mezitím pokračovaly. Dne 10. srpna

vyšlo první číslo Zpravodaje generálního štábu, v němž Tito psal o "Úkolech národněosvobozeneckých partyzánských oddílů" a zdůrazňoval, že jejich řady jsou otevřené všem, kdo se chtějí postavit na odpor okupantům. Tito mohl 13. srpna do Moskvy hlásit, že povstání nabírá na síle, ale trpí nedostatkem zbraní, který, jak doufal, by mohla pomoci řešit Kominternu.¹⁰ V polovině srpna komunisté tvrdili, že v Srbsku existuje jednadvacet partyzánských oddílů s přibližně 8 000 členy. Dne 6. září Tito informoval Kominternu, že povstání přerůstá v lidové povstání, přičemž Němci bezpečně kontrolují pouze města, a to nebylo přehnané, neboť 4. září bylo po urputných bojích dobyto město Krupanj a začalo se vytvářet podstatné osvobozené území.¹¹ Na schůzce vojenských a politických představitelů 16. září bylo rozhodnuto o postupu na Užice, Čačak a Požegu; 24. září padly partyzánům Užice, bohatá kořist s bankou plnou peněz, asi 55 miliony dinárů, a zbrojní továrnou s denní produkcí čtyř set pušek a velkého množství munice. Protože vyhlídka na vytvoření rozsáhlého osvobozeného území nyní vypadala reálně, cítil Tito, že by měl Moskvě vysvětlit, jak hodlá spravovat oblast pod svou kontrolou. Vysvětlil, že partyzáni odstraňují staré obecní úřady a zřizují nové lidové osvobozené výbory jako zdroje moci. Lidové osvobozené výbory budou zahrnovat zástupce různých demokratických směrů spolu s našimi lidmi; "bude to jakási lidová ústřední moc". Problém pro Tita spočíval v tom, že se v Srbsku vytvářel i konkurenční zdroj moci.¹²

MIHAILOVIĆ VERSUS REPUBLIKA UŽICE

Když Němci 6. dubna 1941 napadli Jugoslávii, sloužil plukovník Dragoljub Mihailović jako zástupce náčelníka štábu 6. pobřežní armády u Mostaru. Během bojů byl Mihailović povýšen na náčelníka štábu Druhé armády se základnou u Doboje v Bosně a po uzavření příměří 15. dubna vedl několik desítek mužů do lesů v naději, že se podaří udržet nějaký odpor. Jádrem jeho sil, známé jako četníci, se pak přesunulo do Ravné Gory na svazích hory Suvobor nedaleko srbského města Valjevo, kam dorazilo v polovině května; někteří z Mihailovićových blízkých stoupenců pocházeli z tohoto kraje, a proto jej dobře znali. Mihailović si upevnil kontrolu nad ostatními skupinami, které přežívaly v lesích, a získal podporu některých srbských politiků, vesměs s vyhraněnými pansrbskými názory; do srpna založil poradní Ústřední národní výbor. Před válkou, během svého působení v Bělehradě, navázal Mihailović úzké vztahy s britskými diplomaty, v listopadu 1940 byl totiž odsouzen ke třiceti dnům vězení za to, že se ve vojenské uniformě zúčastnil setkání funkcionářů Asociace důstojníků bez zálohy, které uspořádal britský vojenský atašé v Bělehradě.¹³

Jakmile byl Ranković propuštěn z vězení, vydal se na cestu do srbského partyzánského velitelství. Začátkem srpna navrhl jednání s Mihailovićem a 14.-15. srpna se zástupci partyzánů vydali do Mihailovićova hlavního stanu v Ravné Gorě a setkali se s vůdcem četníků. Mihailović vydal varování, které se mělo stát jeho mantrou: předčasná akce odbojových sil by mohla přinést strašlivou odvetu. Existovaly i další

schůzky mezi oběma stranami v srpnu a na začátku září, ale bez Tita nebylo možné přijmout žádná pevná rozhodnutí. Z Bělehradu odjel Tito 16. září a 18. září dorazil na srbské partyzánské velitelstvíth, následujícího dne se vydal do Ravne Gory na schůzku s Mihailovićem. Tito naléhal na společný postup a nabídl Mihailovićovi, že mu podřídí své síly; Mihailović znovu varoval před nebezpečím předčasného odporu. Jediným úspěchem této první schůzky bylo potvrzení, že někteří četnickí vůdci spolupracují s partyzány, a potvrzení dohody, které Ranković dosáhl při dřívějších rozhovorech, že mezi oběma stranami nesmí dojít k žádným bojům, ačkoli tato dohoda podléhala stále většímu napětí.¹⁴

Na setkání ve Stolici, kterého se zúčastnilo asi dvacet partyzánských vůdců z většiny regionů země, zhodnotil Tito 26. až 7. září situaci. Bylo zde dohodnuto, že se přejde od rozptýlených partyzánských útoků. V každém regionu země budou zřízena samostatná vojenská velitelství a každý štáb bude mít společnou velitelskou strukturu doplněnou o politické komisaře. Stávající generální štáb by koordinoval práci regionálních velitelství a přeměnil by se na vrchní velitelství lidových osvobozeneckých partyzánských oddílů. Pokud jde o politickou práci, byly přijaty Titovy návrhy a na celém osvobozeném území měly být na místě bývalých vládních orgánů zřízeny nové lidové osvobozenecké výbory. Z taktického hlediska bylo rozhodnuto vytvářet větší partyzánské jednotky o síle praporu, ale vyhýbat se frontálním střetům s nepřítelem; v případě potřeby mohly být takové prapory spojeny do úderných jednotek. Všechna tato rozhodnutí samozřejmě souvisela s hlavní strategickou nutností jednak rozšířit osvobozené území Užice, jednak vytvořit další.¹⁵

Jediným dalším významným osvobozeným územím v této době byla Černá Hora. Černá Hora byla skutečně prvním regionem, který uposlechl výzvy a 13. července povstal "téměř jako jeden muž". Pokus italských okupačních sil 12. července obnovit královskou dynastii z doby před rokem 1914 byl hluboce nepopulární a vyvolal lidové povstání, které brzy ovládli komunisté, mimo jiné proto, že právě 12. července vydal Ústřední výbor druhou výzvu k národům Jugoslávie. Zde byla italská vojska brzy zahánána zpět do posádkových měst Podgorica a Cetinje, zatímco místní komunisté v čele s Milovanem Djilasem nastolili něco na způsob sovětské moci. Djilasova propaganda používala spíše termín "revoluce" než "osvobození" a často se zdálo, že zájmem strany je spíše odhalit "špiony", kteří pracovali pro starou rojalistickou vládu, nebo dokonce "protistranické živly" uvnitř samotné strany, než zlepšit osud černohorských rolníků.¹⁶

Přes Černou Horu dorazil do západního Srbska první britský emisar, který měl za úkol sjednotit četnický i partyzánský odboj. Agent SOE Bill Hudson byl 20. září vyloděn ponorkou na černohorském pobřeží a po navázání kontaktu s Djilasem a černohorskými partyzány se vydal navázat kontakt s Mihailovićem. Hudson se domníval, že ačkoli v čele černohorského odboje stojí jednoznačně komunisté, je do tohoto boje zapojeno i mnoho řadových důstojníků a že politická identita hnutí není ani v Černé Hoře pevně daná. Když se 23. října setkal s Titem, nabídl partyzánům technické údaje a kódy k navázání bezdrátového spojení s Brity, a když se přesunul do

Mihailovićův štáb 25.th, zanechal Titovi rádiový vysílač, přestože Tito mu dal jasné najevo, že mu jde spíše o získání pomoci ze Sovětského svazu než z Británie. Tito skutečně koncem září i začátkem října posílal Kominterně zprávy, v nichž vysvětloval, že partyzáni kontrolují tři letiště a mají dokonce tři miliony litrů paliva, kdyby bylo potřeba doplnit palivo. Nastínil dohodnuté signály pro vylodění a vyjmenoval zbraně, které potřebuje pro 100 000 partyzánů, které ovládá, a 30 000 četníků, které navrhl jako spojence svých sil.¹⁷

Od prvního setkání v polovině září Tito navrhoval druhé setkání, ale Mihailović ho neustále odkládal. Dne 20. listopadu však Tito zaslal Mihailovićovi dvanáctibodový program, který byl přijat, a Tito v doprovodu Sretena Žujoviće odcestoval do Ravné Gory na jednání ve dnech 26. až 7. listopadu. Tam požádali, aby se jednání zúčastnil i Hudson, ale Mihailović to odmítl. Tito většinou mlčel a nechal Žujoviće, aby se zastal partyzánů. Mihailović trval na kontrole všech vojenských sil na území obývaném Srby. Partyzáni místo toho navrhovali jednotné velitelství, které by organizovalo společné operace se společným rotmistrem. Ačkoli by tím Mihailovićovi důstojníci získali velení nad mnoha operacemi, partyzáni to hodlali kompenzovat tím, že trvali na tom, aby v celém společném odboji působili političtí komisaři; trvali také na tom, aby v četnických i partyzánských oblastech byly zřízeny lidové osvobozené výbory. Partyzáni opět nabídli Mihailovićovi funkci vrchního velitele. Mihailović partyzánský návrh rázně odmítl. Z jeho pohledu nemohla jednání proběhnout v horší dobu. Dne 20. října Němci zabili 1 700 rukojmích v Kraljevu, o několik dní později jich bylo zabito 2 778 v Kragujevaci. Měl pocit, že jeho varování před předčasnou akcí, která jednoduše vyvolá odvetu, se potvrdilo. Dohody uzavřené na konci této schůzky byly minimální: v některých oblastech již osvobozeného území mohla nadále existovat společná četnicko-partyzánská velitelství, výroba z užické zbrojovky se měla dělit a měly být zřízeny smíšené komise, které by zkoumaly sporné otázky. Bylo také vydáno prohlášení, že se obě strany budou snažit v budoucnu vyhýbat konfliktům a koordinovat činnost.¹⁸

Mihailovićovo nepřátelství vůči partyzánům nebylo vyvoláno pouze jejich ochotou vyprovokovat odvetné akce. Partyzáni zcela jasně zaváděli komunistický program. Mihailovićovi údajně vadil zejména výskyt žen v řadách partyzánů a pálení daňových a pozemkových záznamů. Poněkud podobné dojmy měl i Hudson, který své krátké kontakty s partyzány shrnul takto: "známé jádro mužů s puškami, ženy s psacími stroji, organizace, shon, procházející propaganda a nájezdy". Po celou dobu experimentu, který byl později znám jako Užická republika, jugoslávští komunisté předpokládali, že protiofenzíva Rudé armády není daleko. V důsledku toho neměli příliš velkou motivaci maskovat komunistické ambice partyzánské revoluce. Například navzdory deklarovanému cíli otevřít partyzánské oddíly všem, nejméně dva partyzánské oddíly nabíraly pouze komunisty a známé sympatizanty a odmítaly všechny ostatní dobrovolníky; protože vazby strany na rolnictvo byly minimální, znamenalo to odmítání

rolníci. Podobný sektářský postoj byl zaujat k důstojníkům a poddůstojníkům bývalé jugoslávské armády; strana dbala na to, aby na vedoucích místech byli jen její lidé, a pochybovala o spolehlivosti těch, kteří měli vojenské zkušenosti, pokud to nebyli členové strany se zkušenostmi ze Španělska.¹⁹

Strana pokračovala ve své činnosti jako vždy. Každá vojenská jednotka měla svou stranickou buňku, ale její schůze měly nadále konspirativní charakter a vylučovaly řadové straníky z jakéhokoli rozhodování. Každý oddíl měl svého komisaře doplněného psacím strojem a množovacími zařízeními a často nepravidelný přísun revoluční literatury, jako byly *Stručné dějiny bolševické strany*, Stalinovy *Základy leninismu* a Leninův *Stát a revoluce*, a také polemické sovětské romány, jako byla *Matka* Maxima Gorkého a *Jak se kalila ocel* Nikolaje Ostrovského. Jediným nově dostupným textem byla Titova *Komunistická strana Jugoslávie v národněosvobozeneckém boji*.

Vytvoření nové státní struktury vyžadovalo pokusy a omyly. V některých oblastech se místní komunisté rozhodli ponechat nejnižší úroveň staré jugoslávské správy, komunu, protože sloužila místním lidem, nikoli okupantům, a pověřili lidové osvobozenecké výbory dohledem a kontrolou činnosti této správy. V době, kdy byla Užická republika řádně ustavena, bylo již rozhodnuto o Titově politice zpretrhání všech vazeb na starý systém a využívání pouze lidových osvobozeneckých výborů, což bylo oznámeno v prvním užickém čísle novin *Borba*. Lidový osvobozenecký výbor města Užice byl zvolen 7. října a počátkem listopadu byl ustaven i okresní lidový osvobozenecký výbor; 16. listopadu byl ustaven Srbský lidový osvobozenecký výbor a jeho tajemníkem byl jmenován komunista Petar Stambolić. Tento poslední výbor byl však zcela nominovaným orgánem a navzdory rozhodnutí ústředního výboru rozšířit jeho složení o zástupce "buržoazních stran" k tomu nikdy nedošlo.²⁰

Komunisté trvali na tom, aby si udrželi hegemonii v osvobozeneckém hnutí, a prosazovali linii, že v jimi vytvořených strukturách může být zastoupena pouze komunistická strana jako strana. Bránili se jakýmkoli návrhům na "paritní" zastoupení ostatních stran; členové ostatních politických stran se mohli aktivně účastnit práce lidových osvobozeneckých výborů, ale pouze jako jednotlivci, žádné "stranické" zastoupení jako takové neexistovalo. Dedijer vzpomínal na schůzku se zástupci Lidové rolnické strany, na níž přítomní uznali komunisty za vůdce a organizátory povstání a slíbili, že vyšlou své lidi k partyzánům, ale zároveň trvali na tom, "aby každá strana měla stejný počet zástupců ve všech vojenských a politických organizacích"; přítomní komunisté souhlasili pouze s tím, že o tom budou "informovat naše vyšší fóra". Z tohoto pravidla existovaly jen velmi ojedinělé výjimky. V říjnu bylo v Čačaku vytvořeno společné partyzánsko-četnické velitelství a v návaznosti na to tamní lidové osvobozenecký výbor na paritním základě.²¹

Nové lidové osvobozenecké výbory se zabývaly zdravotnictvím, zřizovaly kliniky a bojovaly proti tyfu. Přijímaly opatření ke zlepšení situace dělníků, například zmrazením nájemného a konfiskací majetku těch, kteří byli považováni za zaměstnance.

spekulanti. Jiná opatření nebyla tak populární. Vyzvali také dělníky, aby věnovali jeden den výplaty na tento účel, a týden počínaje 28. říjnem se stal "týdnem všeho pro frontu". Sovětský původ těchto myšlenek byl zřejmý. Dedijer vzpomínal na svůj příjezd do Užic v této době: "docela dojem, srp a kladivo s hvězdou na zdi domů, moderní budova Národní banky jako sídlo nejvyššího velení s rudou a srbskou vlajkou". Tenor režimu shrnuly oslavy výročí Říjnové revoluce: 7. listopadu 1941 Tito přijal pozdrav, když kolem pochodovaly partyzánské formace.²²

Vážné boje mezi četníky a partyzány začaly o několik dní dříve. V noci z 1. na 2. listopadu zaútočili četníci na Užice, ale byli odraženi. Odpovědí partyzánů bylo obsazení Požegy a jejího letiště, na kterém, jak Mihailović doufal, by mohla brzy přistát britská letadla. Dne 3. listopadu Mihailovićův náčelník štábu zatelefonoval Titovi a nabídl mu příměří, pokud se partyzáni vzdají Požegy; Tito odmítl. Následovala patová situace, během níž k Hudsonovu vzteku 9. listopadu Mihailović obdržel první výsadek zbraní z Británie. Hudsonovi se podařilo dosáhnout toho, že další shozy byly odloženy až do dalšího pokusu přesvědčit Mihailoviće a Tita ke spolupráci; 16. listopadu tento postoj podpořila jugoslávská exilová vláda v Londýně, která Mihailoviće vyzvala, aby "urovnal neshody a zdržel se jakýchkoli mstivých akcí". Britské kapky Mihailovićovi byly obnoveny 17. listopadu, jakmile je Mihailović přesvědčil, že se mu "podařilo zastavit tuto bratrovražednou válku vyhlášenou druhou stranou", a skutečně byly vyvíjeny snahy o zastavení konfliktu. Tito navrhl příměří a poté, co se nepodařilo dosáhnout dohody 18th, se 20. listopadu konala další schůzka za účasti Rankoviće. Tentokrát bylo dohodnuto zastavení palby a ustavena komise, která měla odhalit zdroje sporu. Další schůzky mezi zástupci partyzánů a četníků se konaly 24., 26. a 27. listopadu, tentokrát za účasti Hudsona, ale kamenem úrazu bylo vždy Mihailovićovo odmítnutí souhlasit se společnými operacemi.²³ Tito později Moskvu informoval, že "kapitán Hudson v listopadu požadoval, abychom rozpustili partyzány a bezpodmínečně se podřídili vedení Mihailoviće"; různé "tajné telegramy anglické vlády" dokazovaly, že "Londýn nebude podporovat lidovou osvobozenickou válku".²⁴

Společný postup četníků a partyzánů byl nezbytný, protože Němci zahájili rozhodný útok na Užice. Město bylo evakuováno mezi 25. a 30. listopadem. Tito se samopalem a v doprovodu kapitána Hudsona opustil město pouhých dvacet minut před příchodem Němců a na několik hodin ztratil kontakt se svým štábem. Dne 28. listopadu, kdy byly jeho síly na úplném ústupu, Tito znovu telefonoval Mihailovićovi a požádal ho o pomoc při zadržení německého postupu; Mihailović odpověděl, že není možné vést s Němci otevřenou válku a že partyzáni a četníci by se měli stáhnout na svá území, dokud nenastane čas pro všeobecné povstání. Tito 2. prosince informoval Kominternu, že veškeré jejich snahy získat Mihailoviće selhaly.²⁵ Podle německých dokumentů činily od 1. srpna do 5. prosince 1941 německé ztráty v Srbsku 203 mrtvých a 378 zraněných; v boji zahynulo 11 522 povstalců a 21 809 rukojmích bylo popraveno. Pouze 1 000 až 1 500 partyzánů následovalo Tita z Užic do oblasti Sandjaku, aby se připojili k přibližně pěti stům partyzánům, kteří již v té době

tam působí. To byla sotva desetina sil působících v Užicích.²⁶ Není divu, že Tito 7. prosince nabídl rezignaci; Kardelj by ho nahradil ve funkci stranického tajemníka, ale zůstal by vrchním velitelem. Později to komentoval slovy: "nemysleli jsme si, že Němci projdou osvobozeným územím jako nůž máslem, očekávali jsme soustavný tlak a že se dokážeme dlouho udržet, že se lépe zorganizujeme a vyrobíme více zbraní".²⁷

PŘEKONÁVÁNÍ SEKTÁŘSTVÍ

Titův plán po Užicích, pokud nějaký existoval, byl přezimovat v Sandžaku a spojit se s partyzánskými základnami v Černé Hoře; za tímto účelem 12. prosince jednal s partyzánskými veliteli z Černé Hory. V této fázi však bylo jen velmi málo důkazů o vážném přehodnocení strategie. Djilas vzpomínal, že když se ústřední výbor sešel 7. prosince poté, co odmítl Titem nabízenou rezignaci, "bez jakýchkoli zpráv, v krátkých dialozích, v nichž se nejdéle vyjadřoval Kardelj, jsme se shodli, že ozbrojený boj proti okupaci přerostl v třídní válku mezi dělníky a buržoazií".²⁸ Dedijer si 8. prosince do svého deníku zaznamenal "velkou radost", s níž byla přijata zpráva, že začala protiofenzíva v Moskvě, dopis srbské straně ze 14. prosince, stejně jako další dopisy z této doby, viděl v zahájení této sovětské protiofenzívy rozhodující význam.²⁹ Titova zpráva ze 14. prosince 1941 zněla, že potírání četníků je stále "hlavním politickým úkolem". Zatímco k samotnému Mihailovićovi je třeba přistupovat opatrně, k "velkosrbským reakčním živlům" by se již nemělo přistupovat a strana by měla převzít dominantní roli při "posilování dělnicko-rolnického jádra osvobozenecké fronty".³⁰ Z mužů, kteří s ním ustupovali ze Srbska, Tito 7. prosince oznámil ústřednímu výboru, že hodlá vytvořit První proletářskou brigádu; jejími zakládajícími členy se při formálním založení 22. prosince 1941 stalo 1 199 dobrovolníků z černohorských a srbských jednotek; jejím prvním velitelem byl srbský komunista, který bojoval ve Španělsku, Koča Popović. Tito později vzpomínal:

V Srbsku se ukázalo, že partyzánské oddíly složené z rolníků dávaly přednost boji ve svých oblastech. Všiml jsem si, že při ústupu ze Srbska odcházeli do důchodu převážně dělníci. Bělehradské, kragujevacké a kraljevské partyzánské oddíly se skládaly převážně z průmyslových dělníků, i když mezi nimi bylo mnoho třídně uvědomělých rolníků. Pak jsem se rozhodl vytvořit brigádu, která by se jmenovala proletářská.³¹

Když Tito 29. prosince informoval Kominternu o vytvoření První proletářské brigády, stále ještě očekával sovětskou leteckou podporu. Hlásil, že ačkoli Srbsko bylo evakuováno, stále kontroluje letiště v Sokolaci v Bosně. O týden později tuto zprávu zopakoval a dodal, že letiště chrání nová proletářská brigáda; musel také vysvětlit, že partyzáni již nemají zásoby benzinu pro doplňování paliva. V této zprávě Tito také požádal Moskvu, aby mu poslala silnější vysílačku. Titovo spojení s Moskvou se v této době začalo zlepšovat, protože 24. prosince se setkal s Kopiničem, kterému se podařilo opustit Záhřeb a odejít z Moskvy.

předal mu kódy potřebné pro spojení s Moskvou. První úspěšný přenos se uskutečnil 7. ledna 1942.³²

Přesto se po ústupu z Užic objevily náznaky, že se politika přehodnocuje. Dne 22. prosince 1941 napsal ústřední výbor krajským výborům v Černé Hoře a Sandžaku dopis, v němž si stěžoval na "sektářský" způsob, jakým byly ustaveny lidové osvobozenecké výbory. Straničtí aktivisté sice používali heslo "lidově osvobozenecký výbor", ale v praxi pro rozvoj práce těchto výborů udělali jen málo; rozhodně nepochopili, že lidově osvobozenecké výbory nemohou být zřízeny jen dekretem, ale že mají vzniknout v průběhu povstání jako orgány lidového boje, které si lid sám založil. Zvláště důležité bylo správně vyřešit vztah mezi partyzánskými oddíly a lidovými osvobozeneckými výbory. Lidové osvobozenecké výbory nebyly podřízeny partyzánským oddílům, partyzánské oddíly byly spíše ozbrojenými orgány lidových osvobozeneckých výborů.³³

Zejména v Černé Hoře bylo "sektářství" silné. V červnu 1941 vyzval černohorský zemský výbor k "sovětské moci a konečnému zúčtování s kapitalistickým systémem". Po zahájení povstání došlo k několika příkladům "bolševizace", vyhlášení oblastí za "sovětskou republiku", zakládání kolchozů a útokům na "kulaky" a další "buržoazní" představitele. V Černé Hoře byl zdůrazňován spíše třídní prvek boje než otázka osvobození lidu a hegemonie komunistické strany v boji byla jednoznačná. Případy "rudého teroru" a popravy údajných pátých kolon byly často těžko rozlišitelné.³⁴ Stranický tisk v Černé Hoře hovořil o "kulackých živlech" a tvrdil, že lidově osvobozenecké výbory jsou pouhými školami pro vyšší typ moci, sověty; na některých místech byl zabavován církevní majetek. Ještě 8. února 1942, kdy byli černohorští partyzáni na ústupu, bylo v Ostrogu u Nikšiče vyhlášeno, že zbývající osvobozené území Černé Hory je nedílnou součástí SSSR. Během sedmitýdenní kontroly Kolašinu v lednu a únoru 1942 partyzáni zabili asi tři sta z šesti tisíc obyvatel města a zohavená těla naházeli do hromadných hrobů, které nazývali "psí hřbitov". V některých částech osvobozené Hercegoviny si partyzáni říkali Rudá armáda, odsuzovali celé vesnice jako "nepřátelské" a mluvili o "sovětizaci" celého regionu.³⁵

Když se sever Černé Hory vymkl kontrole partyzánů, bylo vrchní velitelství nuceno přesunout se do východní Bosny. Když 25. ledna 1942 dorazily hlavní partyzánské síly do Foče, nálada byla stále optimistická. Dedijer si do deníku poznamenal, jak hovořil s Rankovićem "o tom, jak by Rudá armáda mohla zatlačit na Bělehrad": ačkoli oba uznávali, že budou muset "ještě nejméně měsíc počkat", předpokládalo se, že úleva je na dosah ruky. Komunikace s Moskvou v této době naznačovala, že Kominternu dala nějaký závazek ohledně zásobování partyzánů. Dne 16. února 1942 Tito požádal o zbraně, munici, léky - každý desátý člen proletářské brigády trpěl omrzlinami - a ještě jednou o lepší vysílačku; bylo dohodnuto možné místo v Černé Hoře a černohorští partyzáni dostali pokyn připravit se na výsadek po 23. únoru. Když se 21. února 1942 sešla stranická buňka v rámci Nejvyššího velitelství, optimistická nálada pokračovala.

Byl to pouze generál Arso Jovanović, kdo varoval, že se Hitler pokusí o jarní ofenzivu, která by mohla Rudou armádu zdržet. Dedijer poznamenal: Tito, Žujović a všichni ostatní s tím nesouhlasili; ofenzíva Rudé armády je jako lavina, je stále silnější a silnější.³⁶

Navzdory optimistické náladě vyjádřil Tito své rostoucí obavy ze sektářství. Vysvětloval, že otevřené výzvy k třídnímu boji by měly být zjemněny využitím prolínání třídních a národnostních otázek, které válka vyvolala. "Naše srbská buržoazie," řekl, "si vynutila třídní válku, [protože] nebude bojovat proti okupantům". Kritizován by však měl být jejich nedostatek vlastenectví, nikoliv jejich sociální postavení. "Zlikvidujeme kulaka," pokračoval, "ale ne proto, že je to kulak, ale proto, že je to pátá kolona". Podle Tita: "současný boj je formálně lidově osvobozenecký, ale v podstatě třídní".³⁷ Forma však byla stejně důležitá jako podstata a nebylo možné ji ignorovat. V takzvaných Fočových instrukcích, vypracovaných koncem února, Tito zdůraznil význam politické práce jak v armádě, tak mezi civilním obyvatelstvem prostřednictvím lidových osvobozeneckých výborů. Instrukce poukazovaly na nutnost pokračovat ve vytváření lidových osvobozeneckých výborů v celé zemi a trvaly na demokratických volbách jako na nejlepším způsobu, jak nastolit "novou vládu lidu" tak, aby pomohla armádě a zároveň mobilizovala obyvatelstvo v boji proti okupantovi.³⁸ Instrukce jasně stanovily, že výbory musí být široce založené a mají plnit všechny obvyklé funkce vlády; ve zcela praktické rovině měly být jako základ nových lidově osvobozeneckých výborů použity staré hranice obcí. Instrukce znovu jasně uváděly, že lidově osvobozenecké výbory jsou "prozatímními orgány moci" a že v určité fázi bude logicky vytvořen Ústřední lidově osvobozenecký výbor pro Jugoslávii.³⁹

Klíčovým momentem pro vypracování Fočských pokynů a boj proti sektářství bylo 25. února vyhodnocení Žujovićova poučení z Užic: komunisté tam měli moc, ale nedokázali ji nijak konkrétně upevnit, vše ovládala armáda a po odchodu komunistů zůstalo jen málo organizačních kořenů. S ohledem na to bylo třeba odstranit následující chyby. Za prvé, stranická práce neměla být zanedbávána, členové strany se nemohli zabývat výhradně vojenskými záležitostmi. Druhá chyba souvisela s první, tedy se slabou politickou prací mezi masami. Třídní boj však neměl být u t l m e n . Jeden z projevů slabé politické práce Žujović spatřoval v "oportunistickém postoji ve vztahu k četnickým vůdcům", který umožňoval "četníkům a kulakům volně se pohybovat za našimi liniemi; spolupráce a dohody bylo dosaženo bez jakýchkoli podmínek". Pracovat mezi lidmi neznamenalo vzdát se útoku na třídní nepřátele. Zaměření na domácí nepřátele bylo stále silné. Dedijer si 1. března do svého deníku poznamenal, jak mu "Stari" (Tito, Starý) řekl o "likvidaci" dvou významných osobností rolnické strany. Dedijer to komentoval slovy: "naši partyzáni si nedělají legraci, buržoazie nám podstrčila třídní válku - a teď je to tady". Dne 2. března poznamenal, že po vzniku druhého proletářského sboru toho dne pronesl Tito projev, který končil slovy: "zastřelíme i naše otce - pokud půjdou proti lidu".⁴⁰

Porážka v Užicích donutila Tita k většímu důrazu na masy a práci v lidově osvobozeneckých výborech, ale pokud jde o rovnováhu mezi třídním bojem a lidově osvobozeneckým bojem, Tito stále považoval třídní boj za "podstatu". Není divu, že Moskva začala vyjadřovat obavy. Dne 13. února 1942 Kominternu požádala Tita, aby napsal zprávu o jugoslávském partyzánském boji, která by byla rozšířena jako příklad pro ostatní hnutí odporu. Když Dimitrov text připomínkoval, navrhl, že je v něm příliš mnoho "stranického tónu" a že Tito vynechal jakoukoli zmínku o velkém spojení "Anglie, Ameriky a SSSR"; Dimitrov se také rozhodl vystihnout Titovu zmínku o komunistickém vedení partyzánského hnutí a hesla oslavující Rudou armádu, soudruha Stalina a Sovětský svaz. Dne 5. března 1942 Kominternu Titovi naznačila, že zprávy, které jim zasílá, skutečně naznačují určitý základ pro obvinění přicházející od britské vlády a jugoslávské exilové vlády, že partyzánské hnutí je komunistické a hodlá se sovětizovat. Moskva poukazovala zejména na volbu názvu "proletářská brigáda". Jistě existovali i jiní vlastenci než komunisté a jejich sympatizanti? Jistě šlo o nedorozumění, že představitelé exilové vlády podporovali okupanty? 'Vyzýváme vás, abyste se vážně zamysleli nad svou taktickou linií a činností a prověřili, zda bylo z vaší strany učiněno vše pro vytvoření skutečně jednotné lidové fronty'.⁴¹

Tito reagoval 9. března 1942 vysvětlením Kominterně, že z jeho informací vyvodila nesprávné závěry. Bylo pravdou, že ne všichni stoupenci londýnské exilové vlády podporovali okupanty proti partyzánům. Po rozpadu Užické republiky se však mnoho Mihailovičových mužů rozhodlo "legalizovat" vstupem do Srbské státní gardy, kterou založil srbský quislingovský generál Milan Nedić. Tito tedy vysvětlil, že "Mihailovičovy oddíly jsou nyní sloučeny s Nedićovou armádou", zatímco sám Mihailović se stále stavěl proti boji proti okupantům kvůli nebezpečí represí. Tito zdůrazňoval, že jeho vlastní síly nezahnují pouze komunisty, ale i stoupence různých stran spolu s generály ze staré armády. Pokud jde o proletářské brigády, ty nebyly vytvořeny v první fázi boje, ale až když se staly nezbytnými; nyní sloužily jako vzor, jak bojovat za národní nezávislost. Poté byl Tito odhodlán zahltit Moskvu každodenními zprávami o válce partyzánů a zradě četníků a zatajit některé složité a nepříjemné skutečnosti před "nevzdělanými křováký v Kominterně".⁴²

Proč byla Moskva tak znepokojena, se ukázalo o několik dní později. Dne 9. března 1942 dorazila na vrchní velitelství zpráva, že se z ponorky vylodilo několik Angličanů, kteří se chystají setkat s Titem. Již 16. února 1942 Tito varoval partyzány vyslané čekat na očekávaný výsadek sovětských parašutistů, že je jen málo pravděpodobné, že britští a jugoslávští důstojníci mohou být vysazeni současně; pokud se tak stane, mají být důstojníci bedlivě sledováni, ale nesmí vzniknout podezření, že jsou hlídáni, a zároveň mají být dopraveni přímo k Titovi. Athertonova mise se skutečně vylodila v partyzány držené Černé Hoře koncem února 1942 a 19. března dorazila do Titova hlavního stanu.⁴³ Krátce před Athertonovým příjezdem se 10. března sešla druhá konference stranických aktivistů a vyslechla si Djilasovo vysvětlení, že spojení Británie

a SSSR změnily priority, které Tito ještě nedávno přisuzoval třídnímu a národnostnímu boji. Djilas prohlásil: "neodvažujeme se nechat si vnutit třídní válku, to chce okupant, chce nás zničit, my vedeme a musíme vést národně osvobozenickou válku". Djilas tento projev před jeho pronesením projednal s Titem a získal jeho plnou podporu. O týden později se Dedijer dozvěděl, že "jsme spojenci Angličanů; mohli by nám poslat zbraně".⁴⁴

Tito však Britům v žádném případě nedůvěřoval. Dne 6. dubna se Tito v dopise Pijademu, svému starému kamarádovi z vězení, zmínil, že na Athertonově misi "není něco v pořádku". To se ukázalo jako pravda. Dne 15. dubna Atherton náhle a bez varování a vysvětlení opustil Titovo velitelství, aby se spojil s četnickými veliteli, o nichž se domníval, že jsou připraveni zlomit Mihailovičovu politiku pasivity. Tito varoval v memorandu chorvatskému vedení 8. dubna:

Pokud dorazí nějaká mise, dohlédněte, aby vás nezaujala. Najděte způsob, jak jim zabránit v přímém přístupu k lidem, a mějte je dobře pod kontrolou. Každá mise má svůj vlastní bezdrátový vysílač. Udržují přímý kontakt se svou mateřskou organizací, zpravodajskou službou... V Chorvatsku se vojenské mise pravděpodobně pokusí navázat kontakt s členy Chorvatské rolnické strany, Nezávislých demokratů a jugoslávských nacionalistů, s jejichž pomocí se pokusí podkopat váš vliv a boj za národní osvobození... Na veřejnosti je třeba nadále zdůrazňovat spojenectví mezi Sovětským svazem, Velkou Británií a USA a poslední dvě jmenované mocnosti líčit jako naše spojence. Proti jejich agentům a pěšákům uvnitř naší země je však třeba se postavit, stejně jako se stavíme proti přísluhovačům okupantů a nepřátelům lidu, kteří chtějí potlačit náš národně osvobozenický boj.⁴⁵

Ať už však Britové věřili, nebo ne, nabídli východisko z hrozného dilematu. Dne 23. března 1942 Kominternu informovala Tita, že přes veškeré vynaložené úsilí jsou technické potíže s dodávkami sovětských zásob partyzánům takové, že "nemůžete počítat s tím, že budou v blízké budoucnosti překonány". Situace byla jasná: ze Sovětského svazu žádná pomoc nepříjde, ale z Velké Británie možná ano. Na akci k výročí německé invaze do Jugoslávie Žujović pochopitelně promluvil k šestisetlennému davu a varoval ho, že "před námi je ještě dlouhý boj".⁴⁶ Tito tu byl už dříve. Nebylo to poprvé, co se musel obejít bez podpory z Moskvy, kterou očekával; již dříve přežil krácení moskevských fondů během vyšetřování Kominterny o zdraví jugoslávské komunistické strany na konci třicátých let. Stejně jako tehdy se Tito přizpůsobil situaci tím, že se snažil posílit své kontakty s vlastními lidmi.

Ve dnech 4.-6. dubna 1942 se ve Foči sešlo politbyro, které odsoudilo "sektářství" a "levičáctví". Strana se nyní, v souladu s Djilasem, zavázala k politické revoluci prostřednictvím rozvoje osvobozenického boje lidu bez zvyšování třídního napětí. V dubnu 1942 zaslal ústřední výbor otevřený dopis straně v Černé Hoře, v němž ji odsoudil za pokusy o uchopení moci, popravy lidí bez jasného zdůvodnění a tím diskreditaci strany.⁴⁷ Nicméně,

chvíli trvalo, než se nová politika prosadila, a likvidace "páté kolony" mohla stále znamenat třídní teror, jehož oběti se stávali četniční velitelé, bohatší rolníci, četníci a dokonce i vlašští komunisté. V květnu mohl Kardelj Titovi hlásit, že ve Slovinsku bylo každý měsíc "zlikvidováno" v průměru šedesát lidí. Dne 28. dubna hlásil bosensko-hercegovský výbor, že bylo zabito pět set předních četníků.⁴⁸ Neúspěchy se daly až příliš snadno svést na tyto "nepřátele", a tak Dedijer zaznamenal 20. dubna ztrátu Knežiny, kterou přičítal tomu, že jednotky byly infikovány "četnickou propagandou páté kolony". Když se na začátku května museli partyzáni stáhnout z Foče, Dedijer opět zaznamenal, že ustašovskou a německou ofenzívu urychlila činnost "elementů páté kolony" bouřících se v trebovickém praporu. Při úvahách o sto deseti dnech ve Foči, "delších než Pařížská komuna a maďarská revoluce", Dedijer poznamenal, že "přinesli jsme městu svobodu, odstranili jsme všechny mrtvoly z mostu, zastavili jsme vraždění, zavedli jsme kulturu, nový život, ano, slunce". A přesto "nebylo možné zapomenout na vliv nedičovců; jejich propaganda páté kolony nahlodávala řady dobrovolnických jednotek". Blízkost nedičovských band hrála roli v podkopávání morálky.⁴⁹

DLOUHÝ POCHOD

Když Tito přesunul své síly z Foče, jeho situace byla kritická. Ztráta Foče vyvolala v rychlém sledu ne méně než šest povstání, která vedli srbsí velitelé znepokojení jednak zvýšenou komunistickou bojovností, např. zákazem oslav svátku svatých, jednak Titovým trváním na boji po boku Chorvatů a Muslimů; v tomto druhém ohledu se jevil jako obzvláště přitažlivý Mihailovićův velkosrbský šovinismus. Tito se dočasně přesunul do Černé Hory, ale jak 23. května 1942 hlásil Kominterně, ani tam nebyla situace dobrá. Na jeho jednotky útočily po silnici motorizované italské jednotky a přes lesy a kopce skupiny četníků; místní obyvatelstvo, jak zdůrazňoval, bylo mobilizováno proti partyzánům se zbraní v ruce. Partyzáni proto stáli před perspektivou stažení z Černé Hory a přeskupení v Hercegovině, kde se povstání dobře vyvíjelo. Bylo zapotřebí okamžité pomoci, protože životy statisíců lidí byly v ohrožení. Jedinou dobrou zprávou pro Tita v této době bylo, že 14. května obdržel první britský výsadek zbraní. Aby si zajistil budoucí dodávky, posílal Kominterně stále podrobnější zprávy o spolupráci četníků s Itálií a zdůrazňoval, že všichni četníci, "a zejména Draža Mihailović", bojují společně s okupanty proti národně osvobozeneckým silám. Jeho zpráva z 21. května končila:

Jsmo pevně přesvědčeni, že se do toho zapletla i jugoslávská vláda v Londýně. Udělte prosím vše pro to, aby se o této strašné zradě dozvěděl celý svět. Právě jsme vydali výzvu odsuzující četníky a jugoslávskou vládu v Londýně. Až do teď jsme mlčeli, ale nyní je třeba, aby se lidé jasně dozvěděli o této podlé zrádné hře.⁵⁰

Tito při odchodu z Foče vycházel z toho, že se jeho jednotky přesunou nejprve do Černé Hory a odtud zpět do Srbska. Tito již 25. května Dedijerovi naznačil, že další přesun partyzánů nemusí být zpět do Srbska, ale v předvečer odjezdu z Černé Hory debata stále probíhala. Dne 11. června si Dedijer do deníku zaznamenal následující shrnutí: "vznikla diskuse o naší celkové situaci; Stari si myslí, že současná situace v Černé Hoře a Hercegovině je z větší části výsledkem našich chyb; Djilas si myslí, že nepřítel zesílil, ale Srbsko, tam jsme byli poraženi vojensky, ale ne politicky; v Černé Hoře a Hercegovině jsme ztratili mnoho politicky, v Srbsku to bylo naopak, tam nás čeká bohatá úroda".⁵¹ Ale ve skutečnosti ta úroda tak bohatá nebyla. Podle hlášení za červen 1942 bylo v celém Srbsku jen 852 partyzánů, zatímco rozhlasové zprávy z Chorvatska hovořily o značných volných územích v západní Bosně.⁵² O čtyři dny později se ve vedení "levicových" omylů vedly další diskuse. Dedijer ve svém shrnutí poznamenal, že v Černé Hoře byla politika "zabij každého, kdo by zítra mohl zabít tebe"; zavedený režim byl "skutečným systémem tyranie", kdy "každý člen strany dostal za úkol zabít pátou kolonu", a navíc "lidové osvobozenecké výbory nepředstavovaly širokou lidovou autoritu, pouze zásobovací organizace pro armádu".⁵³

19. června využil Tito příležitosti založení čtvrté proletářské brigády k projevu, v němž jasně formuloval nový směr, kterým by se strana měla ubírat. Tito za prvé jasně řekl, že "ne všichni četníci jsou našimi nepřáteli", a za druhé, že je nesprávné si myslet, že Anglie není naším spojencem. Dále pokračoval:

Naši povinností je shromáždit do svých řad všechny, kdo milují svůj lid. To nás navíc zavazuje k tomu, abychom se na vše dívali co nejširším a nejpružnějším pohledem. Náš lid se dopustil mnoha chyb a za některé z nich jsme drazé zaplatili. Musíme se vzpamatovat. Máme jediný úkol - osvobodit naši zemi od okupantů a zničit pátou kolonu. V boji proti páté koloně však musíme být velmi obezřetní. Naše trestné akce musí zasáhnout skutečné viníky. Linie lidové osvobozeneckého boje musí získat šíři a pružnost. Ti, kteří zůstali neutrální, musí být trpělivě přesvědčováni.

... Od této chvíle se budeme ubírat novým směrem.

Ačkoli Tito nikdy neodmítl svou politiku v Užicích a Foči a vždy obviňoval ze "sektářství" ostatní v Černé Hoře, Kardelj v roce 1943 v nestřeženém rozhovoru s Djilasem připustil, že "v Srbsku došlo v roce 1941 k závažným sektářským chybám".⁵⁴

Na řece Sutejska, nedaleko Zelenagory, našel Tito mlýn a podle Dedijera "pocítil staré nutkání - opravovat mlýny; pracoval na něm asi půl hodiny a pak kolo začalo fungovat". Zdá se, že to byla určitá forma terapie, protože na schůzi později večer bylo rozhodnuto zahájit Dlouhý pochod na sever. Titův projev z 19. června předznamenal nejen dramatickou změnu strategie, ale také začátek radikálního přesunu partyzánské činnosti. Partyzáni začínali úplně od začátku a vymazávali stopy. Je poučné, že na jaře 1941 si prý Tito *nad Čínou* četl *Rudou hvězdu* Edgara Snowa.⁵⁵ Tento krok byl vyvrcholením dlouhých diskusí v Ústředním výboru, v nichž Tito převálcoval ty, kteří volali po tom, aby se

návrat do Srbska a trval na tom, že se přestěhuje do Bosny, a "vzal na sebe odpovědnost za toto rozhodnutí". Djilas vzpomínal, jak se Tito tohoto rozhodnutí obával, neboť mnozí členové ústředního výboru byli "k Srbsku sentimentální" a všichni si uvědomovali, že toto rozhodnutí "znamenalo opustit, byť jen dočasně, území, které bylo pro výsledek války klíčové". Vzhledem k tomu, že o měsíc dříve se sám Djilas domníval, že bez Srbska je "nemožné uchránit hnutí před katastrofou", je jasné, proč měl Tito pocit, že musí toto rozhodnutí prosadit jako otázku důvěry.⁵⁶ Od 24. června trvalo více než tři měsíce, než se více než 4 000 partyzánů, z nichž polovina pocházela z Černé Hory, vydalo na Dlouhý pochod dvě stě kilometrů severně od východní Bosny k hranicím Chorvatska podél demarkační linie oddělující italskou a německou okupační zónu; do pozdního podzimu se jim podařilo uplést osvobozené území o rozloze přibližně 20 000 čtverečních kilometrů s centrem u města Bihać.⁵⁷ Před odjezdem pronesl Tito 23. června projev u příležitosti podpisu anglo-sovětské dohody, vyhlášené 11. června. Poznamenal, že "v poslední době jsme měli tendenci si myslet, že Británie není naším spojencem"; spojencem partyzánů však nebyli "lordi a tajné služby", ale "anglický lid".⁵⁸

Změnu nálady brzy zachytil Dedijer, který také četl *Rudou hvězdu nad Čínou*. Již dříve jeho deník zaznamenával nekalé činy páté kolony. Nyní se však jeho komentáře změnily. Dne 1. července si do deníku poznamenal: "Lid je voda a partyzáni jsou ryby; bez vody nemůže být ryba". Tato "hlavní zásada čínských partyzánů" platila i pro jugoslávské partyzány.⁵⁹ Když Kominternu 9. srpna navrhla, aby se "proletářské brigády" přejmenovaly na "úderné brigády", Tito o tři dny později pokorně souhlasil. Těžko mohl odmítnout, protože 16. června *Pravda* uveřejnila oslavnou zprávu o jugoslávských partyzánech a 13. července sovětský velvyslanec Ivan Maiský informoval britského ministra zahraničí Anthonyho Edena, že vzhledem k tomu, že je známo, že Mihailovič udržuje kontakty s Nedičem, Sovětský svaz ho již nebude moci podporovat ani kritizovat partyzány.⁶⁰

Dne 21. srpna 1942 se u Glamoče sešel ústřední výbor a přijal rozhodnutí, která byla později formalizována jako "zářijové poznámky"; ta se opět týkala opatrnosti při zakládání lidových osvobozeneckých výborů a významu voleb do nich. V dopise z poloviny září Tito označil lidové osvobozenecké výbory za "přechodnou formu k budoucí lidové moci, kterou lid ustaví po osvobození". Staré mocenské systémy byly zcela svrženy a nové, vytvořené povstáním, představovaly jádro, z něhož vzejde nová moc. Jakmile tedy bylo území osvobozeno, měly se konat volby. Tito vypracoval "instrukce" pro tyto volby a byla zřízena řada komisí, které na ně dohlížely. Volby probíhaly na základě zvednutí ruky a současně byli vybíráni ti, kteří měli být delegováni do dalšího vyššího výboru v hierarchii. Ti, kteří byli zvoleni do výboru, pak volili užší výbor složený z nejméně tří osob, který měl působit jako výkonný orgán.⁶¹

Noviny *Borba* vysvětlily situaci partyzánským čtenářům v článku z 30. září s názvem "Za právo na lidovou moc". V této fázi národněosvobozenického boje, uvádělo se v článku, "se charakter národněosvobozeneckých výborů změnil v orgány moci; nelze je již považovat za dočasné v tom smyslu, jak tomu bylo v dřívější fázi boje". Stejně tak nemohla existovat žádná

návrat ke starým formám správy. Na jedné straně tento článek neříkal nic nového, opakoval mnohé z toho, co bylo řečeno ve Foči. Vše však záviselo na tom, jak se strana v praxi vztahovala k lidovým osvobozeneckým výborům, jak vážně brala pokyny k organizaci voleb a jak se smířila s tím, že "bez vody nejsou ryby". Není pochyb o tom, že Dlouhý pochod hodně přispěl k obnovení image partyzánů a přilákal mnoho vykořeněných mladých mužů a žen, kteří byli dychtiví bojovat. Koncem roku 1942 Němci odhadovali počet partyzánů na 45 000, což znamenalo desetinásobný nárůst v průběhu roku.⁶²

Tito byl nucen přežívat bez sovětské pomoci a pouze s nepravidelnými britskými výsady, a tak ho frustrovaly politické ambice jeho spojenců. Dne 26. srpna 1942 napsal Kominterně dopis, v němž žádal o radu, co by se mělo stát, kdyby se na Balkáně otevřela druhá fronta. Partyzáni by samozřejmě zničili komunikace a přispěli svými silami, ale příchod Rudé armády by byl mnohem výhodnější než příchod Britů, neboť "naši lidé pochybují o bojové síle anglických vojsk na Západě". Dne 8. září si Tito stěžoval Kominterně na rozhodnutí Sovětského svazu přijmout velvyslance londýnské exilové vlády. "Nevěříte tomu, co vám každý den říkáme?", zeptal se. "Zdůrazňujeme, že jugoslávská vláda otevřeně spolupracuje s Itálií a tajně s Němci, je vůči nám a Sovětskému svazu zrádná. Jsme přesvědčeni, že [britská] zpravodajská služba pomáhá tuto politiku uskutečňovat".⁶³ Když 4. listopadu 1942 postupoval na severozápad, aby se zmocnil Bihaće, vztahy s Británií i se Sovětským svazem začaly mařit jeho ambice. Právě zde byla nová strategie vůči lidovým osvobozeneckým výborům formalizována prvním zasedáním Antifašistické rady pro lidové osvobození Jugoslávie (AVNOJ), které se konalo 26.-7. listopadu 1942.

Delegáti, kteří se AVNOJ zúčastnili, tvrdili, že zastupují celou Jugoslávii, ačkoli z Makedonie a Slovinska do Bihaće nedorazil žádný delegát. V předchozích týdnech se na celém osvobozeném území konaly volby, které byly zjevně upřímnějším pokusem o získání podpory obyvatelstva než všechny předchozí. Nicméně Dedijer, který shromažďoval zprávy o volbách pro zvláštní číslo *Borby*, si 11. října mohl do svého deníku poznamenat, že volby "byly špatně organizované: lid o ně projevil malý zájem, protože řečníci mluvili jazykem, který je lidu cizí; musíme razit jinou cestu s živější srozumitelnější propagandou".⁶⁴ Tito se snažil, aby Moskva byla o jeho plánech plně informována. Moskva mu již 1. června 1942 doporučila, aby "usiloval o zorganizování národního výboru na podporu osvobozeneckého boje jugoslávského lidu, složeného z významných srbských, chorvatských, černohorských a slovinských osobností; tento výbor by měl v zemi i v zahraničí propagovat politickou platformu lidové osvobozenecké partyzánské armády". Tito 12. listopadu vysvětlil, že právě to začal dělat: "organizujeme jakousi vládu, která se bude jmenovat AVNOJ; ve výboru budou zástupci všech národností Jugoslávie a různých bývalých stran, předsedou bude Ivan Ribar, předseda Národního shromáždění z roku 1920 a vůdce demokratické levice; v nejbližších dnech bude výbor

vydat výzvu národům Jugoslávie".⁶⁵ Kominternu odpověděla na 19.th a uvítala rozhodnutí o založení AVNOJ, ale dodala:

Nepovažujte tento výbor za něco jako vládu, ale za politický orgán národně osvobozenického boje. Nestavte ho do protikladu k jugoslávské vládě v Londýně. V této fázi nenastolujte otázku svržení monarchie. Nevyzývejte k vytvoření republiky. Otázka jugoslávského režimu, jak chápete, bude rozhodnuta po porážce italsko-německé koalice a po osvobození země od okupantů... Mějte na paměti, že Sovětský svaz podepsal s jugoslávským králem dohody a že otevřené útoky by mohly zkomplikovat celkové vedení války a vztahy mezi Sovětským svazem na jedné straně a Anglií a Amerikou na straně druhé.

Kardelj později vzpomínal, že z Moskvy dostali telegram, v němž je varovali, aby Tita nestavěli do čela AVNOJ, protože se obávají, že si zneprátelel Západ a budou propagovat komunistickou povahu svého hnutí.⁶⁶

OSVOBOZENÝ STÁT

První zasedání AVNOJ bylo zahájeno v sále vyzdobeném portréty Stalina, Churchilla a Roosevelta a vlajkami všech tří zemí. Zasedání se zúčastnilo celkem 54 ze 71 zvolených delegátů, kteří vyslechli projevy Tita, Žujoviće a Djilase. Tito vysvětlil, že "neexistuje možnost vytvořit legální vládu, protože mezinárodní vztahy a podmínky to zatím neumožňují", ale "politický nástroj ke sjednocení mas" je nezbytný vzhledem k jasné vyhlídce na vítězství Spojenců. Ačkoli rada ustavená AVNOJ nebyla považována za vládu, měla se zabývat všemi otázkami společenského života a fronty; proto zřídila oddělení vnitřních věcí, hospodářských záležitostí, náboženských záležitostí, sociálních věcí a propagandy, tedy vládu se vším všudy. Druhý den zasedání vystoupil zástupce Chorvatské rolnické strany a Tito 30. listopadu a znovu 10. prosince ochotně informoval Kominternu, že i "buržoazní" delegáti byli připraveni odsoudit exilovou vládu a její útek do Londýna označili za zradu.⁶⁷

Práce tohoto prvního zasedání AVNOJ spočívala v podstatě v přijímání rozhodnutí, která potvrzovala politiku přijatou Titem od začátku Dlouhého pochodu. Byl potvrzen systém plén a "úzkých výborů" nastíněný v záříjových Nótách, ale tato rezoluce také zdůraznila, že výbory jsou odpovědné svým voličům, kteří mohou podle potřeby odvolat celý výbor nebo jednotlivé členy; volební mandát v délce pouhých šesti měsíců je měl udržet pod přísnou kontrolou voličů. Jakmile však byl AVNOJ zřízen a byla vytvořena plná hierarchie výborů, byly nižší výbory povinny provádět rozhodnutí vyšších výborů.⁶⁸ Tím byl údajně uveden do rovnováhy centralismus a lidová iniciativa. Byla přijata i řada dalších klíčových politických opatření, z nichž nejdůležitější bylo prohlášení soukromého vlastnictví za nedotknutelné. "Reakční" místní správy s četníky, "které sloužily okupantům", měly být nahrazeny lidovými osvobozenickými výbory, ale nemělo dojít k "žádným radikálním změnám týkajícím se společenského života a činnosti". Bylo vyhlášeno moratorium na dluhy, ale musely být vybírány a vybírány daně, stanoveny mzdy a ceny, opravena doprava a komunikace, obnoveny vypláené vesnice.

a místní průmysl a zemědělství byly uvedeny do určitého stavu, stejně jako školy. Majetek byl zabaven pouze těm, kteří kolaborovali s okupanty. Avšak díky pravomocem vojenských orgánů zabavovat strategický majetek, jako jsou doly, velké továrny a nemocnice, se slib, že lidové osvobozenecké výbory nebudou provádět žádné radikální změny, mohl zdát iluzorní.⁶⁹

Zárodky stranického státu se přesunuly na bezpečnější základy. Na počátku roku 1942 existovalo v Bosně pět okresních a sedmdesát sedm městských lidových osvobozeneckých výborů. Do konce roku se počet okresních lidově osvobozeneckých výborů zvýšil na šedesát čtyři, ačkoli počet obecních lidově osvobozeneckých výborů klesl na šedesát šest. Partyzánské území se zmenšilo, ale partyzánská správa se prohloubila i posílila. Lidově osvobozenecké výbory se zabývaly množstvím zásadních místních záležitostí. Měly významné hospodářské pravomoci. Jestliže na osvobozeném území většinu velkých továren převzaly přímo partyzánské jednotky, na menší řemeslnické dílny dohlížely lidové osvobozenecké výbory, které měly pravomoc stanovit maximální ceny; tam, kde obchody zanikly, bylo na lidových osvobozeneckých výborech, aby je zřídily. Nezbytní dodavatelé, jako mlýny a pekárny, byli podřízeni přímé kontrole lidových osvobozeneckých výborů. Jedním z nejúspěšnějších aspektů práce lidově osvobozeneckých výborů byla oblast zemědělství, kde se pokoušely ovlivnit množství oseté půdy a mobilizovat pracovní síly v době sklizně. Lidově osvobozenecké výbory měly často k dispozici pozemkový fond, který získaly konfiskací půdy kolaborantů.⁷⁰

Jedním z rozhodnutí prvního zasedání AVNOJ bylo zřídit v každé vesnici zdravotní sekce, které by se staraly o zajištění čisté vody, hubení vší a další základní prvky zdravotní péče. Tyto sekce, často vedené aktivistkami z Antifašistické ženské fronty nebo Antifašistické mládeže, se soustředily na školení zdravotních sester a snažily se snížit riziko tyfu a dalších nakažlivých nemocí. Vždy při nedostatku léků byli aktivisté vysíláni na pole a do lesů, aby sbírali vhodné byliny. Starostí místních lidových osvobozeneckých výborů byly také válečné vdovy a sirotci. Místní výbory si musely obstarat vlastní finanční prostředky, k dispozici však byly nouzové granty. Tak 19. listopadu vyčlenilo vrchní velení ze svých vojenských zdrojů 2 500 000 kun na obnovu vypálených vesnic Donje Vukovsko, Gornje Vukovsko, Janj, Podgorje a Pljeva; později bylo 500 000 kun přiděleno chudým v Bihači a 200 000 kun na práce v Drvaru.⁷¹

V listopadu 1942 došlo také k důležité revizi vojenského velení. Nejvyšší štáb rozhodl, že když má nyní k dispozici 150 000 mužů, měl by reorganizovat své síly a vytvořit pravidelnou armádu brigád, divizí a sborů; to znamenalo definitivní opuštění teritoriálního principu náboru, který byl považován za neúspěšný, čímž se logicky dovedl do konce proces zahájený zřízením První proletářské brigády. Dediđer, který navštívil Nejvyšší štáb po delší nepřítomnosti 9. prosince 1942, napsal: "Snadno jsem si všiml velkých změn, k nimž došlo v organizaci samotného Nejvyššího štábu. Velkou změnou je

Je vidět, že jsme se skutečně stali pravidelnou armádou s divizemi. Vznikly nové oddíly, které pravidelně fungují".⁷²

Minulé chyby nebyly zcela opuštěny. Ve Slovinsku se na podzim 1942 vyostřily boje mezi stoupenci Slovinské lidové strany a partyzány a mezi zabitými partyzány bylo i sedmnáct katolických kněží. Asi 9 000 partyzánů mělo svou základnu v Gorjanici u hranic s Nezávislým státem Chorvatsko; když se je Italové v říjnu pokusili vyhnat, "použití teroru partyzány proti všem skutečným či potenciálním odpůrcům vedlo k vrcholu jejich popularity". A přesto, když 29. ledna 1943 padl Bihać, na rozdíl od opuštění Užic o pouhý rok dříve, byli partyzáni sice rozvráceni, ale zůstali soudržnou silou. Po Dlouhém pochodu "ti rolníci, kteří měli pocit, že minulost byla zničena, že současnost je katastrofální a že v Němci ovládaném novém řádu není žádná budoucnost, se mohli nechat lákat nadějí na skutečně nový řád, který poskytovalo lidové osvobozené hnutí". Takový je verdikt historika Stevana Pavlowitche a podobně se vyjádřil i další historik válečných let Mark Wheeler: V roce 1942 bylo pozoruhodné samotné přežití Titových partyzánů; v první polovině roku 1942 si strana udržela jen nejistou pozici na několika osvobozených 'ostrůvčích' území, avšak Dlouhý pochod vše změnil a úspěch byl z velké části zásluhou "vlastního organizačního génia, taktických fines, funkční bezohlednosti, vojenské statečnosti a morálního hegemonismu jugoslávské komunistické strany - to vše jí umožnilo mobilizovat ve jménu osvobození a obnovy energii a nadšení nejdodlanějších jugoslávských menšin".⁷³

Co přitahovalo tuto "partyzánskou generaci" k Titově věci? Nebyl to žádný ústupek komunistickému tónu partyzánské propagandy. Jugoslávští komunisté se neskrývali za nacionalismus, ale tvrdili, že v rozhodující hodině to byli pouze komunisté, kdo se postavil za skutečné zájmy jugoslávských národů, zatímco skupiny jako četníci nepředstavovaly nacionalismus, ale velkosrbský šovinismus. Komunisté tvrdili, že si zaslouží být následováni a že jim má být svěřena vedoucí úloha v národněosvobozené boji, protože se jako první chopili zbraní. Když se *Borba* v září 1942 znovu objevila v Bosně jako regulérní publikace, označila se za "orgán Komunistické strany Jugoslávie" a zároveň za "noviny dělnické třídy a vlastence a bojovníka za svobodu". *Borba* jasně řekl, že exilová vláda sice může tvrdit, že ještě nenastala vhodná doba k boji a že vlastenci by měli s bojem proti okupantům počkat, až se naskytne vhodnější příležitost, ale exilová vláda lhala, když tvrdila, že to chtějí spojenci: Sovětský svaz vyzval k akci v létě 1941 a od té doby k ní vyzýval. Jak to viděli komunisté, povstali v létě 1941 a po nejlepších osmnácti měsících bojů osvobodili zhruba pětinu země: "lidé různých národností, různých vyznání a politického přesvědčení se vydávají cestou, kterou ukazuje naše strana ... lidé přijali naše návrhy, přijímají naše názory a důvěřují naší straně".⁷⁴

Znovu a z n o v u se vracel k pravé povaze exilové vlády.

Borba argumentoval:

Náš osvobozenecský boj je nejen obtížný a krvavý, ale také velmi komplikovaný a každým dnem se kvůli různým zrádcům stává složitějším. Tento boj se stal ještě složitějším kvůli zrádcovské emigrantské vládě v Londýně, která začala prostřednictvím svých agentů vyslaných do této země vrážet lidu kudlu do zad. Úkolem *Borby* je vysvětlit lidem zradu "velkosrbské" emigrantské vlády v Londýně, která prostřednictvím Draži Mihailoviće a jeho četníků spolupracuje s okupanty.⁷⁵

Borba svým čtenářům připomněl, že exilová vláda je pokračováním vlády ustavené 27. března 1941. Komunisté zaujali k této vládě vyčkávací postoj, neboť ji považovali za čistě dočasný jev, který vzhledem ke svému složení pravděpodobně nebude reprezentovat lid Jugoslávie. Následné kroky vlády výhrady komunistů plně ospravedlnily, neboť nejenže nepodporovala osvobozenecský boj, ale navíc nabídla pomoc zrádci ve spojení s okupantem. Odsouzením partyzánů jako "komunistických band" exilová vláda "pokračovala ve stejné protidemokratické reakční politice posledních 23 let". Lid Jugoslávie však "pochopil politiku a boj naší strany a podpořil její výzvy".⁷⁶

Opakovaně byl zdůrazňován společný boj se Sovětským svazem. Propagandistický příklad Sovětského svazu jako mnohonárodnostního státu, v němž je etnické napětí minulostí, byl v *Borbě* často opakovaným tématem. Pětadvacáté výročí Říjnové revoluce tak bylo příležitostí k prohlášení: "Národy Jugoslávie, Srbové, Chorvati, Slovinci, Muslimové, Černohorci, Makedonci a další - pohleďte na lid Sovětského svazu, na jeho jednotu ... a stůjte jako jeden, bez ohledu na politické názory, přesvědčení a národnost v jedné všeobecné Lidové osvobozenecské frontě!". Jak řekl Tito v projevu, o němž jsme informovali 22. října: "V budoucnu budeme bojovat společně se Sovětským svazem, stejně jako jsme s ním bojovali dosud".⁷⁷ *Borba* věnovala výročí Říjnové revoluce rozsáhlou reportáž, včetně článku Milovana Djilase o "Stalinovi", který sovětského diktátora hodnotil jako "nejlepšího odpůrce všeho nelidského" a "živé ztělesnění marxismu-leninismu". Když *Borba* psal o síle myšlenek, zdůrazňoval "bohaté zkušenosti prvních učitelů Marks-Engels-Lenin-Stalin"; nešlo o "mrtvou historii nebo teorii

... ale živé zdroje, z nichž se můžeme učit řešit otázky, které nám klade současnost". Dne 23. prosince vyšlo zvláštní číslo *Borby*, které oznamovalo, že partyzáni osvobodili pět vojáků Rudé armády, kteří byli zajati Němci a drženi v Chorvatsku.⁷⁸

Jakkoli Tito zdůrazňoval vedoucí úlohu komunistů a příklad Sovětského svazu, v létě 1942 mu bylo jasné, že jediným zdrojem komunistické autority v Jugoslávii je schopnost strany vybudovat si vztah s lidem. Ve svém projevu z 22. října Tito poznamenal: "v tomto boji jsme dospěli k přesvědčení, že pouze sám lid, který má v rukou moc, může zničit tu tyranii, která dosud utlačovala náš lid; viděli jsme, že na jedné straně stojí každá síla, která je proti lidu, a na druhé straně vše, co je vlastenecké, co miluje svou zemi, svobodu a nezávislost".⁷⁹ Avšak "spoléhat se na lid" bylo snazší říci než udělat. Stranický tisk opakovaně vyzýval své aktivisty, aby od rétoriky přešli k činům. Článek v *Borbě* z 30. září 1942 s názvem

"Zlepšete agitační práci!" vyzýval agitátory, aby se soustředili na konkrétní aspekty práce lidových osvobozeneckých výborů - "pevné spojení s masami a jejich zájmy" musí být skutečné. Dne 8. října 1942 přinesla *Borba* článek 'Starost o nové kádry a bojovníky', který zdůrazňoval význam spojení s masami. 'Obsah lidově osvobozeneckého boje a správná politika Komunistické strany Jugoslávie zajistily toto spojení jednou provždy. Lidová síla strany se měří tím, jak řeší otázky života a smrti povstaleckého lidu. Pouze hluboké pochopení zájmů národů Jugoslávie každodenně prověřuje a upevňuje spojení mezi stranou a národně milujícími lidovými masami.⁸⁰

Partyzáni si byli dobře vědomi toho, že byrokracie je při skloubení zájmů centralismu a lidové iniciativy neodmyslitelným nebezpečím. V článku nazvaném "Budeme studovat leninský styl práce" z 15. října 1942 autor varoval před nebezpečím byrokratické rutiny a používání starých, vyčpělých frází v propagandě. Tento typ lidí a tento typ práce "zabíjí linii strany a odvrací masy; už dávno nastal čas vyhlásit v našich organizacích válku a zničit tento způsob práce a takové aktivisty a funkcionáře". Strana by se neměla skládat z byrokratů, ale z revolučních aktivistů: "Válka v našich řadách proti omílání starých, prázdných frází; válka proti obvyklé byrokratické rutině; válka proti bezcitnému, bezlidskému duchu; válka proti prázdným frázím - to je dnes jeden z našich prvních úkolů".⁸¹ Při diskusi o blížící se zimě a nutnosti zásobovat partyzány teplým oblečením *Borba* 22. října varoval:

Ujmout se tohoto úkolu centralizovaně a vydávat pokyny znamená nenaučit se nic od bolševické strany, která mobilizuje své členy pro všechny naléhavé praktické úkoly. Byrokratický přístup znamená proměnit stranu v abstraktní a pasivní skupinu vykonavatelů, zatímco straničtí aktivisté musí okamžitě rozhýbat situaci a zapojit všechny masové organizace do řešení tohoto klíčového problému pro osvobozenickou válku ... Komunisté musí spojit veškerou svou organizační myšlenku s pracovní iniciativou mas ... V této kampani je nezbytné zlikvidovat ty obecné fráze, které tu a tam nakazí agitační práci.⁸²

I zde by bylo možné následovat příkladu Sovětského svazu. Dne 28. listopadu *Borba* zveřejnil článek, který byl původně otištěn jako úvodník v *Pravdě* 16. října. Upozorňoval na to, jak Lenin v jednom z nejhorších okamžiků ruské občanské války řekl: "Situace je mimořádně obtížná, ale neměli bychom si zoufat, protože víme, že pokaždé, když se pro Sovětskou republiku vyvine těžké období, dělníci prokazují zázraky statečnosti a svým příkladem síly inspirují vojska a vedou je k novým vítězstvím. Článek tvrdil, že "nevyčerpatelná lidová iniciativa otevře frontě všechny druhy pomoci", a dále uváděl mnoho příkladů toho, jak na východní frontě místní sověty převzaly iniciativu při řešení zdánlivě neřešitelných otázek zásobování. Z toho jasně vyplývalo, že podobně by měly jednat i lidové osvobozenecké výbory. V článku popisujícím, jak by měly probíhat volby do lidových osvobozeneckých výborů, tak *Borba* vyzdvihl to, v čem spatřoval rozdíly mezi novou a starou demokracií. Bylo třeba zlikvidovat

staré zvyky politické pasivity a nekritický postoj k politickým představitelům - "bez aktivní účasti mas se nová moc rychle nevybuduje". Lidové osvobozené výbory by měly být vystaveny neustálé kritice veřejnosti, "aby byly v plném smyslu odrazem vůle lidu a nejednaly pouze na základě deklarace své občanské "buržoazní" odpovědnosti".⁸³

V polovině prosince Komunistická strana Jugoslávie plánovala kurzy pro členy strany na všech úrovních, aby se prostřednictvím ideologického vzdělávání pokusila zajistit, že se nikdy neztratí spojení s masami. Jak upřesnil autor článku v *Borbě*, v němž byla tato politika oznámena, Stalin prohlásil v hojně citovaném projevu z roku 1935: "Kádry rozhodují o všem! A od podzimu 1942, pokud šlo o kádry, se jugoslávští komunisté již těšili na poválečná léta. Dne 18. října *Borba* zdůraznil, že noví dobrovolníci potřebují ideologickou přípravu, protože po "budoucích těžkých vojenských taženích" se tito mladí lidé "zítra, po osvobození, vrátí do svých vesnic a měst, na pole a do továren a musí se stát novými politickými vůdci". Tento bod byl zopakován 13. prosince, výcvik byl nezbytný kvůli práci, kterou bude partyzánská generace vykonávat "po ukončení ozbrojeného osvobozenického boje lidu".⁸⁴

Léto a podzim 1942 byly pro Titovu revoluci a novou Jugoslávii obdobím formování. Jestliže většina stavebních kamenů jeho myšlenek byla připravena již před povstáním - lidová vláda, zničení starého státního aparátu, partyzánské oddíly -, realizace těchto myšlenek vždy předpokládala podporu ze strany Sovětského svazu. Radikalismus a sektářství v Užicích a Černé Hoře měly smysl pouze v kontextu rychlého příchodu Rudé armády, a proto mohly být lidové osvobozené výbory považovány za "dočasné" a pouze za prostředek pro potřeby zásobování partyzánských oddílů. Opustit sektářství, přejít od rétoriky o spoléhání se na lid ke skutečnému spoléhání se na lid, to byl Titův úspěch. Velká část teoretického přeformulování Titových myšlenek proběhla mezi únorem a dubnem 1942, ale jejich praktickou realizaci přinesl až Dlouhý pochod. Koncem listopadu 1941 Tito ustupoval z Užic v chaosu, o rok později zorganizoval první zasedání AVNOJ; to byl úspěch, na který mohl být právem hrdý.

REVOLUCE PROSTŘEDNICTVÍM VÁLKY

BOJ A ROZHOVOR S NEPŘÍTELEM

Relativní klid a bezpečí, které partyzánům umožnily uspořádat první zasedání AVNOJ, netrvaly dlouho. Ve dnech 18. a 20. prosince 1942 se konala jednání mezi Hitlerem a Mussoliniho ministrem zahraničí, na nichž bylo rozhodnuto o potlačení jugoslávského odporu. Když útok začal, partyzáni se již přesouvali na jih v rámci Titova plánu proniknout během jara 1943 zpět do Černé Hory a jižního Srbska. To, co Němci nazvali *operací Weiss*, mělo v první fázi za cíl obklíčit partyzánské pozice v oblasti Bihaće, kde měl Tito své velitelství, ve druhé fázi pak proniknout na partyzány držené území v Bosně a zničit většinu partyzánské armády. Ve třetí fázi, ke které nikdy nedošlo, měli Němci v úmyslu odzbrojit četníky a omezit je na plnění pomocných úkolů. V první fázi však bylo k účasti na operaci mobilizováno přes 18 000 četníků, z nichž dvě třetiny působily v Černé Hoře. V Hercegovině zaujaly italské jednotky pozice na jihu a jihovýchodě, aby odřízly případný partyzánský ústup.¹

Partyzáni začali připravovat ústup v polovině ledna a vlastní evakuace začala koncem měsíce. Dne 31. ledna 1943 napsal Tito Kominterně: "Musím se vás znovu zeptat - opravdu není možnost získat pro nás nějakou pomoc? Statisčům uprchlíků hrozí hlad. Po dvaceti měsících hrdinného partyzánského boje se jistě musí najít způsob, jak nám pomoci". Dimitrov odpověděl 11. února: Kdyby existovala sebemenší možnost poskytnout vašemu fantastickému hrdinskému boji materiální pomoc, už dávno bychom to udělali... Mnohokrát jsem o tom osobně jednal s Josifem Vissarionovičem [Stalinem]... ale neukázalo se to jako možné kvůli nepřekonatelným dopravním problémům... Až to bude možné, uděláme vše, co bude v našich silách. Můžete o tom pochybovat?² Zbaven pomoci zvenčí se Tito mohl obrátit pouze na své vlastní muže. Dne 7. února 1943 vyzval partyzány v oblastech, které nebyly ofenzivou zasaženy, aby podnikli všechny myslitelné akce k narušení ofenzivy. Poté varoval, že německý tlak je takový, že se bude muset změnit taktika. Začátkem února 1943 napsal Tito článek o strategii: Naše lidová armáda musí být prodchnuta útočným duchem [i] ... když je v defenzivě ... pronikat za nepřátelské linie a ničit nejen jeho komunikace, ale i jeho zásobovací střediska ... Nemusíme se bát obklíčení, jako jsme se ho nebáli, když jsme měli menší jednotky".³

Hlavní partyzánské armádě trvalo tři týdny, než se stáhla přes centrální vrchovinu Bosny k řece Neretvě, kterou musela přebrodit, pokud se chtěla vymanit z nepřátelského obklíčení. Od 22. února sváděli partyzáni urputné boje s četníky a podařilo se jim jednak zajistit Neretvu, a pak i vyřadit četnické jednotky. Na hercegovských výšinách nad Neretvou mezi Mostarem a Kalinovikem se však shromáždilo více četníků, kteří byli rozmístěni tak, aby se mohli spustit na partyzány, jakmile se německé jednotky budou tlačit vpřed do strmého údolí. Mezi 27. únorem a 7. březnem probíhaly urputné boje, ale partyzánům se podařilo uniknout a dokonce vzít několik německých zajatců. Dedijer 1. března zaznamenal, co viděl v rozhodující chvíli: "včera se v údolí Ramy konala porada Tita, Rankoviće, Djilase a Žujoviće; bylo zde přijato rozhodnutí vymanit se z nepřátelského kruhu".⁴ Djilas souhlasil, že právě tehdy padlo zásadní rozhodnutí:

Byl to Tito, kdo v této složité a nebezpečné situaci vymyslel riskantní, ale geniální manévry: nejprve přimáčknot německou divizi 717th, která se snažela na naše raněné, a pak provést průlom na Neretvě - přes četníky, protože Italové už byli poraženi. Při přijímání těchto závažných rozhodnutí se Tito radil s ústředním výborem. Porada byla krátká, neboť vše bylo jasné, nikdo nic nenamítal a Titova iniciativa převládla.⁵

Titův plán spočíval ve zničení mostů na Neretvě, aby si nepřítel myslel, že se partyzáni rozhodli řeku nepřekročit, ale pak zahájit protiútok proti Němcům na severu s využitím ukořistěného italského dělostřelectva a tanků, než se otočí, přebrodit Neretvu a postoupí k četníkům. Plán vyšel, na zničený železniční most byla rychle připevněna dřevěná konstrukce, která partyzánům umožnila nečekaný přechod, a četníci byli odvedeni. Dedijer zachytil drama této epické bitvy ve svém deníku. "Nepřítel je kolem nás ze všech stran

... Ocitli jsme se v údolí Ramy. Před námi je soutěska Neretvy". Jedinou možností partyzánů bylo jít kozími stezkami "jako čínští partyzáni, kteří při svém Dlouhém pochodu přebrodtli řeku Tatu".⁶ Rozhodující okamžik nastal 9. března. Jak zaznamenal Dedijer: "Podaří se nám přebrodt Neretvu, nebo ne?". Djilas později vzpomínal, že "Tito na Neretvě byl jako tygr v kleci, který se drápal po slabých místech - samozřejmě mezi Italy a Četníky - a hledal dostatečně širokou díru, kterou by se mohla protrhnout partyzánská bouře". Tato bitva skutečně způsobila četníkům porážku, ze které se už nikdy nevzpamatovali. Do 15. března Tito věděl, že jeho hlavní síly unikly obklíčení, a vydal rozkaz k ústupu do Černé Hory. Na černoehorské vysočině se pak odehrály jedny z nejkrutějších partyzánsko-četnických bitev celé války, v nichž Tito prosazoval svou převahu.⁷

Tento útok na četníky umožnila jedna z nejkontroverznějšlch epizod partyzánské války, a to sblížení s Němci v březnu 1943. V průběhu partyzánské války se několikrát uskutečnila jednání s Němci o usnadnění výměny zajatců. K prvnímu takovému incidentu došlo již za Užické republiky a následně, počátkem srpna 1942, zajali partyzáni Hanse Otta, který pracoval pro organizaci SS Todt a byl také členem německého

Zpravodajské středisko. Ott navrhl výměnu a osm Němců bylo vyměněno za deset partyzánů. Následovaly další výměny, zejména v září 1942, kdy byla Dedijerova manželka mezi 38 zajatými partyzány a stoupenci vyměněna za vysokého německého důstojníka. Během bojů na Neretvě na začátku března se Tito rozhodl znovu zahájit jednání s Němci. Tentokrát mu šlo o víc než jen o výměnu zajatců, chtěl získat oddechový čas od německého útoku, aby partyzáni mohli dorazit četníky v Hercegovině a Černé Hoře; kdyby se spojenecká druhá fronta někdy týkala britského vylovení na jižním pobřeží Jadranu, chtěl mít jistotu, že je přivítají spíše partyzánské než četnické jednotky. Když byla Černá Hora zajištěna, mohli partyzáni opět obrátit svou pozornost k Srbsku.⁸

Během nedávných bojů byl zajat vysoký německý důstojník, major Stoecker. Djilas vzpomínal, jak "Tito svolal členy ústředního výboru - Rankoviće, Pijadeho a mě - do svého vodního mlýna u řeky Ramy a navrhl, abychom prostřednictvím majora Stoeckera poslali Němcům dopis, v němž bychom kromě výměny zajatců navrhli, aby se s raněnými a zajatci zacházelo podle mezinárodních úmluv, a výslovně požadovali, aby nás Němci uznali jako bojující sílu". Němci o několik dní později odpověděli kladně a 9. března se Tito, Ranković a Djilas dohodli, že Djilas bude vyslán, aby vedl jednání v doprovodu Vladimira Velebita, který studoval němčinu ve Vídni a byl právníkem. Djilas vzpomínal, že se Tita zeptal, co si myslí, že Rusové řeknou, a Tito téměř rozzlobeně odpověděl: "No, oni také myslí především na své lidi a na svou armádu". Djilasovým úkolem bylo překročit diskusi o zajatcích, raněných a bojovnosti a přesvědčit Němce, že hlavním cílem partyzánů není proniknout do Srbska, ale jednoduše získat kontrolu nad Sandžakem od četníků. Němci potřebovali uvěřit, že Sandjak je předpokládané budoucí partyzánské území a četníci jejich hlavní nepřítel; s Italy se bude bojovat jen do té míry, do jaké budou podporovat četníky, a protože partyzáni nemají žádné záměry v Srbsku, boj s Němci je zbytečný. Djilas trval na tom, že během jeho rozhovorů nepadlo ani slovo o zastavení bojů mezi Němci a partyzány, ale "i to bylo pochopeno" a po dobu šesti týdnů platilo "*faktické* příměří".⁹

Výměna zajatců byla rychle dojednána v Sarajevu a poté se Djilas a Velebit vydali do Záhřebu, kde 26. března začala vážná jednání. Na dvou skutečněných schůzkách Němci naznačili, že ukončí operace proti partyzánům, jakmile partyzáni přestanou provádět nálety na strategickou železniční trať procházející Slavonií. Tito reagoval pokynem, aby slavonská partyzánská operace pozastavili, a aby podpořil souhlas, řekl Djilas německým vyjednavacům, že partyzáni "budou bojovat s Brity, pokud se vyloží". Djilas se poté vrátil na partyzánský štáb, zatímco Velebit pokračoval v jednáních v Záhřebu. Ranković měl vždy větší pochybnosti o výsledku než Tito a jeho pochybnosti se ukázaly jako oprávněné.¹⁰ Ještě před zahájením jednání poslal německý velvyslanec v Záhřebu 17. března do Berlína telegram, v němž informoval o možnosti, "že Tito a jeho stoupenci přestanou bojovat proti Německu, Itálii a Chorvatsku a stáhnou se do Sandžaku, aby se dohodli s Mihailovićovými četníky". Velvyslanec se domníval, že

"existuje možnost, že se Tito demonstrativně obrátí zády k Moskvě a Londýnu, které ho nechaly na holičkách". Velvyslanec dal jasně najevo, že podle jeho názoru "by tato možnost měla být využita". Když neobdržel žádnou odpověď, napsal 26. března znovu a vysvětlil, že rozhovory s Titovými zástupci začaly a že existuje reálná možnost "ušetřit lidské síly a krev". Nicméně 29. března Ribbentrop po jednání s Hitlerem informoval svého velvyslance, že veškeré kontakty s partyzány by měly být přerušeny.¹¹

Teprve 30. března Tito informoval Kominternu, že se s Němci jedná o výměně zajatců, a když tak učinil, snažil se zakrýt, o co ve skutečnosti jde, a hrál na sovětské obavy o jejich britského spojence. Tito zdůraznil, že partyzánská delegace získala z rozhovorů v Záhřebu užitečné informace. Vedoucí činitelé v Německu, jak sdělil, pochybovali, že by někdy došlo k britskému vyloštění v Evropě, protože Britové měli v Africe početní převahu pět ku jedné a stále nepodnikali žádné vážné operace. Partyzánská delegace se také dozvěděla, že Němci podezřívají Italy z tajných kontaktů s Brity. Tito dodal: "Nejen mezi našimi bojovníky, ale i mezi národy Jugoslávie jako celku roste nenávisť k Angličanům, že neotevírají druhou frontu v Evropě, že chtějí tímto způsobem oslabit Sovětský svaz v jeho boji proti Německu - poraďte, jak v této věci postupovat". Uprostřed zprávy se ztratilo prohlášení, že Němci uznávají partyzány za svého vážného nepřítele a jsou připraveni s Titem jednat. Dimitrov se nenechal zmást a hned se zeptal, "o co tady jde?". Jakýkoli kontakt s Němci byl škodlivý, zdůraznil. Když Tito 31. března odpovídal, zmínil se pouze o výměně zajatců a opět se snažil předhodit kouřovou clonu. V odpovědi nezdůraznil výměnu majora Stoeckera, ale stovky chorvatských zajatců, kteří by jinak museli být vykrmováni, což bylo nemožné, nebo zastřeleni, což bylo nežádoucí. Ujistil Dimitrova, že sám nemá v úmyslu jet do Záhřebu, jen mu připadalo ironické, že vzhledem k tomu, co o něm psal okupační tisk, jsou Němci přesto ochotni jednat. V dalším pokusu vytáhnout Dimitrovovi zrak Tito dodal, že Djilasova delegace v Záhřebu dostala také pokyn, aby získala tolik potřebný zdravotnický materiál pro boj s tyfem.¹²

Záhřebské rozhovory poskytly partyzánům tolik potřebný oddech; to byl jejich cíl a do jisté míry se jim to podařilo. Jejich objevení mnohem později roznítí historické debaty o tom, kdo v Jugoslávii kolaboroval a kdo se bránil. Obvinění četníků z kolaborace se opírají o obvinění, že se snažili přimět Němce a Italy, aby s nimi jednali společně ve válce proti partyzánům. Titova kolaborace, pokud taková byla, byla poněkud jiná. Jeho konečným cílem bylo oklamat Němce bravurním vyloštěním spojenců, aby mu umožnili volnou ruku proti četníkům; ale menší výsledky, jako uznání za bojovou sílu, by byly bonusem a prostě by se hodilo zdržovat čas. Čas byl pro partyzány klíčový, protože nyní očekávali dlouhý boj. Dne 31. března strávil Dedijer dopoledne s Titem a Djilasem a zaznamenal komentáře obou k tomu, jak dlouho bude válka trvat: Djilas řekl, že "toto je konec druhého dějství, ale vyvrcholení a rozuzlení bude až v pátém dějství"; Tito souhlasil, že "dlouhý boj ještě čeká".

nás".¹³ Přesto v důsledku jednání s německým vrchním štábem strávil větší část dubna 1943 v bezpečí před útokem. Djilas vzpomínal, jak "lezl mezi skalami a hledal kamzíky", a dokonce přemluvil Tita, který nebyl příliš velký lovec, aby šel s ním. Tito se mohl soustředit na plánování postupu a informovat Djilase o tom, jak má připravit politické kádry pro nové oblasti, které partyzáni plánovali osvobodit. Tito také pověřil Djilase vedením plánované Komise pro potlačování páté kolony a terorismu, která měla působit v jižním Srbsku při postupu partyzánů do regionu.

Partyzáni se nyní usadili v oblasti, kterou kdysi ovládali četníci. Djilas vždy tvrdil, že "četníky oslabí jejich způsob vlády - obnovení starého policejního režimu bez jakýchkoli práv, natož zákonů", ale rychlost, s jakou lidé četnické hnutí opustili, předčila jeho očekávání. Chování partyzánů nevyhnutelně přispělo k posílení hnutí, neboť poučení z Dlouhého pochodu nedocházelo k žádnému zatýkání, natož k popravám. Djilas si všiml, jak jakoby po dohodě sedláci na výtky, že se postavili na stranu četníků, odpovídali: "No, vy už taky nejste takoví jako dřív!". Ukolébán falešným pocitem bezpečí, neřekl Tito na prvního máje 1943 svým vojákům nic o dlouhém boji, který je ještě čeká, ale prohlásil: "Jsem přesvědčen, že příští první máj oslavíme v Bělehradě." A tak se stalo.¹⁴

Že to bylo jen zbožné přání, se ukázalo 15. května, kdy Němci obnovili protipartyzánskou ofenzívu a zahájili *operaci Schwarz*. O týden později, 22.-23. května 1943, se sešel Nejvyšší štáb v Crno Jezero u města Žabljak na hoře Durmitor. Když si uvědomil rozsah obnovené ofenzívy, Tito prohlásil: "Němci lžou! Nikdy jsme nebyli ve větším nebezpečí! Musíme se vrátit do západní Bosny. Jiné východisko není! Djilas prohlásil: "Tolik k našim jednáním!¹⁵ Ústup do Bosny však nemohl začít hned, protože pomoc partyzánům byla konečně po ruce, pomoc z toho, co Tito stále považoval za nejohroženější - od Britů. Britové začali mít o Mihailovićovi vážné pochybnosti, když Hudson 7. září 1942 informoval Londýn, že podle jeho názoru Mihailović nebude bojovat proti Ose, dokud nezačne spojenecké vylodění. V důsledku britského tlaku Mihailović skutečně zahájil program sabotáží na severojižní železniční trati, který od 16. do 20. listopadu ochromil železniční dopravu mezi Bělehradem a Řeckem. Následovalo však německé zatýkání a represe, při nichž bylo do prosince 1942 popraveno 1 500 osob; v té době Mihailović svou činnost ukončil. Navzdory opakovaným žádostem Hudsona o obnovení činnosti Mihailović tvrdil, že "během války již zahynulo půl milionu Srbů" a že nemůže připustit další ztráty "kvůli vnějším zájmům". Počátkem roku 1943 se tedy Britové snažili zlepšit vztahy s partyzány.¹⁶

Ihned poté, co se rozhodl, že ústup do západní Bosny je nevyhnutelný, informoval Tito 24. května 1943 Dimitrova, že do Nejvyššího štábu brzy dorazí britský zástupce; vyzval proto Rudou armádu, aby co nejdříve vyslala svého zástupce. Ještě téhož dne kontaktoval Dedijera, který uměl dobře anglicky, a požádal ho, aby pomohl s přípravami "na přijetí anglické mise".¹⁷ V noci na 28. května 1943 se poblíž vesnice Negobudje na hoře Durmitor objevila britská mise

se snesl na padáku přesně na místo, kde se v únoru 1942 očekával sovětský výsadek. Mise vedená majorem Williamem Deakinem dorazila k Titovu stanu u Crno Jezero 29th, kde dostala koně pro přepravu vysílačky a věcí a doprovod pečlivě vybraných mužů. Následovalo krátké slavnostní uvítání, než partyzáni zahájili útek na sever. Jak Dedijer zaznamenal 30.-31. května, "naše životy visely na vlásku". Němcům stačilo pouhých patnáct minut, aby sestoupili z hor nad Mratinje a uzavřeli partyzánům poslední únik od řeky Piva. Dne 1. června byl Tito téměř zabit, když kolem něj ze čtyřiceti metrů prosvítl granát. Když Tito, Ranković a Žujović klesli k zemi, řekl Tito jednomu členu britské mise: "Takhle bojuje Draža [Mihailović], Němci na nás postupují ze všech stran, ale jeho muži nám kladou léčky jako supi.¹⁸

Když se 3. června sešel Nejvyšší štáb, rozhodl, že První a Druhá divize mají prorazit nepřátelský kruh u Sutejska a Zelengory, zatímco Djilas zůstane s raněnými vzađu a pokusí se je evakuovat do Sandjaku. Osud raněných Tita pronásledoval. Přípravy na průlom začaly 6. června, archivy a těžké zbraně byly zakopány a tažná zvířata vybita, přesto Tita srážela nerozhodnost. Ještě 8. záříth chodil sem a tam a opakoval: "V sázce jsou životy 2 500 lidí, nemůžeme je tu nechat, ale nemůžeme tu zůstat déle, je to příliš nebezpečné." Všichni se snažili, aby se Tito dostal do bezpečí.¹⁹ Jeho otálení však již znamenalo, že Djilas a ranění byli obklíčeni. Nakonec Tito nařídil, aby většina raněných byla ukryta a Djilas vyvedl jen ty, kteří mohli chodit. Tato nezvyklá váhavost dvakrát ohrozila Titův život. První se týkal Žujoviće, který byl pověřen velením první divize a po zajištění klíčového otvoru na frontě vyzval Tita a Nejvyšší štáb, aby toho využili. Tito se rozhodl tak neučinít, protože podle jeho názoru nebyl průchod dostatečně zabezpečen. Žujović poté ztratil trpělivost a nařídil První divizi pokračovat v postupu, aniž by čekal na Nejvyšší štáb. Tito se jistě cítil záměrně opuštěn, zatímco Djilas to považoval za důkaz Žujovićova "potlačovaného nepřátelství vůči Titovi". Druhý případ, kdy Tito jen o vlasek unikl smrti, se stal 9. června. Když se počasí umoudřilo, byla Titova skupina zpozorována a bombardována německými letadly. Byl zabit Titův osobní strážce i jeho pes a Tito sám byl zasažen šrapnelem do levé ruky; člen britské mise byl zabit a Deakin byl zraněn do nohy.²⁰

Z vojenského hlediska to bylo pro Tita nejtěžší období. Když se Djilas probíjoval zpět na velitelství, byl Titovým zjevem šokován. Vzpomínal, jak "jsme 3. července narazili na Tita a Rankoviće v malé jeskyni nad Kladanj. Oba dva hodně zhubli: Ranković vypadal jako někdo, kdo brzy zemře na tuberkulózu, a Titovy prsty byly tak hubené, že prsten, který si pořídil v Moskvě, aby mu sloužil v nouzi, sklouzl a ztratil se". Operace *Weiss a Schwarz* prověřily partyzány až do krajnosti, ale přežili. Z přibližně 40 000 partyzánů, kteří vyrazili s Titem v lednu 1943 ze západní Bosny, se jich koncem června vynořilo z kotle Sutejské doliny jen několik tisíc. Poté, co přežili, museli partyzáni zhodnotit své postavení. Jedno bylo jisté, k sektářství se už nevrátí. Na začátku července se Tito nesmírně rozzlobil nad tím, že některé jednotky pokračují v rekvizici potravin. Tato praxe byla

povolena v době vrcholící květnové a červnové krize na hoře Durmitor z naprosté nutnosti, ale už jí nebylo zapotřebí. Tito svolal příslušné důstojníky na poradu a Ranković je harašil. Podle Djilase byl Tito touto otázkou tak rozrušen, že "prohlásil, že nebude velet rabující armádě".²¹

ANGLICKÝ SPOJENEC

Politická umírněnost byla obzvláště důležitá, protože spojení s "Angličany" začínalo přinášet skutečné dividendy. Tito 20. července hlásil Dimitrovovi, že dosud obdržel od Britů sedm zásobovacích výsadek. Vyjádřil určitou opatrnost a poznamenal, že Britové mají zájem rozvíjet sabotáže, ale "my si udržujeme kontrolu nad operacemi". Britská pomoc byla vítána, i když partyzáni "by si velmi přáli, aby Sovětský svaz vyslal svou misi". V některých ohledech byly propagandistické výhody spolupráce s Brity větší než relativně skromné zásoby, které mohly být partyzánům letecky shozeny. Dedijer 23. července zaznamenal, jak partyzáni vstoupili do vesnice, která kdysi podporovala četníky: "lidé proto na Angličany hleděli nechápavě; lidé nyní pochopili, že jim četníci lhali, když říkali, že nás spojenci neuznali". Za těchto okolností mohly svévolné popravy působit rozpaky. Djilas vzpomínal, že koncem července byl zajat četnický velitel a on i další důstojníci byli popraveni. 'Nedaleko, na mýtině u silnice, jsme narazili asi na deset popravených mužů - rozlité mozky, rozbité obličeje, zkroutená těla; anglická mise byla s námi a všichni jsme se cítili trapně. Při té příležitosti Tito dokonce poznamenal: 'Nemohli to udělat někde jinde?''²² Možná "anglická" podpora dokonce vedla partyzány k tomu, že uvažovali o vyjednávání s některými četnickými vůdci. V polovině července italská vojenská rozvědka zachytila zprávy mezi Mihailovićem a četnickými vojenskými veliteli. V nich se uvádělo, že "Djilas se na ně obrátil jménem Nejvyššího štábu partyzánů, aby zjistil, zda by souhlasili se společným postupem proti okupantům vzhledem k tomu, že se chystá vytvoření nové exilové vlády bez Mihailoviće". Mihailović pohrozil disciplinárními opatřeními proti každému veliteli, který by tuto výzvu přijal.²³

Co se týče Britů, partyzánská činnost, i když byla vzdálená od center osídlení a hlavních komunikací, nutila Němce udržovat v Jugoslávii divize, které by jinak byly k dispozici pro službu v Itálii. S ohledem na tuto skutečnost Churchill 23. června předsedal zasedání náčelníků štábů, které se zabývalo otázkou Jugoslávie; plně se informoval a vyzval ke zvýšené letecké podpoře "hnutí proti Ose".²⁴ O čtrnáct dní později byl Fitzroy Maclean pověřen vedením mise do Titova hlavního stanu. Macleanovi bylo sice řečeno, aby prozkoumal možnost, že akce Mihailoviće a partyzánů mohou být stále koordinovány a že "král Petr se vrátí", ale skutečnost, že se na Tita, a nikoli na Mihailoviće, měl obrátit někdo tak blízký Churchillovi, jasně ukázala rozdílné postavení, které bylo oběma mužům přisuzováno.²⁵ Zprávy, které Deakin obdržel v Káhiře a Londýně, obsahovaly příliš mnoho usvědčujících informací na to, aby byl Mihailović pro Brity přijatelný. Stačí jeden příklad: 31. července 1943 byl zajat četník střežící železnici, kterou se partyzáni chystají vyhodit do povětří britskými výbušninami;

Deakin byl s nimi; zjistilo se, že četník má dokument německého vrchního velení, který podrobně popisuje operaci na ochranu železnice, a "Deakin si dohodu opsal".²⁶

V polovině července 1943 se Tito rozhodl přeskupit své síly. On, Ranković a Djilas odjedou do Chorvatska a ponechají malý štáb ve východní Bosně; Peko Dapčević, velitel druhé divize, se vrátí do Černé Hory a vybudoje jádro sil pro budoucí postup do Srbska. Když tedy Fitzroy Maclean seskočil padákem do Jugoslávie a 18. září dorazil na nové partyzánské velitelství v Jajce, Titova nedůvěra vůči Britům pokračovala. Dne 1. září 1943 informoval Dimitrova, že britská mise "chtěla vědět příliš mnoho o naší armádě, ale my jim dáváme informace, které se nám zdají vhodné". Když však vyjmenoval čtyřicet leteckých výsadek, které poskytly výbušniny, léky a protitankové zbraně, jakož i velké množství lehkých zbraní, s příslibem dalších sedmdesáti výsadek v září, bylo těžké předstírat, že není za britskou podporu vděčný. Sovětská pomoc byla stále potřebná, zdůraznil Tito znovu, pomoc při uznání partyzánů za regulérní armádu by byla velmi prospěšná, ale příchod sovětské mise by byl ze všeho nejlepším.²⁷

Titovo podezření na britské záměry se opět projeвило, když nedostal žádné předběžné informace o bezpodmínečné kapitulaci Itálie 8. září 1943, zejména když měl podezření, že Mihailović byl předem informován. Ve skutečnosti tomu tak nebylo a partyzáni díky své lepší organizaci dokázali italské kapitulace brzy využít. Ve Splitu se z podzemí vynořil tajný lidový osvobozenecký výbor, který donutil Italy, aby se jím vzdali, a udržel moc dostatečně dlouho na to, aby mohl předat Titovi zásoby. Deakin doprovázel Koču Popoviće a první proletářskou divizi při jejím spěchu do Splitu, než region obsadí Němci.²⁸ Město se podařilo udržet až do 27. září, což partyzánům umožnilo odzbrojit deset italských divizí s velkým množstvím výzbroje a zásob. Někteří ze zajatých Italů se připojili k partyzánům v nově zformovaných Garibaldiho divizích. Ještě před italskou kapitulací se Deakin snažil přesvědčit Londýn, že jeho úloha nespočívá v organizování partyzánských band, ale ve spojení se zavedenou armádou. Po italské kapitulaci to bylo samozřejmé.²⁹

Italská kapitulace a následné posílení německé přítomnosti v Nezávislém státě Chorvatsko posunuly chorvatskou otázku do Titovy agendy. V létě 1943 stál komunistický vůdce v Chorvatsku Andrija Hebrang před dilematem, jak nejlépe spolupracovat s radikálními členy Chorvatské rolnické strany. Ačkoli co se týče partyzánů, bylo předválečné vedení strany beznadějně zkompromitováno, strana si zachovala tajnou organizaci v rámci ustašovského státu a v létě 1943 se členové strany často vyskytovali v řadách partyzánů. Mohlo být partyzánům Chorvatské rolnické strany umožněno určité organizační fórum, aniž by byla zničena koncepce komunisty vedené lidové fronty? V červnu 1943 jim Hebrang povolil zvolit "výkonný výbor Chorvatského rolnického hnutí".

V červenci 1943 byl obnoven starý list Chorvatské rolnické strany *Slobodni dom*. Tyto kroky Tita znepokojovaly, zejména proto, že měl podezření, že během května až června

krize, kdy stejně jako v únoru vyzval partyzánské jednotky v celé zemi, aby narušily německou ofenzívu, mohl chorvatský štáb udělat více pro zmírnění vojenského tlaku na Tita. V srpnu 1943 Tito zbavil chorvatského velitele Ivana Rukavinu velení a na jeho místo byli vysláni Ivan Gošnjak a Velimir Terzić; zároveň byl do Chorvatska vyslán Djilas, aby vše vyšetřil. Dne 14. srpna 1943 napsal Tito jménem ústředního výboru Hebrangovi: "Považujeme za chybu napomáhat vytvoření nějaké nové chorvatské rolnické strany jako základu pro spoluúčast v lidově osvobozeneckém boji. Dohody musí být uzavřeny na základě Antifašistické rady pro osvobození Chorvatska (ZAVNOH). Vytvoření nové Chorvatské rolnické strany je čistě vnitřní záležitostí těch, kteří si to přejí".³⁰

Vlastní rozhovory začaly 27. srpna 1943, kdy se Kardelj připojil k Djilasovi v Hebrangově štábu. Chorvatská rolnická strana nabídla spolupráci s partyzány a chtěla vstoupit do partyzánské armády a vytvořit v jejím rámci brigádu bratří Radićů, pojmenovanou po dvou vůdcích strany z 20. let. Výhody pro partyzány byly zřejmé - šest set jezdců by okamžitě přešlo k partyzánům z posádky v Bjelovaru, zatímco Chorvatská rolnická strana slíbila, že zmobilizuje dalších 3500. Strana však chtěla mít vlastní politické komisaře, kteří by vojáky školili v "ideologii bratří Radićů". Existovaly i další podmínky. Uznávali by partyzánské velení, ale bojovali by pouze proti Němcům a ustašovcům, nikoli proti malým jednotkám chorvatské domobrany. Kardelj navrhl kompromis a navrhl, aby partyzáni ustoupili v otázce politických komisařů, ale ne v otázce velení; žádnou výjimku ohledně Chorvatské domobrany nebylo možné udělat. Djilas byl poté vyslán k jednání s Chorvatskou rolnickou stranou, ale dostal pokyn, aby jasně řekl, že brigáda bratří Radićů sice může být vytvořena, ale její komisaři Chorvatské rolnické strany budou jmenováni chorvatským generálním štábem, nikoli Chorvatskou rolnickou stranou; Chorvatská rolnická strana tak nebude působit samostatně, ale prostřednictvím ZAVNOH. Kardelj tak mohl ujistit, že "je můžeme kontrolovat".³¹

Přestože bezprostřední problém byl vyřešen, Djilas měl nadále obavy ze situace v Chorvatsku. Hebrang měl mezi chorvatskými partyzány prakticky diktátorské pravomoci a jeho propagandistická linie kladla "na Chorvatsko až příliš velký důraz". Podle jeho názoru "Hebrang tím, že kladl hlavní důraz na přilákání chorvatských mas, dal straně převážně chorvatský tón". K Djilasovi a Kardeljovi se však při vyšetřování připojil Žujović a nesdílel Djilasovy obavy z plíživého ducha nacionalismu mezi chorvatskými komunisty. Stejně tak Kardelj. Dedijer 7. září 1943 zaznamenal, jak Kardelj a Hebrang vedli "velmi zajímavou diskusi" o hrubých sektářských postojích některých soudruhů, kteří si nepřipouštějí, že "*Slobodni dom* je psán žurnalističtěji než naše noviny v Chorvatsku", a už vůbec si nepřipouštěli velký význam, který *Slobodni dom* má. Rolnické masy v Chorvatsku raději četly *Slobodni dom*, protože byl psán jazykem, kterému rozuměly, na rozdíl od partyzánského tisku, "mluvícího v klišé jako *Vjesnik*" a "teoretizujícího jako *Naprijed*". Kdyby byl partyzánský tisk lepší, rolníci by *Slobodni dom* přerostli už před půl rokem, takže Kardelj a spol.

Hebrang souhlasil, že by bylo sebevraždou předhodit ty členy Chorvatské rolnické strany, kteří přešli k partyzánům.³²

Když však ZAVNOH 20. září 1943 v souvislosti s italskou kapitulací prohlásil, že Istrie, Zadar a Rijeka, které byly obsazeny Italy a nebyly součástí Nezávislého státu Chorvatsko, mají být opět spojeny s "chorvatskou zemí", Tito protestoval. Považoval to za jasný příklad latentního nacionalismu ve vedení chorvatské strany. Svým jednáním si přisvojovali svrchovanou moc, která ve skutečnosti patřila celé Jugoslávii.³³ Možná se obával oprávněně. Dne 12. října 1943 se druhé zasedání ZAVNOH usneslo na vytvoření "nové, demokratické Jugoslávie svobodných a rovnoprávných národů, v níž bude - na základě sebeurčení - vybudováno svobodné a demokratické Chorvatsko". Ačkoli se dodávalo, že "neexistuje a ani se neodvažuje existovat Chorvatsko, v němž nebude Srbům zaručena plná rovnoprávnost", zdálo se, že buben nacionalismu bije. Titův názor vyslovil 21. října 1943 Vladimir Bakarić. Když poznamenal, že na podzim 1943 byla více než polovina chorvatských partyzánů národnostně Chorvatů, a nikoliv pronásledované srbské menšiny, která se původně shromáždila na straně partyzánů, a že "stále více funkcionářů Chorvatské rolnické strany přechází do našich řad", zdůraznil, že by bylo naprosto nesprávné uvažovat o tom, že ZAVNOH je koalici s vůdci Chorvatské rolnické strany; lidově osvobozenecský boj byl jednotný, jeho síla spočívala v tom, že nebyl koalici".³⁴

Porážka četníků, italská kapitulace a příjezd britské mise měly silný politický a psychologický vliv na obyvatelstvo a přesvědčily mnoho lidí, kteří zůstali neutrální, aby přešli na stranu partyzánů. Za těchto okolností bylo nezbytné navázat na to, čeho bylo dosaženo na prvním zasedání AVNOJ v předchozím roce. Stejně jako předtím byly volby pečlivě připraveny a na kandidátky byly vybrány "osoby, které se vyznamenaly v boji"; pozornost měla být věnována také sociálnímu původu, aby bylo zajištěno řádné zastoupení "dělníků a chudších rolníků" spolu s "některými z bohatších kruhů". Stranické orgány se snažily zařadit i známé nestraníky, vlastence, kteří nezpochybňovali cíle a metody partyzánů; delegáty ze Srbska vybíral ústřední výbor z vojenských jednotek.³⁵ Během těchto příprav se objevily dvě související otázky: kdo by měl vést AVNOJ jako její předseda a zda by se AVNOJ měla ustavit jako vláda. Dedijer 7. září 1943 zaznamenal, že se v rozhovoru s Kardeljem a Žujovićem dohodli, že by se AVNOJ měla sejít a rozšířit a zaujmout rozhodnější postoj k exilové vládě. Uvažovali však také o volbě nového prezidenta, protože "Ribar ve skutečnosti neplnil své povinnosti"; v této souvislosti uvažovali, že nikdo si to nezaslouží více než Tito.³⁶

Tato myšlenka se brzy rozšířila. Na slovinském shromáždění 2. října vystoupil jeden z dělníků, který označil Tita za "ztělesnění jednoty našeho národa - jeho matka byla Slovinka, otec Chorvat a on začal boj v Bělehradě". Na témže shromáždění zaznělo také krajní rozhořčení nad rolí, kterou sehrála exilová vláda: jiný hlas z pléna volal "ať je Angličané vydají, abychom je mohli postavit před soud".³⁷ Dne 2. října 1943 Tito tyto otázky přednesl Dimitrovovi, zejména proto, že si byl vědom toho, že

že se brzy uskuteční schůzka spojeneckých ministrů zahraničí. Tito zdůraznil, že AVNOJ ho zmocnila, aby dal jasně najevo, "že neuznáváme ani exilovou vládu, ani krále ... [a] nedovolíme jejich návrat do Jugoslávie"; dodal, že britská mise o tom byla informována. Moskva na tento bod nereagovala, ale telegram Dimitrovova náměstka Titovi i Kardeljovi je instruoval, aby zrušili návrh, aby se Tito stal prezidentem. Dne 12. října Tito Dimitrovovi potvrdil, že se distancuje od návrhu, který byl učiněn v Chorvatsku i ve Slovinsku, aby se stal prezidentem AVNOJ.³⁸

Kardelj a celé vedení usilovali o vytvoření řádné vlády AVNOJ. Djilas vzpomínal, jak 10. října 1943 cestou na schůzku s Titem diskutoval s Kardeljem o nadcházejícím druhém zasedání. "Světili jsme se jeden druhému se svým kritickým pohledem na první zasedání; oba jsme měli pocit, že nebylo řádně připraveno a že nevyřešilo základní otázky: budoucí formu státu, budoucí vládu a základy společenského systému. Kardelj trval na tom, že příští zasedání AVNOJ by mělo ustavit vládu a případně vyhlásit republiku. Souhlasil jsem s ním". Klíčové zasedání ústředního výboru se konalo koncem října a rozhodlo, že nová Jugoslávie bude federativním státem, že by měla být ustavena prozatímní vláda a že by se královská vláda a král neměli vrátit do země. Někteří z přítomných tvrdili, že není třeba, aby vláda byla prozatímní, a že král by měl být svržen okamžitě, ale většina se shodla s Titem, že by se měl zvolit mírnější přechodný postup. Na tomto zasedání byl také přijat název nové prozatímní vlády, Národní výbor pro lidové osvobození Jugoslávie. Podle Djilase den nebo dva po této schůzce Tito jemu, Kardeljovi a Rankovićovi poznamenal, že by neměli Rusy informovat o všech přijatých rozhodnutích, protože by byli proti a celé zasedání by zmařili.³⁹ Za těchto okolností se Tito domníval, že nejlepší formou obrany je útok. Dne 30. října 1943 protestoval u Dimitrova, že v heslech, která měla být použita v Moskvě při oslavách šestadvacátého výročí bolševické revoluce 7. listopadu, není zmínka o jugoslávských partyzánech; žádal, aby to bylo napraveno. Dimitrov reagoval 5. listopadu prohlášením, že nešlo o žádné zlehčování, stejně jako v roce 1942 měla hesla odkazující na slovanské národy obecný charakter; "bylo by zcela nesprávné vykládat tato hesla jako znamení, že podceňujeme hrdinný boj, který osvobozenická armáda vede".⁴⁰

Aktivní přípravy na druhé zasedání AVNOJ začaly 4. listopadu 1943 zahájením tiskové kampaně a 7. listopadu 1943 Djilas ve svém projevu k Říjnové revoluci nastínil všechny důležité otázky nadcházejícího zasedání. Ve svém projevu zdůraznil, že "pouze ty orgány, které vzešly z tohoto boje, mohou zastupovat naše národy" a že lid sám po válce rozhodne, zda se král může vrátit do země, nebo ne.⁴¹ Avšak až téměř o tři týdny později, 26. listopadu, pouhé tři dny před zahájením zasedání, informoval Tito Moskvu o tom, co plánuje. "Dne 29. listopadu začne plenární zasedání Antifašistické rady Jugoslávie. Program jednání: 1) reorganizace Rady v prozatímní zákonodárný orgán národů Jugoslávie; 2) projednání otázky, zda se Rada stane prozatímním zákonodárným orgánem národů Jugoslávie.

vytvoření národního výboru jako prozatímního výkonného orgánu odpovědného Radě". V očekávání kritiky chtěl Tito po skončení zasedání vysvětlit Moskvě, že to byl jeden z mála nekomunistických delegátů, Dr. Vojislav Kecmanović, vedoucí představitel Srbské demokratické strany, kdo navrhl deklaraci Rady obsahující tři důležité usnesení: 1) že AVNOJ je nejvyšším zákonodárným a výkonným orgánem, jehož předsednictvo jmenuje Národně osvobozenecský výbor Jugoslávie "s charakterem prozatímní vlády"; 2) že budoucí jugoslávský stát bude federací; a 3) že práva exilové vlády jsou zrušena a král se nesmí vrátit, dokud nebude země osvobozena a lid nebude mít možnost vyřešit otázku budoucnosti monarchie.⁴²

V Moskvě, jak Tito předpokládal, nebyla tato zpráva přijata dobře. Dimitrovův zástupce řekl Veljku Vlahovičovi, představiteli Komunistické strany Jugoslávie v Moskvě: "šéf je nesmírně rozzlobený; říká, že je to kudla do zad Sovětskému svazu a rozhodnutí z Teheránu". Při souběhu s teheránskou konferencí, na jejímž programu byla Jugoslávie, mohlo Titovo jednání způsobit Stalinově diplomacii potíže. V době, kdy byla teheránská konference ukončena, bylo již jasné, že Británie se již nezaklíná jugoslávskou exilovou vládou a je připravena podpořit Tita; v Teheránu se nepostavila proti žádnému z Titových rozhodnutí.⁴³ Maclean odjel od partyzánů do Káhiry počátkem listopadu a při rozhovorech s Edenem dal jasně najevo, že partyzáni jsou na nejlepší cestě stát se pány Jugoslávie a že spolupráce s Mihailovičem je zcela nemožná; podobně nebyla šance na dohodu ohledně monarchie, i když Tito souhlasil, že nebude tuto otázku předjímat a zabrání propagandistickým útokům na krále. Přesto Eden naléhal na Tita, aby souhlasil s tím, že se král setká s partyzánskou delegací; Maclean souhlasil s tím, že tuto záležitost Titovi po návratu předloží, ale až poté, co budou vztahy mezi Británií a partyzány bezpečněji navázány. Stalinovi neznámá Macleanova práce tedy znamenala, že Britové byli před zahájením teheránské konference do značné míry zajedno s Titem a doufali, že monarchii zachrání pouze to, když se král distancuje od Mihailoviče a naváže pracovní vztahy s partyzány. Hněv Moskvy na Tita se tedy brzy vypařil a v polovině prosince 1943 vydala sovětská vláda komuniké, v němž vyjádřila podporu AVNOJ a oznámila, že vyšle do Jugoslávie vojenskou misi.⁴⁴

Na znamení porozumění mezi Brity a partyzány přijel 5. prosince 1943 Deakin, který se zúčastnil druhého zasedání AVNOJ, do Káhiry s partyzánskou delegací. Britská vláda předložila partyzánům následující tři body: 1) trváte na tom, aby byl Národní výbor hned formálně uznán; 2) dodržujete rozhodnutí, že otázka krále bude rozhodnuta až po válce; a 3) podniknete propagandu proti králi. Tito pověřil svou delegaci, aby dala následující odpovědi: 1) nikdy jsme k tomu nevyzývali a doufáme, že se to podaří zařídit s ohledem na naše přání a přání spojenců; 2) dodržujeme rozhodnutí, že otázka monarchie bude rozhodnuta po válce; a 3) propaganda proti králi je vnitřní záležitostí, která bude záviset na chování krále vůči těm protilidovým živlům jak na straně

doma i v zahraničí, kteří pomáhají okupantům.⁴⁵ Když se Maclean 20. ledna 1944 vrátil do partyzánského štábu, předal Titovi dopis od Churchilla, v němž mu sliboval pomoc a dával najevo, že "my, Britové, si nepřejeme diktovat budoucí vládu v Jugoslávii". Churchill také zdůraznil, že ačkoli Mihailoviće již nebudou podporovat, cítí Britové vůči králi Petrovi čestný dluh. Ačkoli Maclean varoval ministerstvo zahraničí, že tato myšlenka bude přijata "s posměchem", byl také pověřen, aby upozornil na možnost pozvání krále do partyzánského štábu. Jak Maclean předpokládal, Tito zpočátku neměl o diskusi s králem zájem, ale 5. února mu Churchill telegramem přímo navrhl, aby král Petr propustil Mihailoviće a na oplátku mu bylo umožněno připojit se k Titovi "v poli" s tím, že o budoucnosti monarchie se rozhodne po válce. Tito 15. února odpověděl, že vyšle svého zástupce, aby s králem promluvil o možné spolupráci, pokud exilovou vládu nahradí AVNOJ; král by také musel otevřeně prohlásit, že je k dispozici hnutí odporu.⁴⁶

Maclean naléhal na Churchilla, aby tento pokus o kompromis přijal. Je možné, že Maclean zachytil některé Titovy frustrace z Moskvy v době druhého zasedání AVNOJ. Kominternu byla rozpuštěna 15. května 1943, a přesto se od Tita stále očekávalo, že se bude hlásit v Moskvě a řídit se pokyny, které sice vyhovovaly Stalinově velké strategii, ale zřejmě zmařily vyhlídky Titovy vlastní revoluce. Ať už to bylo jakkoli, Maclean řekl Churchillovi: "Z toho, co mi nedávno řekl, se zdá, že Titovi může skutečně záležet na zachování nezávislosti Jugoslávie a že by uvítal naši podporu ve svém úsilí o to. Maclean citoval takové výroky, jako je nabídka hospodářských ústupků pro Británii v poválečné Jugoslávii a ujištění, že země nebude "přívěskem nebo replikou" Sovětského svazu. Tito 30. ledna 1944 instruoval stranické představitele, aby "ke všem záležitostem přistupovali z hlediska nového, nezávislého státního útvaru, který není ničím filiiálkou, ale výsledkem boje našich národů". Pokud to nenaznačuje nic jiného, Tito zjevně uvažoval v kategoriích státnosti, jako budoucí vůdce státu.⁴⁷

6. února 1944 Dimitrov informoval Tita, že brzy začne dostávat pravidelné sovětské dodávky zbraní. Sovětská mise pak konečně dorazila 23. února 1944 a Tito ji přivítal s důvěrností, která si v ničem nezadala s jeho podezřívavým zacházením s Brity, ať už měl jakékoli výhrady. Pokud byly vztahy zpočátku poněkud tvrdé, během několika týdnů se zmírnily, jakmile se mise zorientovala. Jak řekl Djilas, "tajně s námi zhoustla a pronikla do našich záležitostí", čemuž napomohla skutečnost, že jeden z jejích členů, generál Gorškov, měl zkušenosti se sovětskou partyzánskou válkou.⁴⁸

Mezitím pokračovala jednání mezi Británií a Titem. Nedlouho po příjezdu sovětské delegace, 26. února, byl Tito informován, že britští styční důstojníci s Mihailovićem byli odvoláni. Tito reagoval prohlášením, že je ochoten rozšířit svůj Výbor národního osvobození o exilové politiky, které považuje za nekompromitované spojením s kolaboranty. Jedním z těch, které zmínil, byl Ivan Šubašić, který byl v roce 1940 jmenován guvernérem (báňem) Chorvatska; ještě v prosinci 1942 *Borba* zveřejnil text krátkého vysílání Rádia Svobodná Jugoslávie se sídlem v Sovětském svazu, v němž Šubašić citoval následující slova

na setkání jugoslávských emigrantů v San Francisku řekl, že exilová vláda způsobuje rozkol v Jugoslávii, dokonce občanskou válku; Šubašić tehdy zdůraznil, že organizovaný boj proti okupantům vedou partyzáni, kteří působí jako jednotná síla a mají kořeny mezi lidmi. Dne 9. března 1944, v rámci většího cíle přimět Tita, aby souhlasil s odjezdem krále do Jugoslávie a tam s vytvořením nové vlády, Britové uvítali Titovu ochotu zapojit do jednání zástupce dalších jugoslávských složek, které se stavěly proti Němcům, a Šubašić byl přijat jako "vynikající volba". Dalším ústupkem, který Tito připravil, ale nakonec nerealizoval, byla možnost, že by král mohl cvičit s partyzánským letectvem v Egyptě.⁴⁹

SOVĚTSKÝ SPOJENEC

10. března 1944 se za Tita postavila sovětská diplomacie. Jugoslávský velvyslanec v Sovětském svazu i jeho vojenský atašé rezignovali na své funkce s tím, že nyní uznávají AVNOJ, a nikoliv exilovou vládu. Tito této veřejné sovětské podpory rychle využil. Dne 16. března 1944 byl Djilas jmenován vedoucím vojenské mise v Sovětském svazu. Vzal s sebou některé z nejceněnějších věcí, které partyzáni měli, včetně Dedijerova deníku a archivu Nejvyššího štábu, ale Tito ho také pečlivě informoval o některých reálných života ve Stalinově Moskvě, o nichž Djilas nic nevěděl. Vzhledem k poněkud podrážděné povaze některých rádiových výměn mezi partyzány a Moskvou se Tito od Dimitrova rád d o z v ě d ě l, zda se objevily nějaké kritické připomínky ke způsobu, jakým strana vystupovala. Díky svým dlouholetým zkušenostem s fungováním NKVD Tito také Djilase varoval, aby si dával pozor na sekretářky. Djilas se vydal na cestu 3. dubna, do Moskvy dorazil 12.th, ale pak asi čtrnáct dní okopával paty. Mezitím Dimitrov 9. dubna 1944 napsal Titovi dopis, v němž vysvětloval, že dlouho hovořil se Stalinem a nyní může nastínit svůj uvážený názor: 1) exilová vláda by měla být svržena a vyzvána, aby se AVNOJ zodpovídala z promrhaných peněz; 2) AVNOJ by měla být uznána Brity a dalšími spojenci s tím, že král přijme legislativu AVNOJ; a 3) pokud by to král přijal, AVNOJ by se neměla bránit spolupráci s ním, i když otázka monarchie by se řešila až po válce.⁵⁰

Stalinův přístup se potvrdil, když 24. dubna jednal Djilas s Molotovem. Molotov dal jasně najevo, že Sovětský svaz se chystá přerušit vztahy s exilovou vládou. Dal jasně najevo, že Churchill si přeje usmíření mezi Titem a králem Petrem, ale pochybuje o jeho uskutečnitelnosti a dal najevo, že podle Sovětského svazu je klíčová dohoda s Titem, nikoliv porozumění s králem. Přímé uznání Tita však bylo pro budoucnost, nebylo možné říci, kdy k němu dojde. Molotov poté přenesl diskusi na Srbsko. Na otázku o postavení krále Djilas připustil, že král si tam zachovává určitou autoritu; lidově osvobozenecské hnutí rozhodně považovalo za předčasné zahájit kampaň za republiku. Djilas zdůraznil, že lidově osvobozenecské hnutí má v Srbsku vliv, i když je slabě organizované, zatímco Mihailovičův vliv slábne a morálka jeho zbývajících 15 000 bojovníků je nízká. Situace v Srbsku je "nejdůležitějším úkolem hnutí", řekl Djilas a Molotov souhlasil, že je to velmi důležité.

důležité pro posílení Titovy pozice v Srbsku. Když se tato výměna názorů chýlila ke konci, Djilas připustil, že v současné době jsou partyzánské síly v Srbsku "bezvýznamné".⁵¹

Molotov měl pravdu, když nastolil otázku Srbska. Sovětská rozvědka si mohla být vědoma nedávného vývoje v Londýně. Tito si byl samozřejmě dobře vědom strategického významu návratu svých partyzánských jednotek do Srbska. V březnu 1944 schválil průzkumné operace do Srbska ze základen v Bosně a Černé Hoře a trval na tom, že všechny takové operace musí plánovat a provádět on.⁵² Stejně tak se Londýn snažil zabránit návratu partyzánů do Srbska. Dne 14. března 1944 se Churchill a setkal s plukovníkem S. W. (Billem) Baileym, který se právě vrátil z pozice britského styčného důstojníka u Mihailoviće. Navrhoval, aby král propustil exilovou vládu i Mihailoviće a aby v Srbsku ti četníci, kteří jsou připraveni bojovat proti Němcům, svrhli Mihailoviće a "zřekli se antikomunismu"; Tito by pak neměl důvod rozšiřovat své akce do Srbska. Přestože ti britští důstojníci, kteří byli stále v kontaktu s četníky, hlásili, že disidentští velitelé se příliš obávají o své životy, než aby proti Mihailovičovi vystoupili, tato myšlenka nezmizela.⁵³

Churchill jednal 26. dubna 1944 s králem Petrem, načež byl Šubašić povolán z Ameriky. Dne 2. května zorganizoval schůzku, které se zúčastnili Maclean, Bailey, Hudson a Velebit, aby projednali strategii. Bailey se domníval, že partyzáni budou mít potíže proniknout do Srbska; Maclean tvrdil, že se jim to podaří; Hudson se domníval, že uspějí pouze tehdy, když udělají ústupky srbskému citění, a odvolání Petra by mohlo být tím ústupkem, který je potřeba. Když 6. května pokračovaly diskuse v Chequers bez Velebitovy přítomnosti, shromáždění se shodlo na tom, že je třeba Tita povzbudit, "aby byl co nejvíce nezávislý na sovětském Rusku". Další důkazy naznačují, že Churchill v této době směřoval ke koncepci sféry vlivu pro budoucnost Balkánu. Molotov a Eden si v dubnu vyměnili ostré telegramy o rolích svých zemí v Rumunsku a Řecku; výsledkem byl tichý souhlas s tím, že Rumunsko patří Sovětskému svazu a Řecko Britům. V květnu se v různých britských politických dokumentech objevily názory, že Bulharsko by mohlo patřit do sovětské sféry, ale Jugoslávie by měla být britská: "Výhodou plné podpory Titovi by bylo, že bychom podporovali pravděpodobného vítěze a nebylo by nutné, aby hledal podporu u Ruska," navrhoval jeden úředník. Když 17. května Churchill informoval Tita, že Šubašić má být jmenován do čela nové exilové vlády, stále ještě doufal, že kombinace Šubašiće, krále a různých antimihajlovovských četníků by mohla zkontrolovat Titovy nároky na úplnou autoritu a zajistit pokračující britský vliv. Brzy se možnosti britského zásahu do jugoslávských záležitostí dramaticky zlepšily.⁵⁴

Od evakuace Jajce 7. ledna 1944 sídlil Titův hlavní štáb v bosenském Drvaru, kde se nacházela rozsáhlá a složitá základna, doplněná britskou a sovětskou misí, které sídlily v okolních vesnicích. Titovy vlastní ubikace se nacházely na chráněném, téměř nedobytném místě hned za městem; vedla k nim cesta podél řeky Uvac s kopci na jedné straně a strmými útesy na straně druhé. V přirozené skalní rozsedině vedly tři patra dřevěných schodů k místu, kde se otvor rozšiřoval do velké jeskyně,

Uvnitř byly vybudovány pokoje s verandou, z níž byl krásný výhled do údolí. Dne 23. května přeletělo nad velitelstvím průzkumné letadlo, ale žádná zvláštní opatření nebyla přijata, protože ten den byla zahájena protifašistická konference mládeže, která měla pokračovat až do Titových oficiálních narozenin 25. května.

Právě v den jeho narozenin, v půl sedmé ráno, zahájili Němci útok s cílem zajistit Titův štáb a zajmout samotného Tita. Po počátečním bombardování se v 7.00 objevili parašutisté, příslušníci pětisetletného výsadkového praporu SS, z nichž každý nesl Titovu fotografii. Parašutisty následovaly kluzáky, z nichž se vynořili kulometčíci. Během urputných bojů se Titovi podařilo uniknout, ale ne bez dalších sporů a dalšího střetu s Žujovićem. Žujović i Ranković na něj naléhali, aby opustil jeskyni, ale on odmítl, nechtěl riskovat nebezpečí zajetí. Tito později na drama vzpomínal: "Němcům se podařilo zmocnit se našich kulometů, a když začali střítet, zasáhli chatu v jeskyni. ... Díval jsem se na Němce, jak odvázejí můj džíp ... Byl to džíp, který mi dal Maclean".⁵⁵ Nakonec neměl na vybranou a kolem poledne se mu podařilo uniknout tak, že v podlaze své kanceláře vyřízl díru a spustil se po laně do koryta potoka pod sebou; odtud mohl přejít do sadů a do bezpečí. V noci na 3. června už Tito neviděl jiné řešení než požádat Spojence o pomoc při evakuaci svého nejvyššího štábu a v noci z 3. na 4. června byl letecky přepraven do Bari, odkud o tři dny později odplul na ostrov Vis.⁵⁶

Stejně jako Tito přijel do Bari, tak i Djilas jednal se Stalinem. Stalin vyjádřil hluboké znepokojení nad tím, že je Tito v britských rukou. Připomněl Djilasovi podivnou smrt polského vůdce generála Sikorského v červenci předchozího roku. Stalin s jistým odůvodněním tvrdil, že má dlouholeté zkušenosti s britskými machinacemi, a dal najevo, že si myslí, že Sikorského smrt zorganizovali Britové; letadla mohou padat z nebe, uvažoval temně. Když se Djilas následujícího dne spojil s Titem, vzal si Stalinovo varování k srdci a naléhal na něj, aby před Brity utajil datum odjezdu na Vis. Britové sice neměli v plánu atentát, ale doufali, že Tito bude nyní přístupný, pokáraný a připravený ke kompromisům. Churchill byl odhodlán prosadit svůj plán dostat na Vis buď krále Petra, nebo Šubašiče, aby s Titem jednali a "mohli si dát hlavy dohromady" a uzavřít dohodu. Podle Churchilla hrozilo nebezpečí, že "Tito bude prchat; ale ... očekávám, že bude možné velmi ztížit nalezení letadla". Šubašič tedy 14. června přistál na Visu a z přístavu Komiža vystoupal po horské trati k Titovu novému jeskynnímu velitelství. Tam byla po třech dnech 17. června podepsána dohoda.⁵⁷

Základním ustanovením Visovské dohody bylo, že lidově osvobozenecké hnutí nyní uznává královskou vládu v zahraničí a nová královská vláda vedená Šubašičem uznává Titovu partyzánskou armádu a jeho správu ve vlasti. Obě strany se dohodly, že budou koordinovat svou činnost způsobem, který by rychle vedl ke vzniku jednotné "reprezentace" státu. Šubašič se zavázal vytvořit "pokrokový, demokratický kabinet", který by se věnoval organizování pomoci partyzánské armádě, zatímco lidově osvobozenecké hnutí se zavázalo nezdůrazňovat a nezhoršovat "problém krále a monarchie", přičemž uznalo, že se jedná o

otázka poválečného vyrovnání. Šubašić ve veřejných prohlášeních žádal všechny Jugoslávce, aby se spojili s partyzány, zatímco Tito slíbil, že nepředjímá podobu budoucího uspořádání státu. Na organizační úrovni mohl Tito jmenovat dva členy Šubašićova kabinetu; jugoslávské námořnictvo, které bylo do té doby ve službách exilové vlády, bude dáno do služeb partyzánů, ale bude vlát pod svou starou vlajkou; noví rekruti k partyzánům budou moci nosit buď královské, nebo komunistické insignie; lidové osvobozenecké hnutí přestane mít námitky proti tomu, aby exilová vláda kontrolovala fondy bývalé Národní banky; a Tito vystřídá Mihailoviće ve funkci vrchního velitele. Visegrádská dohoda byla revidována na podzim 1944 i na Jaltské konferenci v únoru 1945, ale její podstata zůstala nezměněna.⁵⁸

Ve stejný den, kdy byla na Visu podepsána dohoda Tito-Šubašić, přišla z Djilasu a jugoslávské vojenské mise v Moskvě zpráva, že partyzáni v y j e d n a l i půjčku od Sovětského svazu ve výši dvou milionů dolarů a jednoho milionu rublů. Pokud se Tito cítil Brity jakkoli zaháněn do kouta, mohl si být nyní jist sovětskou podporou. Nejdříve bylo třeba zajistit situaci v Srbsku. Z Djilasových a dalších zpráv jugoslávské vojenské mise v Moskvě Tito věděl, že "zde se velmi zajímají o situaci v Srbsku" a informace "i o bezvýznamných střetech s nepřítelem" byly velmi potřebné. Postup do Srbska byl nezbytný a přípravy začaly, jakmile se Tito usadil na Visu. Sovětská pomoc v tomto tažení bude klíčová, a proto Tito 5. července napsal Stalinovi dopis, v němž vysvětloval, že ačkoli se vedoucí sovětské vojenské mise s partyzány právě vrací do Moskvy, aby podal osobní zprávu, využívá této příležitosti k nastínění toho, co považuje za nejdůležitější otázky v nadcházejících měsících. Nejprve šlo o zbraně, zejména pro srbskou kampaň, kde podle Tita čekaly "tisíce nových dobrovolníků", ale chyběly jim zbraně. Britové "dělali vše, co mohli, aby posílili pozici králových stoupců, tedy četníků, a oslabili naši pozici, takže nemůžeme počítat s účinnou pomocí od spojenců". Úspěch v Srbsku byl, jak zdůraznil, klíčem ke konečnému vítězství: "potřebujeme tanky a letadla, ale jednání s Angličany o těchto věcech jsou velmi obtížná", přestože v zásadě souhlasí.⁵⁹

Tito psal Molotovovi ve stejné době jako Stalinovi a i v tomto dopise zdůrazňoval, že "v Srbsku je velká většina lidí na straně lidového osvobozeneckého hnutí a jen velký teror a donedávna slabá vojenská schopnost partyzánů v této oblasti vysvětlují, proč se tam povstání rozvíjelo hůře než jinde". To vše se mění, řekl Tito, a "dostaneme-li více zbraně", bude v Srbsku brzy deset divizí. Tito proto naléhal, aby se rozhovory o vytvoření nové vlády na základě Viselské dohody "protahovaly co nejdéle, abychom získali čas na posílení našich pozic v Srbsku". Tito vyjádřil obavy, že se jim Britové snaží "vnutit" předválečného socialistického vůdce, což nechťejí akceptovat. Partyzáni mohli souhlasit s malou zahraniční vládou složenou z poctivých lidí, která by podporovala boj a spolupracovala s lidovými osvobozeneckými výbory, jak bylo nastíněno ve Visovské dohodě, ale Tito cítil, že Britové chtějí víc, obnovení předválečné ústavy, která zdůrazňovala autoritu krále. Tito měl dojem, že Britové chtějí, aby král vládl v Srbsku, když už ne v Jugoslávii, a "pokud Angličané chtějí, aby král vládl v Jugoslávii".

se to podařilo, ujist'uji vás, že by to znamenalo občanskou válku," pokračoval Tito. Takový scénář by byl méně pravděpodobný, kdyby se Rudé armádě podařilo postoupit na Balkán.⁶⁰

V dopise Stalinovi Tito upozornil na nebezpečí, že Britové rozšíří svůj vliv tím, že se rozhodnou vyložit v Jugoslávii. "Spojenci doposud nenastolili otázku vylovení na jugoslávském území," napsal, "a musím říci, že takové vylovení by pro nás bylo nepříjemné, protože jsem si jist, že by vyvolalo potíže uvnitř země a podnítilo různé konflikty. Pokud by k vylovení přece jen došlo, partyzáni by navrhovali, aby se uskutečnilo s co nejmenšími silami a "omezilo se na Istrii a chorvatské pobřeží". Dodal, že v případě vylovení by partyzáni nesouhlasili s vytvořením žádného spojeneckého vojenského nebo civilního orgánu v zemi, ani by partyzánské vojenské formace nemohly být pod spojeneckým velením; Tito to zmínil proto, že mu Šubašić řekl, že Britové chtějí, aby jugoslávské námořnictvo zůstalo pod kontrolou admirality. Tito znovu zdůraznil, že pokud by Rudá armáda mohla postupovat na jih, mohly by být zmařeny plány "těch, kteří doufají, že zasejí rozkol". V touze ještě více se distancovat od Britů navrhl Tito navštívit Stalina "začátkem srpna", protože "před mírovými rozhovory" bylo třeba projednat věci, které zajímaly Sovětský svaz a Balkán.⁶¹

Tito také Stalinovi vysvětlil, proč po několika pozváních nejprve souhlasil, že 15. července odjede do Itálie na jednání s vrchním velitelem spojeneckých sil ve Středomoří generálem Wilsonem, a pak si to na poslední chvíli rozmyslel. Později sice tvrdil, že mu "zdravé záhorácké instinkty" říkaly, aby nejedl, ale právě skutečnost, že na pořadu dne byla budoucnost jugoslávského námořnictva, nakonec převážila. Podle Dedijerových slov byl Wilson "připraven předložit určitá ultimáta, aby četnické námořnictvo obsadilo všechny naše ostrovy [a] abychom souhlasili se zrušením hodnosti komisaře v naší armádě". Titovo formální vysvětlení, proč se jednání s Wilsonem nezúčastnil, spočívalo v tom, že tam bude Šubašić, který zastupoval exilovou vládu, a že Viselská dohoda ještě nebyla ratifikována.⁶² Než aby odjel do Itálie na setkání s generálem Wilsonem, Tito raději zůstal na Visu a plánoval postup do Srbska. Dne 22. července 1944 napsal srbskému stranickému vedení dopis, v němž radil, jak tam nastolit revoluční režim. Zdůrazňoval, že je třeba zapojit masy, brát vážně každodenní úkoly a tím si získat uznání lidu, nejlepší stranické kádry je třeba poslat do lidových osvobozenecských výborů, protože ve vedení strany nejde o vydávání rozkazů, ale o získání podpory. Nicméně, pokračoval, stranická kontrola je nezbytná. V lidově osvobozenecských výborech se sice mohli angažovat členové jiných stran, ale do řídicího aparátu nesměli být vpouštěni žádní "nepřátelé".⁶³

Podle Djilase Britové prostě odmítali vidět, že v Srbsku se povstání šíří v daleko větším měřítku a silněji než v roce 1941, zejména v jihovýchodních oblastech; každý den vznikaly nové jednotky, možná špatně vybavené a nezkoušené, ale plné ducha. Peko Dapčević spěchal s Nejvyšším štábem, aby toho využil. Koncem července už vyrazil z Černé Hory do Srbska s druhou, pátou a sedmnáctou divizí. Začátkem srpna svedl velkou bitvu na hoře Kopaonik proti četnickým jednotkám podporovaným Němci. Vítězství tam mu umožnilo postupovat na sever, dokud se mu nepodařilo navázat kontakt s malou partyzánskou základnou v Toplici, ležící mezi Užicemi a Bělehradem, kterou partyzáni měli

se drží bez přerušení od roku 1941. Partyzánské jednotky začínaly v Srbsku postupovat, takže Tito se necítil pod tlakem, aby dělal ústupky.⁶⁴

Poté, co Tito odmítl jednat s generálem Wilsonem, byl o měsíc později pozván k jednání s Churchilllem. Oba muži se setkali 12. srpna ve vile generála Wilsona s výhledem na Neapolský záliv. Přestože si na osobní úrovni rozuměli, bylo třeba si promluvit na rovinu. Churchill dal jasně najevo, že doufá v co nejmenší boj mezi Jugoslávci, na což Tito odpověděl, že partyzáni bojovali s četníky jen tehdy, když neměli jinou možnost, což byla naprostá nepravda. Více pravdy však bylo na jeho druhém tvrzení, že kdyby byl Mihailović hlavním nepřítelem partyzánů, těžko by se mohli stát v Jugoslávii tak populárními, jak bezpochyby byli. Když se Churchill zmínil o tom, že srbští rolníci pravděpodobně neuvítají zavedení komunistického systému a kolektivizaci zemědělství, Tito řekl, že často a veřejně prohlašoval, že žádný takový systém v Jugoslávii zaveden nebude. V potenciálně nejspornější otázce mezi nimi Tito souhlasil s podporou vylovení spojenců na Istrii, pokud to bude nutné.⁶⁵

Pouhých deset dní po Titově návratu ze setkání s Churchilllem obdržel dramatické zprávy z jugoslávské vojenské mise v Moskvě. Svržení Antoneskovy diktatury v Rumunsku 23. srpna a následné rozhodnutí této země bojovat po zbytek války na straně Spojenců znamenalo, že Titova naděje, že by se Rudá armáda mohla "přesunout na jih", se brzy naplní. Jugoslávská vojenská mise 25. srpna vyzvala Tita, aby udělal vše pro přesun partyzánských sil směrem k Bělehradu a Dunaji. O týden později jugoslávská vojenská mise upozornila, že podle názoru Moskvy "by bylo nešťastné", kdyby se Mihailović při ústupu Němců zmocnil Bělehradu.⁶⁶ Tito se 30. srpna rozhodl nabídnout četníkům amnestii a dát jim dva týdny na to, aby bez výčitek změnili stranu. V odpovědi Stalinovi, zaslané 5. září 1944, ho ujistil, že partyzáni v Srbsku rychle postupují a obyvatelstvo jejich postup vítá; dodal však, že zásobovací základna v Rumunsku by mohla situaci ještě urychlit.⁶⁷ Titovi pomáhala i Viselská dohoda. Dne 12. září král Petr podřídil všechny jugoslávské vojenské síly Titovu velení a vyzval všechny Srby, aby se spojili s partyzány.⁶⁸

KOMUNISTICKÝ STÁTNÍK

Začátkem září Stalin Titovi oznámil, že od nynějška se už Jugoslávie netýká Dimitrova, veškerá komunikace má probíhat přímo s Molotovem; záležitosti Jugoslávie jsou v centru pozornosti a Tito je uznáván jako zahraniční státník, nejen jako zahraniční komunist. Za okolností velkého utajení byl Tito v noci z 18. na 19. září letecky dopraven do hlavního stanu Rudé armády v Rumunsku. Bezpečnostní opatření byla tak přísná, že o jeho odletu několik dní nevěděli ani mnozí vysocí členové jugoslávského nejvyššího štábu, natož Britové.⁶⁹ Z Rumunska Tito odletěl do Moskvy a jednal se Stalinem. Titovy vzpomínky na tyto rozhovory později zprostředkoval Dedijer:

První setkání bylo velmi pohodové. Myslím, že základní příčinou byly telegramy, které jsem posílal za války, zejména ten, který jsem začínal slovy. 'Když nám nemůžete poslat pomoc, tak nám alespoň nepřekážejte'. To mi potvrdil Dimitrov, když jsem ho navštívil hned po prvním setkání se Stalinem. Řekl mi: 'Waltere [Titovo kominternovské jméno], Waltere, šéf se na tebe kvůli tomu telegramu strašně zlobil... Razítkoval vzteky'. Dimitrov mi chtěl dát najevo, že se mě před Stalinem vlastně zastal.

Tito si sice všiml, že Stalin nesnáší, když mu někdo odporuje, a jen Molotov se na něj občas obracel s žádostí o vyjádření, přesto však cítil, že je třeba Stalina v otázce situace v Jugoslávii vyvést z omylu, i když to povede k "nepříjemným scénám". V jednu chvíli podle Dedijerovy verze Stalin Titovi řekl: "Waltere, buď opatrný, buržoazie v Srbsku je velmi silná!". Tito klidně odpověděl: "Soudruhu Staline, nesouhlasím s vaším názorem. Buržoazie v Srbsku je velmi slabá ... Rozhovor probíhal v bolestné atmosféře". Když Stalin navrhl Titovi, aby souhlasil s návratem krále Petra, Tito protestoval a donutil Stalina vysvětlit, že případný návrat bude čistě dočasný.

Během těchto rozhovorů se objevila zpráva, že se Britové vylodili v Jugoslávii. Ať už záměrně, nebo ne, sovětská tisková agentura zaměnila omezenou britskou operaci na jednom jadranském ostrově, provedenou se souhlasem partyzánů, za vylodění v plném rozsahu. Na Stalinův dotaz, co si o tom myslí, Tito odpověděl, že si je jist, že se jedná o plánovanou a omezenou operaci, ale pokud by šlo o plošné vylodění, bylo by bráněno. Následná setkání Stalina a Tita byla uvolněnější a pro Tita mimořádně výhodná. Stalin nabídl tankový sbor pro operace v Srbsku a dohodu, že Rudá armáda bude dočasně rozmístěna na jugoslávském území, aby se zmocnila Bělehradu a poté opustila Jugoslávii a sledovala svůj cíl - porážku Maďarska; pro Titovo nové postavení státníka bylo klíčové, že Stalin nasadí Rudou armádu v Jugoslávii s Titovým souhlasem.⁷⁰

18. září, těsně před odjezdem do Moskvy, napsal Tito Kardeljovi, aby okamžitě odjel do Chorvatska, kde se podle něj dějí "různé hlouposti". Chorvatskem se Tito zabýval od začátku roku, ale tuto otázku již nebylo možné ignorovat, neboť pokud by byl Bělehrad zajištěn s podporou Rudé armády, dalším úkolem by bylo porazit ustašovce v Chorvatsku, a předtím bylo třeba dát do pořádku politiku vůči Chorvatsku. Napětí mezi Titem a Hebrangem bylo trvalé. V prosinci 1943 Hebrang obvinil Tita, že fakticky anektoval Dalmácii a "zachází s ní, jako by nebyla součástí Chorvatska". V tom byl určitý prvek pravdy, neboť po italském kolapsu a kapitulaci ve Splitu zde mohl mít Nejvyšší štáb větší vliv než jinde v Chorvatsku. Když v lednu 1944 chorvatský komunistický tisk psal o Jugoslávii jako o "umělém výtvaru Versailles", byl Kardelj opět vyslán, aby situaci prošetřil. K okamžitému zlepšení nedošlo. V únoru 1944 Tito zrušil Hebrangův pokus o vytvoření chorvatské partyzánské vlády podle vzoru Titova Národního výboru pro osvobození lidu a v březnu zastavil to, co považoval za Hebrangův pokus o vytvoření samostatné soustavy soudů na osvobozeném chorvatském území. V dubnu se Tito ohradil proti heslu: "Ať žije svobodné a jednotné Chorvatsko v bratrském federativním společenství se svobodným Srbskem a svobodným Slovinskem"; Tito měl za to, že se tím jednak vyhýbá slovu

"Jugoslávie" a ignoroval Černohorce, Makedonce a Bosňáky. Tito Hebrangovi sdělil, že podle jeho názoru "to není náhoda, je to v souladu s vaší linií". Hebrang byl předvolán do Drvaru a Komunistická strana Chorvatska byla instruována, aby tyto návrhy odmítla.⁷¹

Dne 8. května 1944 se konalo třetí zasedání ZAVNOH a Hebrang ve svém projevu zdůraznil, že boj není "za komunismus ... ale za společné lidové cíle"; v rámci toho, co bylo považováno za "skutečnou válku proti sektářství", zdůraznil práva "na vlastnictví a majetek, soukromou iniciativu, svobodu náboženství a svědomí". Hebrang se chtěl rozejít s těmi, kdo se ve straně stavěli proti odvolávání se na Chorvatskou rolnickou stranu, a v tomto ohledu kritizoval zejména Dalmatský krajský výbor, kde "takové sektářské tendence bujely"; Split, hlavní město Dalmácie, byl místem, kde měl nejvyšší štáb největší vliv. Hebrangovy poznámky přiměly čtyři etnické srbské velitele v chorvatském partyzánském hnutí k dezerci na protest proti tomu, co vnímali jako marginalizaci v rámci rostoucí chorvatské mocenské struktury. Namítali, že je odrazováno od používání cyrilice, že se již nezmiňují ustašovské masakry Srbů v roce 1941 a že Srbové jsou v ZAVNOH slabě zastoupeni. Hebrang sice trval na tom, aby se ve školách všichni žáci učili cyrilici, ale podle jeho názoru se Srbové v Chorvatsku museli smířit s tím, že jsou menšinou, menšinou se stejnými právy, ale žijící v chorvatském útvaru.⁷²

Když v září 1944 Hebrang znovu kritizoval Dalmatský zemský výbor, byl Tito připraven zasáhnout, protože Hebrang do té doby povolil i katolickou náboženskou výchovu ve školách a zřídil speciálně chorvatskou telegrafní agenturu. To vše Titovi naznačovalo separatistické tendence. Kardelj měl tentokrát za úkol nejen prověřit situaci v Chorvatsku, ale v případě, že se prokáže Hebrangova odpovědnost, ho i odstranit.⁷³ Kardeljova zpráva byla usvědčující. Titovi 30. září napsal: "Andrija [Hebrang] každým svým každodenním krokem vyzařuje nacionalistickou úchylku [a] ... považuje Jugoslávii za 'nutné zlo'".⁷⁴ Dne 5. října poslal Tito Rankovićovi telegram, v němž ho žádal, aby dal pokyn Kardeljovi a Djilasovi odjet do Chorvatska, vzít s sebou Bakariće a jmenovat ho chorvatským stranickým vůdcem místo Hebranga. Poté měli rekonstruovat celé chorvatské vedení a vrátit se s Hebrangem do Nejvyššího štábu. To vše bylo splněno do 21. října.⁷⁵

Zatímco Kardelj a Djilas byli v Chorvatsku, jugoslávští partyzáni a Rudá armáda bojovali bok po boku, 16. října dosáhli předměstí Bělehradu a 18. říjnath zahájili plný útok na město. Centrum města bylo dobyto 20.th. V době, kdy se Tito 27. října 1944 vrátil z Moskvy poté, co strávil nějaký čas v Rumunsku na velitelství fronty, se již objevily známky napětí mezi Rudou armádou a partyzány. Stalin se rozhodl, že nemá jinou možnost než použít při postupu na Bělehrad bulharské jednotky. Tito z toho byl nešťastný, především proto, že to podle něj nebylo součástí původního plánu, ale také proto, že Bulhaři nebrali na vědomí dohodu, kterou podle Tita uzavřeli s Rudou armádou v otázce trofejních zbraní. Ještě před svým návratem Tito požádal Rudou armádu, aby z Jugoslávie stáhla bulharské jednotky, a stěžoval si na způsob, jakým Bulhaři neodevzdávají trofejní zbraně do

Jugoslávci. Molotov 18. října Titovi připomněl, že 12. října skutečně souhlasil s použitím bulharských jednotek, a dal najevo, že podle válečné konvence trofejní zbraně případnou tomu, kdo se jich zmocní. Molotov dodal, že pokud se vyskytnou problémy, měl by Tito použít správné kanály k jejich vyřešení a neotravovat velitele v poli.⁷⁶

Jakmile se Tito usadil zpět v Bělehradě, napsal 29. října Stalinovi dopis, v němž mu popsal, jakou pomoc jeho nová vláda potřebuje vzhledem ke zničení Bělehradu i celé země. Žádal o 1000 nákladních automobilů a znovu nastolil otázku trofejního materiálu, přičemž si stěžoval, že Rudá armáda nepředala ukořistěný materiál, jak bylo dohodnuto; zejména bylo zabaveno asi pět set nákladních automobilů a dalších vozidel, ale Jugoslávčům bylo předáno pouze šest automobilů. Kromě toho Jugoslávci ukořistili šedesát tanků a šest obrněných automobilů a "vaši muži" si je vzali. Trofejní dělostřelectvo bylo naopak předáno podle dohody. Tito pak pokračoval výčtem celé řady problémů, které bylo podle něj třeba řešit:

Existuje mnoho dalších případů nepříjemného chování vojáků a důstojníků Rudé armády, které bolí srdce naší armády a lidí, kteří Rudou armádu obdivují a idealizují. Myslím, že pro frontový štáb byla selháním instruktáž těch vojáků, kteří vstupovali do Jugoslávie a kterým nebylo vysvětleno, že do Jugoslávie nepřišli jako okupanti, ale jako spojenci... Obávám se, že toho využívají nejrozumnější nepřátelé ke svým cílům, a to jak proti Sovětskému svazu, tak proti našemu lidové osvobozeneckému hnutí. Chtěl jsem Vás o tom informovat již dříve, ale zdržel jsem se a pozval jsem si vedoucího Vaší vojenské mise generálporučíka Kornějeva a požádal ho, aby přijal okamžitá opatření, která by alespoň snížila počet takových incidentů, a zároveň o tom informoval Moskvu. Musím se přiznat, že jsem si zavolał vaše důstojníky ze štábu armády a v přítomnosti Kornějeva je informoval o mnoha skutečnostech a důrazně požadoval, aby přijali opatření k nápravě i banálních záležitostí, které kazí vztahy s našimi lidmi. Je mi velmi nepříjemné, že jsem nucen vás tím znepokojovat, ale považoval jsem to za svou komunistickou povinnost... Frontový štáb by měl poučit jemu podřízené v Jugoslávii, že nemají právo zasahovat do vnitropolitických otázek, jako se to stalo ve Smederevu, když major Šoprochov zakázal volnou činnost lidové osvobozeneckého výboru a stranické organizace s tvrzením, že naše země je nepřítel a Rudá armáda ji obsadila, nebo, jak se to stalo, osvobodit vězně, které naše vojska zadržela jako nepřátele našeho lidu. Nemyslím si, že by štáby měly obsazovat továrny v Jugoslávii a odvážet stroje a zařízení, jak se to stalo ve vojenské továrně v Kragujevac.

Setkání s Kornějevem bylo skutečně bouřlivé. Tito, další čtyři členové politbyra a dva velitelé odpovědní za srbské tažení, Peko Dapčević a Koča Popović, se dostavili do Kornějevova sídla, aby protestovali proti chování Rudé armády. Titova kritika byla odměřená, ale Djilas vyhrkl, že naši oponenti "neustále srovnávají útoky vojáků Rudé armády s chováním anglických důstojníků, kteří se takových útoků nedopouštějí".⁷⁷

Stalin odpověděl Titovi 31. října bez pozdravů a formalit. Tito se mylil, k dohodě o trofejních zbraních nikdy nedošlo a Molotov ho o tom již informoval. Sovětský svaz nabízel veškerou pomoc, kterou mohl, ale, poznamenal: "Zaráží mě, že jednotlivé incidenty a chyby vojáků a důstojníků Rudé armády generalizujete do obvinění proti

celou Rudou armádu; není možné takto urážet armádu, která vám pomohla vyhnat Němce. Pak se obrátil k Djilasovu výpadu. 'Kdyby rudoarmějci věděli, že Djilas a ti, kteří mu neodporují, považují anglické důstojníky v morálním smyslu za vyšší než sovětské, pak by na takovou neslýchanou urážku nezapomněli', napsal, než ujistil Tita, že bude okamžitě dodáno osm set nákladních aut a po nich dalších osm set; na cestě je také 50 000 tun obilí.⁷⁸ Po této výměně názorů byl Tito v korespondenci se Stalinem opatrný, téměř úslušný. Dne 12. listopadu 1944 napsal Stalinovi dopis, v němž mu děkoval za rady ohledně politiky vůči četníkům a dalším odpůrcům: Stalin navrhl další amnestii, kterou Tito přijal s nadšením: "Vyjadřuji Vám velké díky za Vaše cenné rady" - a 21. listopadu byla amnestie nabídnuta všem řadovým odpůrcům. Dne 17. listopadu Tito připustil, že jugoslávská armáda je v mnoha ohledech stále prodchnuta partyzánským duchem, a požádal Stalina o pomoc při formování moderní armády a výslovně požádal o poskytnutí poradců Rudé armády.⁷⁹

Titovy vztahy s britskými spojenci byly i nadále vyhrocené. Zatímco probíhala bitva o Bělehrad, byl Tito pod tlakem Británie, aby podnikl společné vojenské akce na území ovládaném partyzány. Podle názoru generála Wilsona mělo z vojenského hlediska smysl, aby Rusové obsadili Bělehrad a partyzáni se místo toho soustředili na zabránění Němcům v ústupu z Albánie a Řecka přes Sarajevo. Nabídl leteckou podporu společné britsko-partyzánské operace v regionu, ale nedostal žádnou odpověď. Dne 19. listopadu Tito odmítl Wilsonovu žádost o vylovení obrněného pluku s polním dělostřelectvem v Zadaru na pomoc partyzánským jednotkám v nesnázích; Tito byl neoblomný, že spojenecké jednotky mohou na jugoslávském území operovat pouze pod jeho vlastním velením. Kontrola nad Bělehradem umožnila Titovi zjemnit dohodu se Šubašicem způsobem, který posílil jeho pozici a oslabil britský vliv. K Churchillově nelibosti se oba muži 1. listopadu dohodli, že král předá svá svrchovaná práva regentství složenému ze tří osob schválených Šubašicem a Titem; Šubašić zároveň bez konzultace s králem Petrem souhlasil s tím, že se král nevrátí do Jugoslávie dříve, než se uskuteční referendum o budoucnosti monarchie.⁸⁰

V tomto okamžiku se Stalin rozhodl zasáhnout jako čestný zprostředkovatel. Kardelj a Šubašić byli 22. listopadu předvoláni do Moskvy a Stalin byl na Kardelje "přísný". Trval na tom, aby v nové jugoslávské armádě byli připuštěni rojalističtí důstojníci, a požadoval, aby byli vyslechnuti sovětsští vojenští poradci, kteří byli do Jugoslávie vysláni na Titovu žádost. Stalin informoval Kardelje o dohodě o procentech, které dosáhl s Churchilllem, a "úvodem poznamenal, že Jugoslávci nejsou na světě sami a nemohou se chovat, jako by byli". Konečný text Šubašićovy dohody, zveřejněný 7. prosince 1944, jasně stanovil, že volby se budou konat do tří měsíců po osvobození, ale do té doby bude vládnout AVNOJ, v lednu 1945 vhodně rozšířený o "nekompromitované" členy předválečného parlamentu.⁸¹ Jestliže Stalinova intervence v otázce nové jugoslávské armády byla ú s t u p k e m Šubašićovi a Churchillovi, další kontroverzní otázka na pořadu dne ukázala Stalinovu základní podporu Titovi. Čtvrtým bodem této schůzky bylo "urychlení procesu tzv.

federální společenství s Bulharskem". Myšlenka jakési balkánské federace byla vždy základem Titovy politické vize a ustavení komunistických vlád v Bulharsku i Jugoslávii znamenalo, že otázka Makedonie by mohla být vyřešena vytvořením jakéhosi nového federálního útvaru.⁸²

Vzhledem k tomu, že bulharští partyzáni po většinu války hledali podporu u svých jugoslávských bratrů, mohli Jugoslávci doufat, že budou při těchto jednáních určovat program. Kardelj navštívil Bulharsko začátkem listopadu, ale vrátil se zklamaný. Bulharští představitelé si sjednocení s Jugoslávií představovali jako dvojí bulharsko-jugoslávský stát; Jugoslávci chtěli něco poněkud jiného, něco, co by se dalo označit jako "polystát". Jugoslávci měli pocit, že "dvojstát" by urazil a znevážil Chorvaty a Slovince, o Srbech nemluvě. Navíc podle bulharského plánu měla být novým hlavním městem federace Sofie. Podle bulharského plánu měl být Tito předsedou vlády a Dimitrov tajemníkem strany. Jugoslávské návrhy počítaly s rychlým přechodem k federaci, s celní unií a společnou zahraniční politikou, s cestováním bez pasů pro občany obou zemí a se společným vojenským velením v čele s Titem, přičemž cílovým datem dohody byl 31. prosinec 1944. Bulhaři reagovali souhlasem s celní unií, ale nikoli se společným vojenským velením. Jak by tato jednání dopadla, se už nikdy nedozvíme, protože Stalin rychle ztratil nadšení pro myšlenku balkánské federace, když 27. prosince Britové, kteří byli zastoupeni v bulharské spojenecké kontrolní komisi, vydali oficiální demarši na protest proti myšlence bulharsko-jugoslávské federace.⁸³

Stav sovětsko-jugoslávských vztahů byl znovu zhodnocen počátkem ledna, kdy se Stalin začal připravovat na Jaltskou konferenci. Hebrang byl po svém odvolání z čela chorvatské strany pověřen řízením hospodářství nového jugoslávského státu. V této funkci přijel počátkem ledna 1945 do Moskvy a jednal se Stalinem na 9th. Stalin dal jasně najevo, že dokud bude válka pokračovat, b u d e pomoc Jugoslávii omezená. Vrátil se také k Titovu "nepochopení" otázky trofejních zbraní - trofejní zbraně vždy patřily armádě, která je získala. To přimělo Hebranga znovu nadhodit otázku chování Rudé armády: mnoha Jugoslávčům se podle něj nelíbilo, jak Rudá armáda odebírala výrobky z Jugoslávie a používala je k zásobování svých jednotek operujících v Maďarsku; Stalin na to jednoduše odpověděl, že Rudá armáda tyto dodávky potřebuje, a zabavil zásoby v Maďarsku i v Jugoslávii. Stalin se pak vrátil k Djilasovi a jeho "urážce" důstojníků Rudé armády a vysvětlil, proč se Rudá armáda chovala tak, jak se chovala. 'Bojovník si myslí: je hrdina, může všechno, dnes je živý, zítra mrtvý, všechno mu odpustí. Vojáci jsou unavení, vyčerpaní z těžkých bojů - není správné k tomu přistupovat z pozice 'úctyhodného intelektuála'". Když přešel ke vztahu mezi partyzány a řadovými vojáky, Stalin vysvětlil, jak Rudá armáda, když vstoupila do oblastí ovládaných partyzány, poslala partyzány do týlu, kde někteří pokračovali ve službě, někteří byli poslání na výcvik a jiní byli vyřazeni. 'Za linií jsou partyzáni v pořádku, ale k otevřenému boji se nehodí, chybí jim vojenská disciplína'.⁸⁴ Hebrang shrnul toto jednání v dlouhé zprávě pro Tita. Poznamenal, že 'v mnoha politických otázkách se jejich názor lišil od našeho'. V otázce Bulharska navrhovali

že v dlouhodobém horizontu je cestou vpřed federace "dvou států", ale v současné době je vzhledem k mezinárodní situaci možný pouze pakt o přátelství a vzájemné pomoci na deset až dvacet let, a ani o tom by se nemělo uvažovat dříve než po Jaltské konferenci a konečném mezinárodním přijetí Viselské dohody. Stalin dal jasné najevo, že Jugoslávci "musí být ve vnějších politických záležitostech opatrní"; hlavním úkolem bylo posílit své vítězství a nekladou žádné požadavky na sousední země, aby nevyvolali střety s nimi. V praxi by Jugoslávci měli všechny zahraničněpolitické záležitosti konzultovat s Moskvou. Stalin Hebranga ujistil, že pokud si to Britové rozmyslí a dohoda se Šubašicem nebude mezinárodně uznána, měli by Jugoslávci počkat do února a pak prohlásit Jugoslávský národní výbor pro lidové osvobození za prozatímní vládu Jugoslávie. Na Jaltě se Stalin skutečně postavil za Titovu věc. Dne 8. února chtěl od Churchilla vědět, proč se s vytvořením jugoslávské vlády otáčí. Churchill odpověděl, že vše je víceméně připraveno, až na několik změn. Stalin pak souhlasil s Churchillovým požadavkem, aby rozšíření AVNOJ znamenalo přijmout do něj všechny členy předválečného jugoslávského parlamentu, kteří nejsou poskvrněni kolaborací; trval také na tom, že pokud bude AVNOJ přijat jako dočasný zákonodárný orgán, měla by být jeho legislativa nakonec ratifikována nadcházejícím Ústavodárným shromážděním.⁸⁵

Úspěšné vytvoření mezinárodně uznávané vlády v čele s Titem však vedlo pouze k dalšímu střetu mezi Stalinem a Jugoslávci. Sovětský svaz vždy předpokládal, že vedle Šubašice bude dalším nekomunistou, který vstoupí do nové vlády, bývalý jugoslávský velvyslanec v Sovětském svazu. Tito si místo toho vybral předválečného srbského politika Milana Grola. Toto nejmenování kandidáta Moskvy vyvolalo okamžitý protest Molotova, který 11. března 1945 varoval Tita, že tento Šimićův jednostranný krok může způsobit potíže. Když se to Tito snažil vysvětlit, Molotov mu 15. března nath jízlivě odpověděl, že Titovo vysvětlení nepřijímá: pochybuje, že Tito mohl skutečně věřit, že se Grol skutečně vzdal svých velkosrbských protidemokratických ambicí, protože Grol nikdy veřejně neodsoudil Mihailoviće; kdyby Britové trvali na Grolovi, jak naznačoval Tito, Sovětský svaz by Tita v jeho vystoupení proti Britům podpořil. Molotov pak naznačil, že velkosrbský nátlak na Titovu novou vládu byl zřejmý i z nevýraznosti prohlášení nové vlády, v němž nebyl Sovětský svaz skutečně zmíněn. Na závěr Molotov podotkl, že vzhledem k tomu, že mezi Jugoslávií a Sovětským svazem dosud nebyla uzavřena smlouva o přátelství, mohou být jeho obavy v této věci zřejmější.

Tito byl potrestán. Jeho politbyro reagovalo ještě téhož dne téměř plazivým způsobem. Připustilo, že se Grol snaží posílit srbskou reakci a že sovětské obavy se ukázaly jako oprávněné, neboť "srbská reakce zvedá hlavu". Politbyro doufalo, že začleněním Grola do vlády se jim podaří srbskou reakci neutralizovat, ale to se ukázalo jako mylné. Politbyro udělalo chybu zejména v tom, že Molotovovu první zprávu nebralo dostatečně vážně. Největší chybou, kterou politbyro zjistilo, však bylo zlehčování role Sovětského svazu. Politbyro to neudělalo v důsledku nátlaku ze strany Grola.

a Šubašiće, ale z "oportunistického strachu z rozchodu s Anglií a Amerikou". Odpověď pokračovala:

Bereme plně na vědomí odpovědnost sovětské vlády za naše kroky v Jugoslávii a domníváme se, že jsme udělali chybu, když jsme neposkytli dostatečné informace o našich plánech a záměrech. Pro Jugoslávii existuje pouze jediná cesta - pouze jít společně se Sovětským svazem pod jeho vedením. Myslíme si to nejen proto, že jsme komunisté, ale také jako odpovědní státní činitelé. Pokud jde o konkrétní opatření k nápravě našich chyb, zejména v případě Grolu, budeme se s vámi radit.

Tito požádal o povolení vyslat Djilase a Rankoviće do Moskvy, aby si vyjasnili záležitosti.⁸⁶ Molotov na tento návrh zpočátku reagoval příznivě, ale poté informoval Tita, že se s ním dohodl na spolupráci.

18. března, že Djilas a Ranković by neměli přijet a že jakékoli rozhodnutí může počkat na jmenování sovětského velvyslance. Sovětský svaz byl v této době obzvláště citlivý. Když velvyslanec přijel a Tito uspořádal banket pro všechny spojenecké velvyslance, přenechal čestné místo britskému velvyslanci jako nestoru nového diplomatického sboru. Když Sovětský svaz protestoval, Tito si postěžoval: "opravdu člověk neví, co ti Rusové chtějí". Nakonec to byl spíše Tito než Djilas a Ranković, kdo navštívil Moskvu. Přijel 5. dubna a následujícího dne se setkal se Stalinem. Do 11. dubna byla mezi oběma zeměmi podepsána smlouva o přátelství a poté Tito navštívil Ukrajinu, kde ho pohostil ukrajinský stranický vůdce Nikita Chruščov.⁸⁷ Přinejmenším navenek šly všechny problémy mezi oběma zeměmi stranou, protože se blížilo vítězství v Evropě. Po návratu z Moskvy řekl Tito 23. dubna politbyru, že "Sovětský svaz nám pomůže na jakékoli úrovni".⁸⁸

Po skončení války se Tito označil za "komunistu a odpovědného státníka", který stojí v čele nového jugoslávského státu; byl také organizátorem teprve druhé úspěšné socialistické revoluce na světě. Titův osobní život během války však byl traumatizující. Když na jaře 1944 vedl Djilas vojenskou misi do Moskvy, podařilo se Titovi obnovit kontakt se synem Žarkem a 21. května poněkud neochotně souhlasil s tím, aby se Žarko vrátil do Jugoslávie; zraněný ve válce se stal poněkud neochotným studentem moskevské vojenské akademie.⁸⁹ Když Tito v dubnu 1941 uprchl ze Záhřebu do Bělehradu, nechal tam Hertu Haasovou a netrvalo dlouho, než ji ustašovci zadrželi a zavřeli do tábora. Na počátku partyzánského boje navázal Tito vztah s Davorjankou Paunovićovou, Zdenkou, která působila jako jeho sekretářka. Ačkoli nebyla mezi jeho kolegy oblíbená, Tito rád snášel to, co ostatní považovali za její "běsy". Když však byl Djilas v březnu 1943 vyslán na jednání s Němci, Tito trval na tom, aby Herta Haasová byla jednou z osvobozených. Djilas vzpomínal, jak Hertu přivezl ze Sarajeva na partyzánský štáb, kde jí "Tito vyprávěl o Zdence ... [a] Herta mi vzlykala na rameni ... a důstojně a trpělivě přijímala zlom".⁹⁰ Herta se brzy přesunula z Titova štábu k chorvatským partyzánům. Tragicky se u Zdenky brzy objevila tuberkulóza a koncem války byla vážně nemocná; zemřela v nemocnici v Sovětském svazu v roce 1946.

REVIZE MARXISMU-LENINISMU

BUDOVÁNÍ STALINISMU

V době příprav na druhé zasedání AVNOJ Kardelj uvedl:

Neodvažujeme se být arogantní, neodvažujeme se opájet se úspěchem... Můžeme zvítězit jen tehdy, když za námi bude stát většina obyvatelstva... Sovětský svaz nám pomůže v zásadě nezasahování do vnitřních záležitostí. Nedovolí reakčním silám, aby silou zbraní uhasily osvobozenecský boj našeho lidu. Vnitřní uspořádání státu je však věcí našeho lidu. V důsledku toho bude nutné postupovat v co nejširší frontě a v procesu boje pozvednout vědomí lidových mas.¹

V prvních měsících po vítězství se Tito "opájel úspěchem". Se Sovětským svazem po boku rychle upustil od jakýchkoli výmyslů, že se nechystá vybudovat komunistický stát. Jeho odpůrci s tím mohli udělat jen málo. Král 8. srpna 1945 odvolal své regenty zklamaný jednostranností Titovy a Šubašićovy dohody, ale ještě ten měsíc se struktura lidového osvobozenecského výboru přejmenovala na Lidovou frontu a pod její záštitou se 11. listopadu konaly volby do Ústavodárného shromáždění. Následovaly všeobecné volby 27. listopadu a 29. listopadu byla zrušena monarchie. Tito omezil jakoukoli politickou činnost mimo Lidovou frontu pomocí nařízení, která zbavila volebního práva všechny, kdo údajně kolaborovali s nepřítelem. Na protest Šubašić i Grol odstoupili a volby bojkotovali. Lidová fronta tak získala 90 % hlasů při volební účasti přes 88 %; Tito se neostýchal postupovat chytře směrem k socialismu, znárodnit banky a obchodní podniky.²

Jako vůdce druhé úspěšné socialistické revoluce na světě si Tito rád vzal za vzor zkušenosti prvního socialistického státu na světě. Djilas vzpomínal, jak vedení odhadovalo, že by v otevřených volbách mohlo získat nejméně 60 až 70 % hlasů, ale dalo přednost volbám fňgovaným, které by zabránily legálnímu etablování opozice. Nový režim se tvrdě vypořádal se svými politickými odpůrci a zatkl mnoho tisíc lidí na základě široce definovaného obvinění z kolaborace. V březnu 1946 byl Mihailović zajat, souzen a popraven; ti z jeho stoupenců, kteří se nevzdali, byli pronásledováni a na místě popraveni. Po Mihailovićově procesu následoval na podzim 1946 proces s katolickým arcibiskupem Aloisem Stepinacem, který se díky své službě katolickým Chorvatům dostal do úzkých, i když napjatých vztahů s ustašovskou vládou Nezávislého státu Chorvatsko. V létě 1946 došlo také k zásahům proti vedoucím představitelům srbských a chorvatských rolnických organizací. Současně byly nastoleny všechny parametry komunismu sovětského typu. V červenci 1946 byla vydána Základní

Byl přijat zákon o družstvech, první krok k socializaci zemědělství. Poté se rolníci museli potýkat s pevně stanovenými nízkými cenami, povinnými dodávkami, vysokými daněmi, omezením úvěrů a zákazem námezdní práce - pokud nevstoupili do družstva, kde jim byly k dispozici nové zemědělské stroje. Pokroku bylo brzy dosaženo i v další oblasti hospodářství, kde bylo možné využít sovětských zkušeností, v industrializaci. Koncem roku 1946 se země za cenu obrovských obětí vzpamatovala z velké části válečné devastace a vláda byla odhodlána pokračovat v programu socialistického průmyslového rozvoje; v dubnu 1947 byl vyhlášen první pětiletý plán.³

Tempo této snahy o rychlou industrializaci způsobilo první poválečný rozkol mezi vedením. Na jaře 1946 se Hebrang, který měl na starosti hospodářskou politiku, vyslovil pro zpomalení hospodářského růstu. Po většinu předchozího roku jednal se Sovětským svazem o plánovaném založení dvoustranných akciových společností, a právě když Sovětský svaz v dubnu 1946 vyzval k podrobným jednáním týkajícím se těchto společností, došlo k vyostření Titových neshod s Hebrangem. Hebrang měl jet do Moskvy vést tato jednání, ale Tito snížil status návštěvy tak, aby Hebrangovi nebylo umožněno odjet. Hebrang si poté napsal Kardeljovi, že si na to stěžuje a že se cítí odstrčený na okraj společnosti. Tento "Hebrangův dopis" projednala zvláštní stranická komise a 19. dubna se sešlo politbyro, které Hebranga za jeho chování odsoudilo a 24. dubna ho odvolalo z politbyra a většiny dalších funkcí, i když zůstal v čele plánovací agentury až do března 1948.⁴ Tito se zřejmě obával, že Hebrang doufal, že získá sovětskou podporu pro zpomalení tempa hospodářského rozvoje, jakmile budou akciové společnosti pevně zakotveny a Sovětský svaz bude mít jasný zájem na tom, aby jugoslávská ekonomika fungovala efektivně, a ne chaoticky.⁵

Místo Hebrangových hospodářských jednání navrhl Tito diplomatické rozhovory, na které byl Sovětský svaz ochoten přistoupit, protože měl obavy z Titovy balkánské politiky. Sovětský svaz se obával, že plánovaná jugoslávsko-albánská smlouva o přátelství obsahuje tajné vojenské doložky a nastiňuje možnou budoucí jugoslávsko-albánskou federaci. V předvečer svého odjezdu zařadil Tito na pořad jednání také otázku federace s Bulharskem, neboť bulharská strana ji v dubnu 1946 znovu nastolila. Stalin a Tito se sešli 27. května a 8. června a byla podepsána dohoda zahrnující vytvoření akciových společností, dlouhodobou půjčku a sovětskou podporu jugoslávskému vojenskému průmyslu. Během jednání o mezinárodních záležitostech Molotov trval na tom, aby se s bulharskou otázkou počkalo na podepsání mírové smlouvy, ale Jugoslávci mohli pokračovat v jednání o jugoslávsko-albánské smlouvě, která byla následně podepsána v červenci 1946. Atmosféra na těchto jednáních byla přátelská, ale objevily se důležité rozdíly v důrazech. Během diskuse se Stalin zeptal Tita, zda albánský komunistický vůdce Enver Hodža souhlasí se vstupem Albánie do federace s Jugoslávií, a Tito odpověděl, že ano; Stalinova odpověď zněla, že vzhledem k tomu, že otázka Terstu není mezi bývalými válečnými spojenci stále vyřešena, by bylo moudré neprosazovat spojení Jugoslávie a Albánie příliš daleko. Oba muži se však dohodli, že Hodža by neměl navštívit Sovětský svaz, přičemž Stalin přijal Titovo ujištění, že "se o něj můžeme postarat".⁶

Nicméně Stalin byl v té době s Titovými kroky více než spokojen a jednomu úředníkovi polského ministerstva zahraničí řekl, že "Tito je věž síly". Bylo zapotřebí zkušeného oka, aby člověk postřehl rozdíl mezi jugoslávským stalinismem a sovětskou verzí, kterou Jugoslávci napodobovali. Djilas si všiml důležitého prvku odlišnosti v článku pro *Komunist* z 1. října 1946. Kritizoval "zvrácenosti lidové moci" ve způsobu fungování výborů Lidové fronty a vyzvedl Kardeljův názor, že jugoslávští komunisté nechtějí být "závratně úspěšní", potřebují "jít co nejširší frontou". Djilas zdůraznil, že výbory Lidové fronty musí být demokratické a že je "důležité, aby demokracie nebyla pouze formální". Podle jeho názoru se výbory "liší od sovětů a mají určité jedinečné rysy", z nichž nejdůležitější bylo, že jsou místem "ostrého politického boje". Takovému boji se nedalo vyhnout "vyloučením darebáka", bylo nezbytné "vytrvale pracovat mezi masami". Zároveň odsoudil byrokraci, "jednoho či dva členy výboru, kteří berou vše do svých rukou". Pokud jde o volbu mezi přesvědčováním a nátlakem, "nátlaku je třeba se vyhnout, kdykoli je to možné". Článek nezdůrazňoval rozdíl mezi byrokratizovanými sověty za Stalina, kde byli "darebáci" běžně vylučováni, a trpělivou prací na začlenění, kterou rozvíjeli jugoslávští komunisté během Dlouhého pochodu, ale přesto tam byl.⁷

Jestliže Titovy plány na rychlý hospodářský růst prostřednictvím prvního pětiletého plánu vyvolaly neshody uvnitř Jugoslávie, v Albánii v y v o l a l y plnou politickou krizi. Po válce byla mezi Jugoslávií a Albánií zřízena společná koordinační komise, jejímž úkolem bylo provádět všechny hospodářské dohody mezi oběma zeměmi. Na jejím základě byla po červencovém podpisu jugoslávsko-albánské smlouvy o přátelství podepsána průmyslová dohoda, na jejímž základě Jugoslávie poskytla Albánii jugoslávské úvěry, a následně další dohoda z 27. listopadu 1946, která fakticky požadovala hospodářské sloučení obou států, neboť zahrnovala harmonizaci hospodářských plánů, vytvoření celní unie a vyrovnání měny; na základě této dohody měla být rovněž založena řada albánsko-jugoslávských akciových společností. Když Djilas hovořil v parlamentu o dohodě o celní unii, naznačil, že je to v dějinách diplomacie ojedinělé, aby dvě země tak úzce spolupracovaly.⁸

V červnu 1947 poskytla Jugoslávie Albánii další úvěr v hodnotě dvou miliard dinárů, ale někteří albánští členové společné koordinační komise byli již tehdy znepokojeni důsledky toho, co se děje, protože tato půjčka představovala více než polovinu příjmů albánského státu, což zpochybňovalo, zda se stát může považovat za skutečně nezávislý. Selfula Malešova a Nako Spiro stáli v čele toho, co Jugoslávci nazývali "západní tendencí" mezi albánskými komunisty, která kritizovala jasnou závislost Albánie na jugoslávské podpoře a chtěla zachovat některé tradiční obchodní vztahy s Itálií. Dne 5. července 1947 napsal Spiro do albánského tisku článek, v němž opatrně naznačil, že požadavky kladené na Albánii v souvislosti se začleněním země do ambiciózního jugoslávského pětiletého plánu jsou příčinou poklesu albánské životní úrovně. Když později v létě Spiro vydal dekret o snížení povinných nákupů od rolnictva na podzim tohoto roku pod úroveň

1946 "jugoslávští představitelé vysvětlili albánské vládě nesprávnost tohoto rozhodnutí a byl vydán nový dekret", který Spiro odmítl podepsat.⁹ Jakmile se pětiletý plán rozběhl, Albánci si rychle začali stěžovat, že z hlediska dodávek vidí jen málo výhod. Spiro byl také znepokojen, když 7. července 1947 společná koordinační komise rozhodla o zavedení měnové rovnosti zrušením staré albánské měny a zavedením nové měny na paritě s dinárem. Ačkoli Jugoslávci mohli předložit čísla naznačující, že nová měna skutečně zlepší životní úroveň Albánců, Spiro tvrdil, že je tomu naopak. Stejně tak Spiro otálel s koordinací jugoslávského a albánského pětiletého plánu. Podle jeho názoru bylo důležité zachovat určitou míru autarkie, i kdyby to znamenalo rozvíjet v Albánii průmysl, když pro něj podle jugoslávského názoru neexistovaly přírodní zdroje. Než aby čelil další kritice, spáchal Spiro 20. listopadu 1947 sebevraždu. Následně albánští komunisté poslušně odsoudili Spirovu údajnou politiku podpory rozvoje albánského průmyslu odděleně od průmyslu Jugoslávie.¹⁰

Jugoslávie ovládala nejen albánské hospodářské záležitosti, ale také účinně kontrolovala albánskou armádu. V letech 1945-1948 vydala Jugoslávie na podporu a vybavení albánské armády více než 700 milionů dinárů. Na začátku roku 1948 studovalo na jugoslávských vojenských akademiích 225 Albánců a zástupci albánského generálního štábu byli přítomni na všech důležitých vojenských konferencích v rámci jugoslávského ministerstva obrany, zatímco jugoslávská armáda poskytovala albánskému generálnímu štábu své základní operační plány. Po srpnu 1946 byl k albánské armádě nepřetržitě přidělen tým Politického ředitelství jugoslávské armády.¹¹ Toto rozhodnutí následovalo po osobním setkání Tita s Hodžou 23. června 1946, na němž Hodža údajně prosil Tita, aby vytvořil federaci s Jugoslávií, protože se mu to zdálo jako jediný způsob, jak zabránit nějakému "imperialistickému útoku" na jeho zemi; na tomto setkání oba muži dále diskutovali o dopadu toho, že se Albánie stane součástí jugoslávské federace, na Kosovo. Djilas později odsoudil jako "Titovy největší chyby a excesy" jeho opakované pokusy v této době "podřídít Albánii Jugoslávii".¹²

ZŘÍZENÍ SYSTÉMU COMINFORM

Enver Hodža se obával "imperialistického útoku" na Albánii, protože Albánie s podporou Jugoslávie stála v první linii podpory řeckých komunistů v občanské válce, která v této zemi vypukla v květnu 1946. Od září 1946 Stalin povzbuzoval Jugoslávce a Albánce, aby rozšířili svou pomoc řeckým komunistům, a sliboval, že sovětská pomoc bude nakonec poskytnuta jako odměna.¹³ Úspěch komunistického povstání v Řecku přiměl Spojené státy, aby v únoru 1947 vyhlásily Trumanovu doktrínu, v jejímž důsledku se zhroutily poválečné koaliční vlády ve Francii i Itálii a komunisté obou zemí byli sesazeni z ministerských postů. Ze sovětského pohledu byla nabídka Spojených států na Marshallovu pomoc v červenci 1947 dalším krokem v tomto novém protikomunistickém tažení. Jejím nejzřetelnějším cílem bylo odměnit země jako Francie a Itálie, které se "zbavily" svých komunistických ministrů, tím, že je zavázaly do systému

bezpečnost financovaná v dolarech. Marshallova pomoc se však Stalinovi jevila také jako úplatek odpůrcům komunistů ve východní Evropě, zejména v Československu a Maďarsku. V obou těchto zemích byla parlamentní aritmetika taková, že kdyby se sociální demokraté obrátili proti komunistům a spojili se s různými liberálními a konzervativními skupinami, jak to udělali socialisté ve Francii i v Itálii, mohli by být komunisté odstaveni od moci i ve východní Evropě. Východoevropští komunisté byli znepokojeni náhlým zájmem, který britská Labour Party projevila o mezinárodní kongres socialistických stran v Podunají v březnu 1947, a návštěvami významných britských a francouzských socialistů v Československu a Maďarsku. Aby pomohl spojit východoevropské státy do pevného spojení proti Marshallově pomoci, obrátil se Stalin na Tita.¹⁴

O zřízení Komunistické informační kanceláře (Cominform) se poprvé jednalo při setkání Molotova s Džilasem v Paříži v červnu 1947 na jedné z pravidelných poválečných konferencí ministrů zahraničí. Molotov navrhl, že je třeba obnovit jakýsi druh Komunistické internacionály, a Džilas reagoval s nadšením. Vážné konzultace začaly 15. srpna a vedoucí představitelé komunistických stran Sovětského svazu, Jugoslávie, Bulharska, Československa, Maďarska, Rumunska, Francie a Itálie se nakonec sešli 22.-27. září 1947 ve Szklarské Porębě. Na této schůzce se do popředí dostala Jugoslávie. Jejich delegáti Džilas a Kardelj ostře kritizovali zejména francouzské a italské komunisty za to, že se nechali odstavit od svých vlád, a tvrdili, že chápou, proč a jak se jejich francouzští a italské soudruzi nechali tak snadno napálit. Jugoslávci tvrdili, že to bylo proto, že tyto koaliční vlády lidové fronty nebyly posíleny "zdola".¹⁵

Pro komunisty byla správná taktika při vytváření lidové fronty s ostatními stranami otázkou, která dlouho vyvolávala spory. V Sasku v roce 1923 komunisté nakrátko vytvořili koaliční vládu se sociálními demokraty, což však Komunistické straně Německa neumožnilo těžit z vážné politické a hospodářské krize toho roku a pravděpodobně přispělo k fiasku neúspěšné německé "říjnové" revoluce na podzim. Částečně v reakci na tento neúspěch zahájil 6. kongres Komunistické internacionály v roce 1928 politiku tzv. třetího období, která označila sociální demokraty za poslední hráz kapitalismu a trvala na tom, že jakákoli spolupráce se sociálními demokraty může probíhat pouze "zdola", na úrovni řadových členů. Když se Hitler dostal k moci částečně v důsledku neschopnosti německých komunistů a sociálních demokratů spolupracovat v boji proti němu, Komunistická internacionála pochopitelně tuto otázku znovu přehodnotila a na VII. sjezdu Kominterny v roce 1935 přijala strategii lidové fronty, kterou prosazoval Georgij Dimitrov.

Když Dimitrov v roce 1935 zahájil strategii lidové fronty, viděl v ní nejen obranu stávajících parlamentních režimů, ale i cestu k socialismu. Snažil se zdůraznit, že komunisté se nemohou připojit k žádné "normální" parlamentní vládě; tvrdil, že taková byla politika přijatá v Německu v roce 1923, která redukovala myšlenku spolupráce se sociálními demokraty "na bezzásadovou taktiku vytváření bloků na základě čistě parlamentních dohod". Klíčem k tomu, kdy a zda vůbec by se komunisté měli připojit k

vláda byla přípravnou prací při budování masového hnutí lidové fronty, které není stranou. Nestranické masové organizace zvolené zdola v boji proti fašismu byly klíčem k účinnému hnutí lidové fronty. 'Čím lépe bude toto masové hnutí organizováno zdola, čím širší bude síť' nestranických třídních orgánů lidové fronty v továrnách ... tím větší bude záruka proti možné degeneraci politiky vlády lidové fronty'. V Sasku v roce 1923 podle Dimitrova komunisté neudělali nic pro vyzbrojení proletariátu ani pro mobilizaci mas - nezrekvirovali ani jediný byt. Chovali se prostě jako obyčejní ministři "v rámci buržoazní demokracie". Komunističtí ministři ve vládě lidové fronty potřebovali "kontrolovat výrobu, ovládat banky, rozpustit policii" a k tomu potřebovali podporu "zdola".¹⁶

Přesně taková degenerace, jakou předpovídá Dimitrov, nastala ve Španělsku během občanské války. Na počátku konfliktu existovala po celé zemi síť výborů lidové fronty a komunističtí ministři vstoupili do vlády v době vrcholící krize, kdy se dělníkům rozdávaly zbraně. Zatím to bylo dobré, ale jak se republikánsko-socialisticko-komunistická administrativa snažila dohodnout na správné strategii boje proti Francovi, pojem "tlak zdola" se postupně vytrácel. Je pravda, že na podzim 1937 byl tlak komunistů jak na úrovni řadových občanů, tak ve vládě takový, že Komunistická strana Španělska uvažovala o přechodu z pozice, kdy by se pouze podílela na vládě, do pozice, kdy by vládu otevřeně ovládala, ale Stalinovy obavy z možných mezinárodních důsledků takového vývoje znamenaly, že na jaře 1938 Kominternu jakýkoli takový vývoj vetovala. Španělská lidová fronta se stále více stávala nerozeznatelnou od "buržoazní" koaliční vlády. Když v lednu 1940 Kominternu vypracovala "Poučení ze španělské občanské války", španělský komunistický vůdce José Díaz odsoudil zásah Kominterny z jara 1938 a zdůraznil, že strana měla pracovat na "rozbití starého státního aparátu, který sloužil reakci, a nahradit ho novým aparátem sloužícím dělnické třídě"; hlavní příčinou jejího selhání byl způsob, jakým původní výbory lidové fronty uschly na vinici a nebyly vytvořeny žádné výbory schopné vyvíjet tlak na nekomunistické vládní strany "zdola".¹⁷

Tito byl vždy skeptický vůči lidové frontě, jak ukázaly jeho spory s Gorkičem, a jeho válečné lidové osvobozené výbory se pevně opíraly o zkušenosti ze španělské občanské války a byly vždy pod pevnou komunistickou kontrolou. Stejně to bylo i s těmi zahraničními komunistickými stranami, které Jugoslávci dokázali v průběhu války ovlivňovat. Řecké osvobozené hnutí (EAM) Komunistické strany Řecka se prohlašovalo za skutečnou koalici, ale ve skutečnosti mohla být koalice čtyř stran vždy přehlasována zástupci takových masových organizací, jako byli partyzáni, mládežnické hnutí, ženské hnutí nebo odbory. V Itálii, zejména v severní Itálii, kde se až do Mussoliniho pádu veškerý vliv Kominterny uplatňoval prostřednictvím Jugoslávie, zajišťoval Výbor národního osvobození komunistickou převahu také tím, že dával zastoupení masovým organizacím. Počátkem roku 1944 se Stalin opět obával, že řeči o komunistické hegemonii v západní Evropě by mohly ohrozit mezinárodní postavení sovětské

Unie. V březnu 1944 vyslal Togliattiho na jih Itálie, aby se ujistil, že komunisté přijmou takzvaný "princip parity", tedy že všechny strany v italské koalici po Mussolinim budou mít stejný hlas. V Řecku se střetl Stalinův a Titův tlak. Pod sovětským tlakem souhlasili 1. srpna 1944 se vstupem do koaliční vlády i řečtí komunisté, ale v prosinci za Titova povzbuzování změnili taktiku a využili své hegemonie v EAM k zahájení povstání.¹⁸

To bylo jádrem lekce z dějin, kterou Kardelj přednesl svým kolegům delegátům na ustavujícím zasedání Kominformu. Jugoslávci nikdy nezapomněli na význam práce "zdola" a zvítězili; Francouzi a Italové, jejichž lidové fronty nebyly ničím jiným než "buržoazními" koalicemi, neuspěli; jinde ve východní Evropě, konkrétně v Československu a Maďarsku, bylo na čase zavést do lidové fronty prvek "zdola", aby se zejména místní sociální demokraté nenechali uplatit lákadlem Marshallovy pomoci. Zdálo se, že jugoslávská linie má v Moskvě plnou podporu, zvláště když se na zasedání Kominformu dále rozhodlo, že ústředí nové organizace bude sídlit v Bělehradě a že tam bude vycházet i její časopis. Vřelost, kterou Jugoslávci projevili ve Szklarské Porębě, Tita skutečně přesvědčila, že již není vázán poselstvím, které Hebrang přivezl počátkem roku 1945, že Jugoslávie by se neměla pouštět do žádných zahraničněpolitických iniciativ bez předchozí konzultace s Moskvou. Informován Kardeljem o tom, jak se věci ve Szklarské Porębě vyvíjejí, vystoupil Tito 27. září na II. sjezdu Jugoslávské lidové fronty a vysvětlil jim, proč v některých zemích lidové fronty nespĺnily očekávání. Byly vytvořeny "pouze shora", a to znamenalo, že ostatní strany v Evropě nedokázaly vytvořit "novou demokracii". Tam, kde lidové fronty nedokázaly čelit fašismu ozbrojenou silou, vyjednávaly se stranami, místo aby se spoléhaly na lid, a nikdy nevyvinuly jasný bojový program, vždy selhaly. Titova lekce byla jasná: i když různé národní situace znamenaly, že lidová fronta mohla být v každé zemi v různém stadiu vývoje, nakonec, pokud měla být zajištěna "nová demokracie", musela se vyvíjet podle jednotného vzoru, jugoslávského vzoru. Všechny lidové fronty by se "postupně přeměnily [z koalice] v jedinou, jednotnou, všelidovou organizaci" se společným programem. Bylo to, jako by Tito říkal Stalinovi: chápu, proč jste museli ve složitých mezinárodních podmínkách roku 1945 dočasně vytvořit koaliční vlády, ale nyní nastal čas obnovit postup k socialismu.¹⁹

V následujících týdnech byly jugoslávské výroky na adresu Západu stejně štvavé jako cokoli jiného na stránkách *Pravdy*. V *Borbě* 8. října 1947 Djilas napsal, že "žraloci z Wall Streetu a jejich zámořští komplicové vidí v porážce Německa a jeho spojenců likvidaci s v é konkurence, příležitost k tomu, aby udělali první krok k vlastnímu ovládnutí světa". Ve snaze učinit z Organizace spojených národů svůj vlastní nástroj "by Tito barbaři rádi přeměnili tak vysoce kultivované lidi, jako jsou Francouzi, Italové a dokonce i Angličané, ve své poslušné otroky". Aby toho nebylo málo, tento americký expanzionismus "našel v západních zemích komplice v pravicových socialistech". Všiml si významu

o vzniku Kominformu Djilas napsal: "národy Jugoslávie mohou být hrdé na to, že Bělehrad je místem, kde budou komunistické strany v budoucnu vést své porady."²⁰

Rychlost, s jakou východoevropské země začaly následovat jugoslávskou cestu, musela Tita utvrdit v přesvědčení, že jedná v souladu se Stalinovým přáním. Dne 25. října 1947 oznámila Bulharská vlastenecká fronta, že změní svou strukturu, změny měly být provedeny v únoru 1948. V listopadu 1947 československý vůdce Klement Gottwald oznámil, že nastal čas zapojit do Národní fronty masové organizace, jako jsou odbory; když se komunisté v únoru 1948 dostali v Československu k moci, byly to "akční výbory" Národní fronty, které "zdola" organizovaly masové demonstrace, jež donutily "buržoazní" strany opustit úřad. Jak bezprostředně poté komentoval jugoslávský *Borba*, to, co se v Československu stalo, nebyla jen změna vlády, ale "posílení lidové fronty zdola". V článku napsaném ke 100.th výročí vydání Komunistického manifestu napsal Pavel Judin, sovětský šéfredaktor časopisu *Cominform*:

Konkrétní ztělesnění myšlenek marxismu o jednotě dělnické třídy s většinou pracujícího lidu lze dnes vidět v nových demokraciích. Nejdůsledněji se rozvinula v Jugoslávii, kde Lidová fronta sdružuje téměř sedm milionů lidí ... Lidová fronta není pouhou koalicí stran, je to společensko-politická organizace lidu, v níž dělnická třída v čele s komunistickou stranou hraje vedoucí úlohu.²¹

Zdálo se, že i jugoslávská podpora boje řeckých komunistů se setkává s ochotou. V listopadu 1947 se Jugoslávci postavili do čela sjednocení bulharské, jugoslávské, albánské a rumunské odborové federace a vyzvali Světovou federaci odborových svazů, aby pověřila pobočky ve všech zemích vytvořením výborů pro pomoc Řecku. V prosinci 1947 již takové výbory fungovaly v Jugoslávii, Bulharsku a Rumunsku a v lednu 1948 také v Maďarsku, Polsku a Francii. V samotném Řecku byli nekomunističtí členové EAM za podpory Jugoslávie dotlačeni k tomu, aby 11. října 1947 zorganizovali "jednokolové" volby v celém "osvobozeném" Řecku, a po dalším nátlaku souhlasili 24. prosince s vytvořením demokratické vlády. Po vzoru válečné Jugoslávie oznámil vznik vlády její vedoucí nekomunistický ministr, bývalý ministr práce v poválečné koalici. Pod vládou byla celá hierarchie lidových výborů, které spravovaly všechny aspekty života v "osvobozeném" Řecku.

Tito však nevyvodil potřebné závěry ze srpnového incidentu, kdy se ještě jednalo o složení Kominformu. Jugoslávci 20. srpna navrhli, aby se ke Kominformu připojili řečtí komunisté, což však Moskva odmítla. První veřejný signál, že Stalin má výhrady k Titovým iniciativám, se objevil v polovině ledna 1948. Řecký komunistický vůdce napsal článek, který měl být zveřejněn v časopise *Kominform*. Tento článek

byla přijata v Bělehradě a schválena v Moskvě, ale na poslední chvíli ji Stalin vetoval. Tito si toho rychle všiml. V prvních čtrnácti lednových dnech jugoslávský tisk dával tušit, že Jugoslávie uzná novou demokratickou vládu Řecka, kterou tolik sponzorovala; 11. lednath *Borba* přinesla úvodník vyjadřující plnou podporu těmto "skutečným představitelům řeckého lidu". Přesto k uznání nedošlo a koncem měsíce se Tito nechal v diplomatických kruzích slyšet, že Jugoslávie vládu vytvořenou řeckými komunisty neuzná. V té době už bylo jasné, že Stalin má k Titově politice v Řecku vážné výhrady, zejména proto, že se zdála být provázána s obnoveným zájmem o balkánskou federaci.²²

V únoru 1947 byla podepsána poválečná bulharská mírová smlouva, která o šest měsíců později vstoupila v platnost a obnovila plnou bulharskou suverenitu. V důsledku toho byla zrušena Spojenecká kontrolní komise pro Bulharsko a skončil britský vliv na bulharskou politiku. Stalina trochu znepokojilo, když Dimitrov v červenci navštívil Jugoslávii a začal jednat o obnovení rozhovorů o federaci ještě předtím, než smlouva vstoupila plně v platnost, ale po uplynutí šesti měsíců nevznel žádné další námitky, ostatně v červnu 1946 tuto myšlenku nadšeně podpořil. Koncem listopadu navštívil Tito Bulharsko, v prvním prosincovém týdnu pak Maďarsko a v polovině prosince Rumunsko; výsledkem této diplomatické smršti bylo, že do konce roku 1947 byla vytvořena celní unie zahrnující Albánii, Bulharsko, Rumunsko a Jugoslávii.²³ Na tiskové konferenci 17. ledna 1948 Dimitrov jasně řekl, že součástí plánované balkánské federace bude i budoucí komunistické Řecko. Tito pak 26. ledna vydal pokyn k nasazení jednotek jugoslávské armády na obranu řeckých komunistických základů v Albánii, a to nejen bez informování Stalina, ale i bez vyžádání souhlasu albánského vůdce Envera Hodži.²⁴

SPOR MEZI STALINEM A TITEM

Stalina nejvíce rozzuřilo Titovo rozhodnutí rozmístit jugoslávskou armádu v Albánii. Proti Titovu vehementnímu zasahování do albánských záležitostí nic nenamítal, protože ho podporoval; problémem pro Stalina bylo, že se o Titových akcích v Albánii dozvěděl až z tisku; tyto akce však mohly mít pro Sovětský svaz obrovské důsledky. Z tohoto důvodu se rozhodl, že Tita je třeba dostat zpět pod kontrolu, a jako metodu zvolil Balkánskou federaci. Jugoslávská a bulharská delegace byly povolány do Moskvy a na jednání 10. února 1948 byli Jugoslávci opět instruováni, aby nepodnikali žádné zahraničněpolitické iniciativy, aniž by je vyjasnili s Moskvou. Jak Stalin zdůraznil, Albánie byla "naším nejslabším místem", protože její režim nebyl uznán a nebyla členem OSN; "kdyby jugoslávská vojska vstoupila do Albánie, reakcionáři v Anglii a Americe by toho mohli využít a vystoupit jako obránci albánské nezávislosti". Jak Molotov v diskusi dodal, Dimitrov i Tito si m u s e l i uvědomit, že když mluví oni dva, "celý svět věří, že takové je stanovisko Sovětského svazu". Ačkoli však Stalin kritizoval avanturistický způsob, jakým Tito podporoval boj řeckých komunistů, méně kritický byl vůči

princip jejich podpory. Ačkoli nejprve prohlásil, že "vy a řeční komunisté žijete v iluzi a zároveň nám způsobujete skutečné politické potíže", pak přijal Kardeljův návrh, že příštích několik měsíců bude rozhodujících, a dokonce se zamyslel: "Možná jsem se mýlil, mýlil jsem se kvůli Číně, nikdy jsem nevěřil ve vítězství čínských komunistů... Možná to bude stejné s Řeckem, ale opravdu tomu nevěřím, Řecko není Čína".²⁵

Jugoslávská strana byla připravena přijmout kritiku svého avanturismu. Tito skutečně 1. března jugoslávskému politbyru vysvětlil, že Stalina předem neinformoval o svém rozhodnutí navštívit Rumunsko v prosinci 1947 ani o rozhodnutí vyslat vojska do Albánie v lednu 1948, a za tyto nedostatky se omluvil. Sporným bodem bylo, jak zabránit tomu, aby se takové jednání opakovalo. Neboť, jak Stalin řekl Kardelji v rozzlobené výměně názorů, podle Stalinova názoru "to nebyla chyba, to byl systém". Na schůzce se Stalinem 10. února dostali Kardelj a jugoslávská delegace pokyn, aby okamžitě vytvořili balkánskou federaci s Bulharskem. Kardelj začal opakováním linie, kterou v červnu 1946 zaujal Tito. Řekl Stalinovi, že "smíšený stát", který by vznikl prostým spojením Jugoslávie a Bulharska, z nichž jeden by byl z hlediska socialistického vývoje mnohem pokročilejší než druhý, by se mohl zhroutit. Trval na tom, že je zapotřebí "federace sedmi národů", nikoli spojení dvou států. Stalin na okamžik připustil, že "Jugoslávci mají pravdu, federace by mohla mít sedm členů, ne dva", ale když Kardelj začal dále couvat, Stalin se do toho vložil a řekl: "už žádné odklady, federace by měla vzniknout zítra".²⁶

Po těchto rozhovorech Dimitrov pozval jugoslávskou delegaci na svou daču a jednání o bulharsko-jugoslávské federaci pokračovala. Džilas se vyslovil pro, ale pokud jde o Kardelje, Stalinova politika byla jasná a celý návrh byl "trojským koněm", který měl odsunout stranou Tita a pak celý jugoslávský ústřední výbor. Tito by byl nucen hrát zajateckou roli ve Stalinově balkánské federaci, která by mu vnutila sovětskou vizi socialismu. A je jasné, že od samého počátku byly jádrem vznikajícího sporu rozdílné vize socialismu, nejen koordinace zahraniční politiky. Dimitrov hovořil v podobných ideologických termínech. Optimisticky hodnotil šance nové federace na vybudování vlastní cesty k socialismu, cesty odlišné od té sovětské: "Společně můžeme vybudovat demokratický socialismus," řekl. Kardelj se však domníval, že ačkoli je Dimitrov zcela upřímný ve své oddanosti demokratickému socialismu, Stalin ho hodlá využít jako holuba na stolici.²⁷

Tito po letech podřízenosti Dimitrovovi sdílel Kardeljovo hodnocení. Kardelj podal 1. března zprávu jugoslávskému ústřednímu výboru a Tito podpořil jeho názor, že veškeré další úvahy o balkánské federaci by měly být odloženy. Na zasedání řekl:

Reálná možnost federace mezi Jugoslávií a Bulharskem již neexistuje. Federaci bychom vytvořili během války. Nyní jsou věci utuženy a požaduje se, abychom pracovali ... s federací vynucenou Bulharskem. Jugoslávie potvrdila svou cestu k socialismu. Rusové se na to, co jsme udělali, dívají jinak. Otázka byla postavena ideologicky. Máme pravdu my, nebo oni? My máme pravdu. Oni se na národnostní otázku dívají jinak než my. Nebylo by správné odvolávat se na komunistickou disciplínu... Nejsme figurkou na šachovnici.²⁸

Tito i Kardelj se zjevně domnívali, že Jugoslávii bude v takové federaci přidělena podřízená role a že tato podřízenost bude znamenat konec všeho, co bylo specifické pro jugoslávskou cestu k socialismu.

Poté, co Titovo politbyro 1. března 1948 odmítlo Stalinovy návrhy, se vztahy mezi Jugoslávii a Sovětským svazem rychle zhoršily. Výsledkem byl zmatek tvrzení a protinávrhů, obvinění a protiobvinění, neboť spor nabral vlastní dynamiku. Jen málo z toho, co bylo řečeno, se týkalo podstaty rozhovorů, které se konaly 10. února v Moskvě, ale hodně se toho dotýkalo ideologie, rozdílného vnímání toho, co znamená socialismus, a nejlepší cesty, kterou je třeba se vydat k jeho nastolení. Stalin se v dopise z 27. března vrátil k Džilasovým výrokům z roku 1944 o důstojnících Rudé armády, které, jak Stalin tvrdil, nebyly jugoslávskou komunistickou stranou nikdy odmítnuty. V důsledku toho se vytvořila "atmosféra nepřátelství" a stejná atmosféra se projevila i v chování jugoslávské bezpečnostní služby, která "sledovala" představitele Kominformu, jako byl Judin. V dopise se také zmiňoval "protisovětský" názor, který byl mezi jugoslávskými vůdci rozšířen, že Kominform slouží k ovládnutí ostatních komunistických stran a že "sovětská komunistická strana je zdegenerovaná", což Stalin nepovažoval ani tak za soudružskou kritiku, jako spíše za pomluvu, jakou se zabýval Trockij.

Stalin nejenže poukazoval na způsoby, jakými Jugoslávci vyjadřovali nelibost nad prvky sovětského systému, ale kritizoval i jugoslávské postupy při budování socialismu. Komunistická strana Jugoslávie, ačkoli vládla zemi, stále fungovala jako ilegální strana. Navíc, ačkoli Jugoslávci tvrdili, že následují sovětskou praxi, ve skutečnosti tomu tak nebylo. Podle Stalinova názoru "nárůst kapitalistických živlů na vesnicích a ve městech byl v plném proudu a vedení strany nepodnikalo žádná opatření, aby tyto kapitalistické živly kontrolovalo", což naznačovalo, že strana byla "oklamána zdegenerovanou a oportunistickou teorií pokojného pohlcení kapitalistických živlů socialistickým systémem, vypůjčenou od Bernsteina a Bucharina". Poté, co Stalin úspěšně spojil jugoslávskou praxi s praxí Trockého i Bucharina, naznačil, že Titovo tolik vychvalované angažmá v Lidové frontě ukazuje na další chybu: strana byla rozpuštěna v rámci Lidové fronty, stejně jako "menševici navrhovali, aby byla marxistická strana rozpuštěna v bezpartijní masovou organizaci dělníků a rolníků". Poslední Stalinovo tvrzení odráželo spíše Stalinovu špiónážní psychózu než jeho snahu o ideologickou čistotu. Velebit zůstal náměstkem ministra na ministerstvu zahraničních věcí, když se o něm vědělo, že je "anglickým špiónem".²⁹

Při přípravě odpovědi zapojil Tito do procesu jejího vypracování Džilase, Kardelje a Rankoviće a akceptoval jejich názor, že bude nejlepší ideologické rozdíly bagatelizovat. Na zasedání ústředního výboru 12. dubna se ideologie skutečně téměř neobjevovala. Bouřlivá debata začala, když Žujović vystoupil s projevem, v němž vyzval k přijetí sovětské kritiky. Žujović, který byl v pravidelném kontaktu se sovětským velvyslancem, poznamenal, že "se vyrovnáváme sovětské komunistické straně". Závislosti na Sovětském svazu se nebál, řekl: "Myslím, že naším cílem je, aby se naše země stala součástí Sovětského svazu". Všechno totiž záleželo na tom, v jakém táboře jste se nacházeli, a z nezávislé země by nic nevzešlo.

postoj v mezinárodních vztazích. Žujović nebyl osamocený, proti Titovi vystoupil i Hebrang. Přesto plénium ústředního výboru podpořilo Tita a rozhodlo o zřízení komise, která měla vyšetřit chování Žujoviće a Hebranga. Tito měl podezření, že oba muži se nikdy plně nesmířili s jeho jmenováním do čela strany a od roku 1938 podávali Moskvě nepřátelské zprávy.³⁰

Komunistická strana Jugoslávie 13. dubna Stalinovi odpověděla, že byla špatně pochopena, neboť jediným vysvětlením tónu Stalinova dopisu může být tendenční dezinformace. Po siláckém tvrzení "bez ohledu na to, jak moc každý z nás miluje zemi socialismu, SSSR, nemůže v žádném případě méně milovat svou zemi, která také rozvíjí socialismus", Tito jedno obvinění za d r u h ý m odmítl: Djilasova poznámka byla vytržena z kontextu, což Tito v roce 1945 Stalinovi osobně vysvětlil; tvrzení, že Judina a další sledovala bezpečnostní policie, bylo jednoduše nepravdivé; soudruzi, kteří strávili léta v jugoslávských věznicích za obranu Sovětského svazu, ho teď těžko budou pomlouvat; strana bude brzy legalizována na nadcházejícím pátém sjezdu strany; bylo zcela mylné tvrdit, že třídní boj byl ignorován; pokud jde o Lidovou frontu, situace bolševiků a menševiků v carském Rusku na přelomu století a situace v Jugoslávii v roce 1948, kdy byla u moci komunistická strana, byly zcela odlišné a bylo nevyhnutelné, aby se organizační formy a metody práce změnily, když šlo o vedení mas. Pokud jde o záležitost Velebita, ta se stále vyšetřovala "a my bychom neměli zájem odstranit a zničit člověka na základě podezření". Dopis pak přešel do útoku a obvinil sovětské bezpečnostní agenty z působení na jugoslávském území a z verbování členů strany.

V závěru dopisu z 13. dubna Tito zopakoval svůj názor, že neshody jsou "důsledkem vážného nedorozumění, k němuž nemělo dojít a které musí být rychle odstraněno v zájmu věci, jíž naše strany slouží". Dimitrov projížděl Bělehradem na cestě do Prahy 19. dubna 1948 a v rozhovoru s Djilasem o samotě ve vlakovém kupé vyzval Jugoslávce, aby "stáli pevně, stáli pevně!".³¹ Veškeré naděje, že se spor podaří ukončit nedorozuměním, však 4. května zhatil Stalinův druhý dopis. Tento druhý dopis nejenže opakoval a místy rozváděl předchozí obvinění, ale také obvinil Jugoslávce z "bezmezní arogance", že nepřijímají kritiku, čímž se chovají k Sovětskému svazu jako k imperialistickému státu.³² "Jugoslávští soudruzi nepřijímali kritiku marxisticky, ale maloměstěcky, považovali ji za urážku prestiže jugoslávské komunistické strany a za podkopávání ambicí jugoslávských vůdců". Francouzská a italská strana přiznaly své chyby, na rozdíl od jugoslávské, které "úspěchy, jichž dosáhly, natolik zamotaly hlavu", že to odmítly udělat. Stalin se pak dotkl jádra věci, když tvrdil, že "i když francouzská a italská komunistická strana dosáhly zatím menších úspěchů než jugoslávská komunistická strana, není to způsobeno nějakými zvláštními vlastnostmi jugoslávských komunistů, ale hlavně proto, že po zničení jugoslávského partyzánského štábu německými výsadkáři, ve chvíli, kdy lidové osvobozené hnutí v Jugoslávii procházelo vážnou krizí, přišla na pomoc jugoslávskému lidu sovětská armáda, rozdrtila německého útočníka, osvobodila Bělehrad a tímto způsobem

vytvořil podmínky, které byly nezbytné pro to, aby Komunistická strana Jugoslávie získala moc".³³ Stalin tomu možná skutečně věřil, ale všichni, kdo bojovali po Titově boku během dlouhých měsíců roku 1942, kdy nepřicházela vyprošovaná sovětská pomoc, a jugoslávští komunisté, kteří přežili svůj Dlouhý pochod díky tomu, že se dohodli s vlastním lidem, vlastně celá partyzánská generace, věděli, že úspěch partyzánské revoluce má jen málo společného se sovětským leteckým transportem na Vis a všechno souvisí s Titovou vyvíjející se taktikou během roku 1942. V sázce byla skutečně specifika jugoslávské revoluce.

Druhý Stalinův dopis končil výzvou k arbitráži Kominformu. Jugoslávský ústřední výbor se sešel 9. května, vyloučil Žujoviće a Hebranga ze strany a odmítl arbitráž Kominformu. Neviděl smysl v zasedání Kominformu, protože sovětská komunistická strana již napsala všem ostatním východoevropským stranám dopis, v němž nastínila své stanovisko. V odpovědi Stalinovi ze 17. května Tito a Kardelj poznamenali, že všechny jejich pokusy o vysvětlení byly zjevně marné: "Neutíkáme před kritikou v zásadních otázkách, ale v této věci se cítíme natolik nerovnoprávní, že není možné, abychom souhlasili s tím, aby tuto záležitost rozhodl Kominform." V odpovědi Stalinovi ze 17. května Tito a Kardelj uvedli, že se jim to nelíbí.³⁴ To vyvolalo třetí Stalinův dopis, který opět chválil italskou a francouzskou stranu za to, že stoicky přijaly kritiku, která jim byla v září 1947 vznesena: "odmítnutí Jugoslávčů předložit Kominformu zprávy o své činnosti a vyslechnout kritiku ostatních komunistických stran znamená porušení rovnosti komunistických stran". Tím, že jugoslávské politbyro nadále tvrdilo, že potíže byly způsobeny falešnými informacemi, místo aby uznalo spáchané chyby, buď záměrně klamalo celou stranu, nebo "skutečně nechápalo, že se svými chybami odchyluje od marxismu-leninismu", a v tom případě je "neznalost zásad marxismu ze strany politbyra mimořádně velká". Dále se v něm píše:

Soudruzi Tito a Kardelj při mnoha příležitostech dali sovětské komunistické straně sliby, které nebyly splněny. Z jejich dopisů a zejména z jejich posledního dopisu jsme si tím stále jistější. Jugoslávské politbyro, a zejména soudruh Tito, by mělo pochopit, že protisovětská a protiruská politika, kterou v poslední době p r o v á d ě l i ve své každodenní práci, udělala vše, co bylo třeba, aby podkopala důvěru sovětské komunistické strany a sovětské vlády v ně.

Stalinova poslední věta tak byla opakem první: jugoslávský socialismus se natolik odchýlil od marxismu-leninismu, že se stal protisovětským. Vyloučení z Kominformu bylo logickým a nevyhnutelným závěrem, když se 28. června sešel v Bukurešti.³⁵

KONFRONTACE S MOSKVOU

Džilas připomněl, že tlak na Tita byl v té době obrovský. Rozchod s Moskvou pro něj znamenal "hořkou psychologickou a intelektuální ránu" a v následujících měsících byl "rozčilený, snadno se rozrušoval a náhle propukal v projevy důvěrnosti a vřelosti vůči svým nejbližším a nejdůvěrnějším soudruhům, důvěrnosti a vřelosti, kterou ke konci války a v prvních poválečných letech ztratil". Když odmítl pozvání k účasti na zasedání Kominformu v Bukurešti, řekl Džilasovi

že "pokud budeme muset být zabiti, budeme zabiti na vlastní půdě". Později v létě, když Tito a Dijlas navštívili Split, Tito náhle vykřikl: "Američané nejsou hlupáci, Rusy k Jadranu nepustí". Když Tito sám vzpomínal na ono léto, poznamenal, že "podobné dny" zažil v roce 1938, když byl v Moskvě. "Proběhla diskuse o tom, zda rozpustit Komunistickou stranu Jugoslávie, nebo ne; ze všech jugoslávských vůdců, kteří byli v té době v Sovětském svazu, jsem zůstal jen já, všichni ostatní byli uvězněni".³⁶ Tito tuto krizi v roce 1938 přežil a po návratu do Jugoslávie zrušil finanční závislost Komunistické strany Jugoslávie na Kominterně. Během války, po opakovaných žádostech o sovětskou pomoc, přežil sám a nakonec přijal pomoc od britských imperialistů. Nyní se již potřetí rozhodl pokračovat v boji za jugoslávský komunismus bez sovětské pomoci, ale toto rozhodnutí vyvolá neklid doma i trvalý odpor celého sovětského bloku.

Jak ukázaly kroky proti Žujovićovi a Hebrangovi, Titovo rozhodnutí vzepřít se pokynům Moskvy nebylo ve straně přijato jednomyslně. Počátkem srpna 1948 se generálplukovník Arso Jovanović, Titův válečný náčelník Nejvyššího štábu, spolu s generálmajorem Brankem Petričevićem-Kadjou a plukovníkem Vladimírem Dapčevićem, oba ze štábu hlavního politického ředitelství armády, pokusili uprchnout do Rumunska poté, co neuspěli při pokusu o zorganizování vojenského převratu. Před jejich útekem došlo k pěti schůzkám mezi Dapčevićem a generálem S. S. Sidorovičem, sovětským vojenským atašé v Bělehradě. Jednalo se pravděpodobně o nejdramatičtější incident "kominformistické" činnosti, který vyústil ve veřejný proces s Dapčevićem i Petričevićem-Kadjou. Před soudem stanul také Žujovićův náměstek na ministerstvu financí a guvernér Národní banky Obren Blagojević, který byl obviněn z pokusu o útek se státními prostředky do Albánie. Generálmajor Pero Popivoda, šéf operační služby letectva, uprchl v roce 1948 do Bukurešti a poté se opakovaně podílel na pokusech o obsazení vojenských leteckých základů. Nejnesmiřitelnější kominformisté, kterých bylo celkem 8 250, byli zavřeni do koncentračního tábora Goli Otok, kde probíhala intenzivní a brutální převýchova. Celkem bylo zatčeno asi 13 000 osob. Důkazy naznačují, že podpora Kominformy byla silná v Srbsku, mezi Srby v Bosně a Hercegovině a zvláště silná v Černé Hoře.³⁷

Jednou z vůdčích osobností kominformistické emigrace byl Radonja Golubović, který působil jako černohorský ministr vnitra a poté jako velvyslanec v Bukurešti; stejně jako několik významných kominformistů byl před válkou členem Miletićovy frakce, která se stavěla proti Titovu vedení. Golubović se v srpnu 1948 podílel na vytvoření "exilové vlády" v Bukurešti. Podle Bělehradu čítala emigrace Kominformu 4928 osob, z nichž zhruba polovina uprchla do zahraničí, zatímco druhá polovina byla v době zlomu v zahraničí. Emigrace měla na svědomí 7 877 pohraničních incidentů, při nichž zahynulo 17 jugoslávských pohraničníků. Koncem roku 1949 vytvořila jugoslávská emigrace v Moskvě Jugoslávskou brigádu v rámci Sovětského svazu a začala se připravovat na určitý druh ozbrojené intervence v Jugoslávii, z jejichž plánů nakonec se začátkem korejské války sešlo. Krátce před Stalinovou smrtí byly plány na atentát na Tita v pokročilém stadiu; jeden z účastníků prvního, neúspěšného pokusu o atentát na Trockého

v roce 1940 vypracoval plán, který počítal se zabitím Tita během jeho státní návštěvy Velké Británie. Na otázku, co je motivovalo k odporu proti Titovi, většina kominformistů zdůvodňovala své jednání kritikou Tita za porušení stranické disciplíny, když se odmítl zúčastnit zasedání Kominformu a podřídit se arbitráži Kominformu.³⁸

Jednou z prvních obětí aféry Cominform byla jugoslávská podpora komunistické straně v řecké občanské válce. Stejně jako ostatní komunistické strany obdržela Komunistická strana Řecka v březnu 1948 Stalinův dopis, v němž byl nastíněn sovětský postoj ve sporu s Jugoslávií. Generál Markos Vafiadis, velitel řecké partyzánské armády a člověk oddaný jugoslávské partyzánské taktice, doporučil, aby se Řekové vzhledem k závislosti své armády na podpoře Jugoslávie do sporu mezi Stalinem a Titem nemíchali. Zpočátku se zdálo, že řecký komunistický vůdce Nikolaos Zahariadis souhlasí a nejprve odcestoval do Bělehradu na jednání s Rankovićem. Po přesunu do Moskvy se však zcela přiklonil na stranu Stalina. Ačkoli když se 28. června konalo plénium Komunistické strany Řecka, bylo Markosovi umožněno obhajovat neutralitu, Zahariadis prosadil sobě odporující rezoluci, že Komunistická strana Řecka by měla přijmout Stalinova obvinění a zároveň se sama nezapojit do boje. To se ukázalo jako neudržitelný postoj a v lednu 1949 byl Markos v rámci rozsáhlé čistky pro-Titovských elementů zbaven vojenského velení. V důsledku toho se řecká komunistická armáda a její zásobovací organizace v Jugoslávii postupně měnila v protitovskou organizaci.³⁹

V této době se osud řeckých komunistů propojil s Titovými nejistými kroky k obnovení vztahů se Západem, zejména s Velkou Británií. Koncem prosince 1948 podepsali Britové s Titem skromnou jednoroční obchodní dohodu, "aby ho udrželi nad vodou", ale téměř okamžitě se v britské vládě začalo mluvit o dlouhodobější dohodě, pokud se Jugoslávci od Řecka odpoutají. V polovině února 1949 začaly rozhovory o britsko-jugoslávské pětileté hospodářské smlouvě, ale otázka Řecka pokrok zpomalovala. Začátkem května navštívil Fitzroy Maclean Bělehrad a dlouze soukromě hovořil s Titem, který přiznal, že Jugoslávie čelí vážným hospodářským problémům, a požádal, aby navrhovaná hospodářská dohoda s Británií byla podepsána co nejdříve; Maclean upozornil, že jugoslávská politika v Řecku činí Jugoslávii v Británii nepopulární. Tito narážku zachytil a odpověděl, že náhlé změny nejsou možné, ale že některé kroky již byly učiněny a že lze očekávat další postupné změny. Poté slíbil, že pokud to nebude zveřejněno, přestane pomáhat komunistům a zabrání návratu uprchlíků do Řecka, ačkoli nemohl zabránit Řekům, aby v Jugoslávii hledali azyl.

V červnu byli Britové připraveni nabídnout Jugoslávii úvěr ve výši 5 milionů liber a pokračovat v obchodních jednáních. V červencovém projevu v Pule Tito veřejně prohlásil, že vzhledem k hospodářské bloádě ze strany Kominformu by Jugoslávie přijala půjčku od Západu, pokud by jí byla nabídnuta. Ve stejném projevu oznámil, že uzavírá jugoslávsko-řecké hranice. Odůvodnil to řeckým komunistickým vysíláním, které proběhlo několik dní předtím a o němž Tito tvrdil, že bylo vymyšleno "někde jinde", tj. v Moskvě. Toto vysílání tvrdilo, že jugoslávská armáda pozvala řeckou národní armádu na jugoslávské území, aby jí pomohla pronásledovat řecké komunistické partyzány.⁴⁰ Jak jasně uvedl jugoslávský deník *Borba*, takové výmysly ukazovaly, jak "se v Jugoslávii

Řeční komunističtí vůdci zapomněli na zájmy demokratického hnutí v Řecku a účast v boji proti Jugoslávii považují za důležitější než boj proti zahraničnímu vměšování do řeckých záležitostí".⁴¹

Ještě větší dopad na politiku východoevropských států mělo Stalinovo tažení proti Titovi. V Albánii a Bulharsku, kde skutečně působilo mnoho komunistů, kteří byli nakloněni spolupráci s Jugoslávii, se konaly procesy s údajnými Titovými stoupenci. "Zrádce", jako byl Koçi Xoxe, který byl souzen v Albánii v květnu 1949, a Trajčo Kostov, který byl souzen v Bulharsku v prosinci téhož roku, nebylo těžké najít; pokud byla smrt spravedlivým trestem za prosazování politického svazku s Jugoslávii v době, kdy byl takovému svazku nakloněn i Stalin, byli skutečně vinni. Stalin však věřil, že je třeba postavit před soud nejen ty, kteří aktivně podporovali Jugoslávii, ale i ty, kteří by tak mohli učinit v budoucnu. V případě Maďarska padlo podezření na ministra vnitra László Rajka. Ve skutečnosti Rajk pravděpodobně neudělal nic víc, než že na jaře 1948 navrhl, aby byl jugoslávský případ alespoň projednán, ale Stalin a maďarský komunistický vůdce Mátyás Rákosi vypracovali scénář procesu, podle něhož byl Rajk od roku 1940, kdy byl jako veterán španělské občanské války ve francouzském internačním táboře, v tajném kontaktu s Titem, jehož válečné kontakty s Deakinem a Macleanem byly nyní líčeny jako tajné schůzky s britskou tajnou službou. Čtyři dny po skončení Rajkova procesu, 24. září 1949, Sovětský svaz jednostranně vypověděl smlouvu o přátelství podepsanou 11. dubna 1945 s odůvodněním, že důkazy předložené během procesu prokázaly, že Jugoslávie po určitou dobu podnikala nepřátelské akce vůči Sovětskému svazu. Dne 25. října byl jugoslávský velvyslanec v Moskvě vyhoštěn za špiónáž.⁴²

Kominform se znovu sešel 27. listopadu 1949 v Maďarsku a rozhodl, že Jugoslávie "přešla od buržoazního nacionalismu k fašismu". Hysterická rezoluce přijatá při této příležitosti naznačovala, že "bělehradská klika najatých špiónů a vrahů" uzavřela "flagrantní dohodu s imperialistickou reakcí a vstoupila do jejích služeb". Proces s Rajkem to ukázal zcela jasně. Tento krok "Titovy kliky" směrem k fašismu nebyl náhodný; uskutečnil se "na příkaz jejich pánů, angloamerických imperialistů". Poté, co vysvětlil, že "sociální základ tohoto režimu tvoří kulaci na venkově a kapitalistické živly ve městě", tvrdil, že skuteční komunisté jsou pronásledováni způsobem srovnatelným se "zvěrstvy hitlerovských fašistů nebo řezníka Tsaldarise v Řecku či Franca ve Španělsku".⁴³

Jugoslávští komunisté se prostě nesmířili s tím, že jejich režim je založen na kulacích a kapitalistických živlech. V dopise v *Borbě* z 8. září 1948 Djilas jasně uvedl, že "uznáváme vedoucí úlohu Sovětského svazu v boji za socialismus ve světě", a po krátkém lamentování, že "taková vedoucí úloha se neposiluje bagatelizováním boje jiných národů", pokračoval poznámkou, že pokud jde o budování socialismu, některá rozhodnutí jsou nevyhnutelná.

Skutečnost, že náš přechod k socialismu probíhá jiným tempem a jiným způsobem, než si představovali Marx, Engels, Lenin nebo Stalin, neznamená, že jejich zákony o budování socialistické společnosti jsou neplatné. Revoluční praxe a konkrétní cesta k socialismu se mohou lišit, ale obecné zákony vývoje platí i nadále ... což znamená, že

budování socialismu v naší zemi se potýká se stejnými obtížemi jako v Sovětském svazu.⁴⁴

Pětiletý plán zatížil jugoslávskou ekonomiku ještě před bloádou Kominformu. Pokud měl průmysl přežít, zákony socialistické výstavby znamenaly, že zemědělství bude muset být kolektivizováno. Na podzim 1948 proto jugoslávská agrární rada bez obalu prohlásila: "tempo růstu zemědělství není takové, aby splnilo úkoly pětiletého plánu". Kolektivizace byla nutná nejen jako reakce na Stalina, ale také proto, aby uživila průmyslovou revoluci.⁴⁵

Ačkoli Tito nikdy nepřipustil Stalinovo obvinění z ústupků kulakům a z "bucharinismu" v zemědělské politice, není pochyb o tom, že jugoslávští komunisté měli ke kolektivizaci jiný přístup než Stalin, který se blížil politice prováděné v Sovětském svazu před zimou 1929-30. Agrární zákonodárství předpokládalo, že chudí a střední rolníci budou schopni přesvědčit lépe situované rolníky o tom, že družstevní hospodaření je cestou vpřed, aniž by je k tomu "vedly úřady". Když byl v dubnu 1947 formálně přijat pětiletý plán, nebyl zájem následovat sovětský model a spojit industrializaci s kolektivizací a dekulamizací. Při psaní knihy *Zemědělské družstevnictví v plánovaném hospodářství* v září 1947 Kardelj polevil, že Jugoslávie se pouští do procesu industrializace, zatímco většina zemědělských družstev jsou Všeobecná zemědělská družstva (*Opšta zemlorađnička zadruga* - OZZ), a nikoliv rolnická pracovní družstva sdružující pracovní síly (*Seljačka radna zadruga* - SRZ). Jeho argumentem bylo, že s tím, jak bude vznikat stále více Strojních traktorových stanic, bude se spontánně zintenzivňovat přechod ke sdružování pracovních sil. Když plénum ústředního výboru v lednu 1949 schválilo politiku kolektivizace, jasným záměrem usnesení bylo, aby strana kladla větší důraz na zakládání SRZ. Avšak i nyní, ačkoli Kardelj uznával, že je třeba se postavit proti obchodním aktivitám kulaků, neviděl důvod, proč je vyloučit z družstevních hospodářství, jak se to stalo v Sovětském svazu. Když se rozběhla kampaň za zřízení dalších SRZ, kterých bylo v roce 1949 zřízeno pět tisíc, používal se zvýšený nátlak. Jako opatření, kterými mohly místní kádry tlačit kulaky do SRZ, byly uváděny daně, povinný odběr obilí a dobytka a přerozdělování obilí. Problémy se však projevíly již v květnu 1949, kdy zpráva "Práce strany na vesnici" ukázala, že zakládané SRZ nemají dostatek půdy, vedení a pracovních sil, aby byly životaschopné: "místní kádry udělaly v realizaci nepořádek, a to buď z neznalosti, úmyslně špatného výkladu, nebo přímo úskokem". Aby se podpořil jejich rychlý růst, byl učiněn důležitý ústupek: původní závazek rolníků pracovat v SRZ po dobu deseti let byl snížen na tři roky.⁴⁶

I tak ale kolektivizační akce vyvolala nepokoje, které zčásti využili aktivisté Kominformu. K povstáním došlo v Makedonii, severní Bosně a v chorvatských oblastech Banija a Kordon; nejhorší incident se odehrál v Cazinu u Bihače, kde bylo po nepokojích 5. a 6. května 1949 zatčeno více než sedm set rolníků, přes čtyři sta jich bylo postaveno před soud a tři vůdci kroužků byli popraveni.⁴⁷ Bizarní je, že tento incident začal pověstmi, že král Petr seskočil padákem do

regionu, aby zachránil místní rolníky. K dalšímu vážnému incidentu došlo v Černé Hoře, kde místní komunistický vůdce Ilija Bulatović zorganizoval v Bijelo Polje povstání, které mělo jasně prokomunistický tón. V prosinci 1949 se na plénu ústředního výboru diskutovalo o tom, zda úspěchy kolektivizace stály za vynaložené náklady. Kritici uváděli, že k získání 65 000 nákladních vagonů obilí bylo zatčeno 12 000 lidí, a s odůvodněním, že to nemá ekonomický smysl, bylo navrženo, aby se od SRZ upustilo.⁴⁸ Zpráva o situaci v Chorvatsku uváděla, že jen ve Slavonii bylo při střetech o dodávky zabito padesát rolníků. Jiný řečník poznamenal, že ve Vojvodině došlo k obzvláště silnému odporu maďarských rolníků.⁴⁹ I přes tato varování však bylo rozhodnuto pokračovat v kolektivizaci a pokusit se SRZ uvést do pořádku.⁵⁰

Uvést SRZ do pořádku nebylo snadné. V roce 1950 byla průměrná velikost SRZ pouze 220 hektarů, což nebylo dost velké na to, aby byla skutečně efektivní. Kritici tvrdili, že řídicí a účetní schopnosti SRZ musí být vyšší, a pravidelně poukazovali na to, že SRZ mají příliš mnoho placených úředníků na plný úvazek a nemají řádný účetní systém pro výpočet odpracovaných dnů; právě na základě odpracovaných dnů byli rolníci odměňováni za svou práci. Přesto ještě v březnu 1951 strana diskutovala o problémech způsobených odměňováním podle pracovních dnů a organizací práce v brigádách. Špatné účtování bylo ve skutečnosti systémovým problémem. Rolníci z kolchozů odváděli státní dodávky z kolektivní půdy, nikoliv ze svých soukromých pozemků; proto dávalo ekonomický smysl nechat kolchoz hospodařit se ztrátou a místo toho se soustředit na svůj soukromý pozemek. V červnu 1951 byly zavedeny změny v řízení, z nichž nejdůležitější bylo rozhodnutí volit, nikoli jmenovat správní radu, ale tyto reformy zůstaly kosmetické a neúčinné.⁵¹

SRZ byly zřízeny v roce 1949 na tříletou zkušební dobu, po níž mohli rolníci svobodně odejít nebo zůstat. Vzhledem k četným žádostem o odchod rozhodla strana v listopadu 1951 o dalších ústupcích. Směrnice ústředního výboru z 24. listopadu 1951 zavedla místo naturální odměny peněžní platby za odpracované pracovní dny. Současně byly nejprve sníženy a v červnu 1952 zrušeny porodné kvóty. Směrnice z listopadu 1951 také jasně stanovily, že nerentabilní SRZ budou zrušeny a pokračovat budou pouze ty, které jsou skutečně dobrovolné; do konce roku 1952 bylo zrušeno 2 700 SRZ a 600 000 hektarů bylo vráceno soukromým vlastníkům.⁵² Djilas obviňoval Tita, že se drží politiky, která byla zjevně odsouzena k zániku. V roce 1952 spolu s Kardeljem navrhl, aby byly kolektivy zrušeny, ale Tito s tím nesouhlasil a poznamenal: "Právě jsme začali, nemůžeme se vzdát socialismu na vesnici!". Straničtí zemědělští experti ho podpořili a kolektivní hospodářství fungovala ještě rok.⁵³ V březnu 1953 mohli členové zbývajících SRZ vystoupit jednotlivě nebo ve skupinách. Jedinou oblastí úspěšné kolektivizace byla Vojvodina, kde bylo do roku 1951 kolektivizováno 41 % půdy; v suchých oblastech byla čísla vyšší, 60 % v Makedonii a 44 % v Černé Hoře, ale v prosperujícím Chorvatsku to bylo jen 14 %.⁵⁴

DĚLNICKÁ DEMOKRACIE

Ačkoli Tito a Kardelj poprvé diskutovali o "dělnické samosprávě" v soukromých rozhovorech na podzim 1948, k důležitým krokům směřujícím k přehodnocení stalinského systému došlo až na lednovém plénu v roce 1949. Jugoslávští komunisté se vzdali představy, že spor se Stalinem se v podstatě točil kolem "nedorozumění", které měla vyřešit racionální debata, a nyní tvrdili, že zatímco oni zůstali věrni marxismu-leninismu, Stalin jej opustil. Djilas na plénu zdůraznil, že při obhajobě specifické cesty jugoslávského vývoje "ve skutečnosti nebráníme nějakou národní nezávislost Jugoslávie nebo nějaké právo Jugoslávie na samostatný vývoj; bráníme proletářský marxisticko-leninský internacionalismus před těmi, kdo ho přeručují". S jarem 1949 se rozběhl proces definování skutečné, marxisticko-leninské, jugoslávské cesty k socialismu: tehdy se po zasedání politbyra ve Splitu začala poprvé rýsovat myšlenka dělnické samosprávy, tehdy Jugoslávci začali s revizí názvu a stanov strany a oživil marxistickou představu, že za socialismu může stát "odumřít".⁵⁵

Kardelj napsal 28. května 1949 do listu *Komunist* článek "O lidové demokracii v Jugoslávii", v němž reflektoval svůj projev v parlamentu. Odkazoval v něm jednak na Leninův spis *Stát a revoluce* s četnými zmínkami o odumírání státu, jednak zdůrazňoval, že jugoslávská revoluce "zrozená za historických okolností, které jí umožnily opřít se o ještě širší masy pracujícího lidu", znamená, že se může "opřít o každodenní aktivní účast mas na řízení státu". Dále tvrdil, že se nikdy nesmí zapomínat na to, že "ani ten nejdokonalejší byrokratický aparát, ať už je v jeho čele jakkoli schopné vedení, není schopen vybudovat socialismus; socialismus může vyrůst pouze z iniciativy širokých mas řádně vedených proletářskou stranou". Tento projev vyzýval k tomu, aby se omezená úloha dělnických zástupců na výrobních konferencích "dále rozvíjela a přeměnila v trvalou formu přímé spolupráce pracujících při řízení našich podniků".⁵⁶ V mnoha závodech existovaly tzv. spontánní rady, které sdružovaly vedoucí dělníky a ředitele; "tato dosud málo rozvinutá spontánní forma samosprávy musí být ještě více rozšířena na trvalou formu přímé účasti dělníků na řízení našich podniků". Na základě tohoto projevu a dalších konzultací byl 23. prosince 1949 podepsán státní zákon, který zavedl první experiment s dělnickými radami ve dvou stech patnácti podnicích; ten byl po půl roce rozšířen na dalších osm set podniků, když 26. června 1950 Tito předložil parlamentu návrh zákona o zřízení dělnických rad, jejichž prostřednictvím mělo být dosaženo "samosprávy" podniků.⁵⁷

Tito si velmi jasně uvědomoval, že dělnické rady budou mít výchovný účel, který pomůže osvobodit dělníky od omezení minulosti. Tehdy se ptal: "Máme čekat, až budou všichni dělníci stejně schopní řídit své pracoviště? Samozřejmě že ne, protože bychom museli čekat dlouho. Ale v procesu řízení, v procesu práce a řízení, získají všichni dělníci cenné zkušenosti; poznají nejen pracovní proces, ale i všechny problémy výroby". Prostřednictvím tohoto

procesu učení by pracovníci sami dokázali posoudit, jaká je potřeba produktivity a disciplína, aby dosáhli přiměřené životní úrovně. Dělnické rady by usilovaly o racionální využití pracovní síly a bojovaly by tak proti byrokracii.⁵⁸ Stejně tak bylo Kardeljovi jasné, že dělnická samospráva není v Jugoslávii něčím jedinečným. Prohlásil, že "dělnické rady nejsou jen specifickým rysem našeho vývoje, ale jsou v té či oné podobě nezbytným prvkem mechanismu socialistické demokracie". Z toho jasně vyplývalo, že tím, že Stalin nikdy nezřídil dělnické rady v Sovětském svazu, zkontroloval pokrok této země na socialistické cestě.⁵⁹

Zároveň jugoslávští představitelé rozvíjeli kritiku sovětské byrokracie. V březnu 1950 začal Djilas tvrdit, že byrokratická vrstva vytvořená během občanské války v Rusku, která měla zásadní význam pro vítězství v této válce, se poté odtrhla od mas a postavila se nad společnost. V listopadu 1950 se o povaze této byrokratické kasty, která vznikla pod Stalinovým vedením, vyjádřil ještě konkrétněji: ve skutečnosti provedla "kontrarevoluci" a řídí zemi podle zákonů monopolního kapitalismu. Při prosazování teorie, že v Sovětském svazu proběhla "kontrarevoluce", zašel Djilas dále než ostatní jugoslávští představitelé. Kardelj hovořil o "deformovaném socialismu", o "byrokraticko-despotických" formách bránících socialistické výstavbě, o "státněkapitalistických prvcích", ale nikoli o "státním kapitalismu": pro Kardelje byla byrokracie schopna učinit první kroky k socialismu, ale pak se stala "nejnebezpečnější překážkou dalšího rozvoje socialismu"; byrokratismus "si podřídil společnost a začal projevovat hegemonistické tendence vůči ostatním národům". Tito byl ještě opatrnější. Na druhém odborovém sjezdu v roce 1951 řekl: "nemůžeme zcela jednoznačně říci, že Sovětský svaz obecně není socialistickou zemí, tj. že všechny výdobytky revoluce byly zničeny; spíše vedoucí a odpovědní činitelé nejsou socialisty".⁶⁰

Tyto náznaky neshod mezi jugoslávskými představiteli ohledně povahy Sovětského svazu neměly žádný vliv na domácí reformy, které pokračovaly rychlým tempem. V souladu s útokem na "byrokracii" a důrazem na místní iniciativu došlo v dubnu 1951 ke zrušení starého centralizovaného plánovacího orgánu a k postupné decentralizaci hospodářského plánování. Zhruba první rok svého fungování fungovaly dělnické rady pouze jako volené orgány dohlížející na plnění cílů stanovených plánem. Jugoslávští představitelé však doufali, že dělnické rady budou stimulovat hospodářský rozvoj, což povede ke zvýšení produktivity a technickým inovacím. Proto byly v roce 1952 dělnickým radám uděleny svobody podobné tržním, což jim umožnilo kontrolovat podnikové fondy a rozhodovat o investicích; zároveň byla zavedena celá hierarchie volených výrobních komor, které měly dát dělníkům demokratický hlas.⁶¹

Když se vztahy se Sovětským svazem zhoršily, řekl Tito na plénu ústředního výboru v červnu 1951, že západní vojenská pomoc je "v našem zájmu a my, soudruzi, nebudeme brát ohled na to, co o tom říká Kominform". Krátce poté Kardelj vystoupil s projevem, v němž reagoval na Molotovův útok na Jugoslávii. Zdůraznil, že v Jugoslávii nebyli popraveni žádní kominformisté, zatímco v Sovětském svazu

Volžští Němci, krymští Tataři a Čečenci byli deportováni na Sibiř, stejně jako "desítky tisíc obyvatel Estonska, Lotyšska a Litvy".⁶² Tito i Kardelj, kteří zkoumali nedostatky stalinského systému až do krajnosti, se zamýšleli nad budoucností strany. Kardelj 27. dubna 1951 vyslovil myšlenku, že politické strany jsou výtvozem kapitalistické společnosti a že po revoluci může i strana zaniknout. Dokonce i Tito 9. listopadu 1951 naznačil, že "až se rozvine socialismus, postupně zanikne i komunistická strana jako strana".⁶³

DJILASOVA AFÉRA

Radikální reformní program Jugoslávie podpořil 6. sjezd Komunistické strany Jugoslávie, který se sešel v listopadu 1952 a přijal rezoluci, v níž označil samosprávu za přínos Jugoslávie k teorii a praxi socialistické výstavby. Tento sjezd nejenže schválil dělnické rady a další reformy, ale také změnil název strany. Od nynějška se strana, vycházející z Marxových vlastních návrhů, bude nazývat Svaz komunistů. Podle usnesení VI. sjezdu měla tato změna názvu hluboký význam, neboť se měla změnit úloha samotné strany: v Sovětském svazu se strana stala prakticky neoddělitelnou od hospodářského aparátu; v nové Jugoslávii se tak nestane. V usnesení sjezdu se uvádí: Svaz komunistů Jugoslávie není a nemůže být přímým operativním vedoucím a velitelem v hospodářském, státním a společenském životě".⁶⁴

V projevu na VI. sjezdu 3. listopadu 1952 se Tito věnoval vztahům se Sovětským svazem v souvislosti s výroky Malenkova na 19th sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v říjnu téhož roku.

Až do Teheránu jsme jim velmi věřili, ale oni to všechno postupně zničili, takže je teď známe, známe jejich pravou tvář, jejich cíle, jejich pokrytectví a bezohlednost, když jde o dosažení jejich nečestných cílů... Pro všechny, kdo věřili v nezištnost Sovětského svazu, v jeho slávu ochránce malých národů, to byla první morální rána.... Od Teheránu až po dnešek se Sovětský svaz ukázal světu v celé své imperialistické velikosti ... Copak neudělal z bývalých nezávislých východních zemí, jako je Československo, Polsko, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko a tak dále, pouhé kolonie v srdci Evropy? O ztročení pobaltských států před válkou ani nemluvě.

V Teheránu Stalin rozdělil Jugoslávii na zájmové sféry půl na půl s kapitalistickou zemí, tvrdil Tito ne zcela přesně. Titovy vztahy se Stalinem v listopadu a prosinci 1943 však byly obzvláště špatné, protože se druhé zasedání AVNOJ a teheránská konference shodovaly. Tito dále tvrdil, že "střet, k němuž došlo mezi námi a Sovětským svazem v roce 1948, nebyl náhodný, [ale] došlo k němu v okamžiku, kdy jsme jasně viděli, že SSSR opouští socialistické principy nejen ve své vnitřní, ale [i] zahraniční politice a otevřeně jde cestou imperialistického expanzionismu". Pokud jde o příčiny této "nesocialistické zahraniční politiky", ty bylo třeba hledat v sovětské realitě: "Sovětský svaz se ve svém vnitřním vývoji již dávno odchýlil od socialistického vývoje ke státnímu kapitalismu a bezprecedentnímu byrokratickému systému".⁶⁵

S touto analýzou se ztotožnilo celé vedení, ale to, co přesně znamenala nová role komunistické strany, brzy rozdělilo Djilase a Kardelje a Tita. Ačkoli Kardelj i Tito věřili, že Leninova koncepce "vedoucí úlohy strany" neznamená, že by strana měla být odpovědná za všechno, uznávali, že vedoucí úloha strany by měla v dohledné budoucnosti v určité formě pokračovat. Ostatně na VI. sjezdu Tito stranu otevřeně hájil: "Svaz komunistů nejenže nesnižuje svou úlohu a odpovědnost za úspěšný rozvoj socialismu, ale dále zvyšuje svou úlohu a odpovědnost", a dodal: "Když jsem řekl, že v budoucnu bude mít nejdůležitější úloha strany ideologicko-výchovný charakter, nemyslel jsem tím, že by tím skončily všechny její ostatní funkce, to ne!" Otázka budoucnosti strany mu zjevně vrtala hlavou, protože Djilas vzpomínal, že v roce 1952 Tito bez zjevného důvodu náhle vyhrkl: 'Nebudeme mít systém více stran, budeme mít systém více skupin'.⁶⁶

O budoucí úloze komunistické strany se znovu diskutovalo na IV. sjezdu Lidové fronty v únoru 1953. Tento sjezd přejmenoval Lidovou frontu na Socialistický svaz pracujících lidu a Kardelj doufal, že by se Socialistický svaz mohl stát orgánem, jehož prostřednictvím by se mohlo uskutečňovat nové "ideologicko-výchovné" vedení strany; Socialistický svaz by vykonával většinu administrativních funkcí, které v současnosti plnila strana, zatímco strana by v tomto procesu poskytovala vedení. Dokonce se nechal slyšet, že "strana nepovažuje určování politické linie boje za rozvoj socialistických vztahů v naší zemi za svůj monopol". Djilas však již začal v otázce reformy překračovat Titův a Kardeljův rámec a domníval se, že pokud se tento proces neprosadí do nitra strany, jakákoli reforma Socialistického svazu selže; chtěl, aby se "změnil celý systém práce naší strany". Dosud se jeho útoky na "byrokracií" omezovaly na Sovětský svaz, nyní se však začal zaměřovat na vývoj v samotné Jugoslávii.⁶⁷

V červnu 1953 svolal Tito do Brioni, svého prázdninového sídla, plénium ústředního výboru a dal jasně najevo, že v boji proti dezintegračním silám je třeba znovu potvrdit vedoucí úlohu strany tradičním způsobem. Po plenárním zasedání v Brioni Tito odmítl Kardeljův návrh nového ústavního zákona, který by nutil členy ústředního výboru nechat se volit do Národního shromáždění. Tito se "zjevně obával posílení role Shromáždění", usoudil Djilas, a cítil se obzvláště dotčen, protože Tito toto rozhodnutí neučinil na zasedání politbyra, ale během lovu. Při setkání s Kardeljem v této době Djilas prohlásil, že "Tito je normotvůrce byrokracie!".⁶⁸ V září 1953 se Djilas s Kardeljem vídal téměř denně a kromě toho s ním často vedl dlouhé telefonické rozhovory. Cítil, že oba "mají mnoho společného", a nepochybně považoval Kardelje za svého spojence ve snaze postrčit Tita dál na cestě k reformě strany. Vzpomínal, jak "pokračoval ve zveřejňování návrhů reforem v horečném tempu; od Tita a jeho skupiny v Brioni začaly prosakovat námitky a Kardelj byl rozhodně opatrný a zdrženlivý". Přesto se Djilas na podzim toho roku s Titem setkal a ten se nechoval otevřeně nepřátelsky. Ačkoli si Djilas uvědomoval, že Tito je

"otráven svými revizionistickými texty", byl na slavnostech u příležitosti desátého výročí druhého zasedání AVNOJ usazen po Titově pravici.⁶⁹

Narůstající rozpory mezi Titem a Džilasem byly ozvěnou sporů s Gorkičem ve 30. letech 20. století a mezi oběma kontroverzemi skutečně existovaly podobnosti. Ve 30. letech Tito považoval za nezbytné, aby ilegální Komunistická strana Jugoslávie uplatňovala své vedoucí postavení v odborech, čímž oponoval Gorkičovu názoru, že podzemí lze obětovat ve prospěch jednoty se socialisty. I nyní Tito trval na tom, že strana by měla hrát vedoucí úlohu, i když se měl změnit mechanismus, jak toho dosáhnout, zatímco Džilas zřejmě stále více vycházel z toho, že celá myšlenka avantgardní strany, strany s "vedoucí úlohou", je zastaralá. Během podzimu a zimy 1953-54 psal Džilas do novin *Borba* řadu článků, v nichž útočil na jugoslávskou byrokraci a dával najevo, že strana sama je součástí problému.

Tvrdil, že není možné zachránit revoluci obnovením toho, co fungovalo v minulosti, tedy strany. Revoluce musí najít nové myšlenky, nové formy.

... [a] transformovat se v demokracii a socialismus, v nové lidské vztahy". Jugoslávský socialistický stát a jeho byrokratický aparát se mohly chovat despoticky, ale žádná teorie nemohla společnost před despotismem ochránit, žádné apely na "dobro věci" nemohly nahradit vládu práva, socialistickou zákonnost. Komunisté předkládali myšlenku, že pouze oni jsou "uvědomělými silami socialismu", ale toto tvrzení je jednoduše odřízlo od mas a umožnilo jim ospravedlnit jejich privilegia. Pokud šlo o Džilase, měla by se strana v budoucnu nechat zvadnout, stejně jako Engels navrhoval, aby za socialismu zvald stát. Členové strany by měli být připraveni diskutovat o současné politice v rámci Socialistické aliance, rozvíjet své myšlenky prostřednictvím diskuse s lidem jako celkem a nakonec se spojit s Aliancí a nadále nejednat samostatně. Svůj poslední článek zakončil jasnými slovy: "leninská forma strany a státu se stala zastaralou".⁷⁰ Džilas chtěl přeměnit stranu ve stranu, a to pokud možno v jednu stranu mezi ostatními socialistickými stranami. Dát straně vedoucí úlohu znamenalo diktaturu a Džilas věřil, že jugoslávská revoluce je natolik bezpečná, že diktatura již není nutná. Socialistická demokracie uplatňovaná prostřednictvím Socialistického svazu byla cestou vpřed.

Koncem prosince 1953 navštívil Džilas Rankoviće, s nímž úzce spolupracoval již před válkou, a poznamenal, že "v rozhovoru byl zlověstně zdrženlivý" a poslední Džilasovy články označil za "škodlivé pro stranu". Ranković se již dříve postavil proti přejmenování strany na Ligu, takže Džilase tato reakce příliš nepřekvapila. Byl však šokován Kardeljovým postojem. Když Kardeljovi řekl, že si myslí, že se oba shodli, Kardelj opáčil: "Ne, nejsme! Já s vámi nesouhlasím! Chcete změnit celý systém! To bylo v rozporu s Kardeljovým prohlášením z doby před třemi měsíci, kdy Džilasovi řekl: "Pokud jde o mě, bylo by lepší, kdyby tato strana neexistovala". Věrný svému leninskému chápání strany svolal Tito na 16. ledna 1954 zvláštní plénium ústředního výboru, aby se Džilasem zabývalo. Na jejich posledním setkání před plénem Kardelj Džilasovi řekl: "Nic v mém životě nebylo těžšího"; Džilas vzpomínal jinak, "když jsme se loučili, natáhl ruku, ale s pohledem plným nenávisti a pomstychtivosti". Džilas

požádal Kardelje i Rankoviće, zda by jeho případ nemohl být vyřešen v tichosti v rámci ústředního výboru, "bez veřejných slyšení", ale už bylo pozdě. V předvečer plenárního zasedání se Tito postupně setkával s členy ústředního výboru, aby je informoval o Djilasově osudu a přesvědčil je, že k přijatému rozhodnutí neexistuje alternativa.⁷¹

V projevu k plénu se Tito vyjádřil jasně a věcně:

Poprvé jsem mluvil o odumírání strany, Ligy, ale neřekl jsem, že by to mělo být za půl roku, za rok nebo za dva roky, ale jako součást dlouhého procesu. Dokud nebude odzbrojen poslední třídní nepřítel, dokud nebudou nejširší masy vychovány k socialismu, nemůže dojít k žádnému uvádání, k likvidaci Svazu, neboť ten je odpovědný za uskutečnění této současné revoluce, stejně jako byl odpovědný za dřívější revoluci a její vítězství.⁷²

Tito uznal, že "do jisté míry jsme vinni". Djilas psal články už dříve a předloni na podzim se Tita zeptal: "Stari, co si misliš o tom, co pišu?". Tito mu odpověděl, že "s některými věcmi nemohu souhlasit, ale nemyslím si, že je to důvod, abys nepsal, naopak, většinou máš co říci hodnotného". Teprve v prosinci si uvědomil, že věci zašly příliš daleko. V té době však dal Tito Djilasovi jasně najevo, že "navrhovat likvidaci strany a zrušení disciplíny" je nepřijatelné. Proto si byl Djilas "vědom mého názoru dříve, než publikoval svůj poslední článek, [který] spěchal vydat". To bylo jasné porušení disciplíny, stejně jako skutečnost, že otázky nastolené v Djilasových článcích nebyly v politbyru projednány v podobě, v jaké se objevily v tisku, a nepovažoval ani za nutné se o nich zmínit na jeho zasedáních. Djilas "obhajoval demokracii za každou cenu, což je přesně postoj Bernsteina a celé řady revizionistických kruhů na Západě", uzavřel Tito.⁷³

Na posledním setkání s Kardeljem Djilas opět obvinil Tita z obhajoby byrokratismu a dále obvinil zbytek politbyra z oportunistické snahy vyhnout se nevyhnutelnému střetu s Titem. Na plénu byl smířlivější. Uznal, že opustil dlouho zavedené pravidlo, že důležité projevy a články čtou soudruzi z politbyra; tím porušil stranickou disciplínu. Doufal, že rozpory se podaří vyřešit veřejnou diskusí, "neboť země již vstoupila do fáze, kdy lze takové diskuse vést bez nebezpečí pro jednotu našeho hnutí". Zdůraznil svou ochotu konzultovat v budoucnu s kolegy a dal jasně najevo, že nechce stranu zlikvidovat, ale zavést organizační změny, které by daly řadovým členům více iniciativy a ukončily přístup shora dolů: "Soudruzi, kdyby naše diskuse vedly k reorganizaci strany, všechny mé rozpory s kolegy by zmizely," tvrdil. Přiznal však, že "ve vztahu k leninismu jsem revizionista; jsem toho názoru, a nemám důvod to skrývat, že taková 'ideologie' se už k naší zemi nehodí".⁷⁴

Kdyby se Kardelj přidal k Djilasovi a jako "praporečník byrokracie" se postavil proti Titovi, těžko předvídat, co by se stalo, kromě toho, že by se zatmělo.

Sám Tito. Země nebyla tak bezpečná, jak si Djilas představoval, uvnitř stále trpěla neúspěšnou kolektivizační kampaní a dělnické rady byly stále ve velmi zárodečném stadiu; navenek se Sovětský svaz stále zdál nepřátelský a Západ dravý. Snad proto Djilas na samotném plénu vyzval pouze k reorganizaci strany. Když byl Djilas vyloučen, napsal Tito všem stranickým organizacím dopis, v němž jim dal jasně najevo, že vědí, jaké jsou jejich úlohy týkající se dělnických rad a řízení hospodářství. Jeho poselství nebylo snadné interpretovat a bylo by předmětem analýzy i za dvacet let, kdy by se reorganizace strany opět dostala na pořad dne. Komunisté neměli zasahovat do technického řízení podniku, ale ani se nesměli "komunisté v podniku omezovat na vzdělávání a zvyšování vědomí nevědomých nebo slabě vědomých dělníků na vyšší úroveň". To bylo nedostatečné. Komunisté měli "sledovat, jaká obecná politika se v podnicích provádí a jak funguje dělnická rada; měli udávat tón práci dělnických rad".⁷⁵

Ačkoli počátek 50. let byl pro Tita politicky obtížný, protože rozchod s Djilasem znamenal rozchod s jedním z jeho nejdéle sloužících a nejbližších poručníků, Titův osobní život se v této době zlepšil. Počátkem dubna 1951 dostal těžký žlučníkový záchvat a podstoupil operaci. Jedním z těch, kdo ho pomáhali ošetřovat, byla Jovanka Budisavljevićová. Tito a Jovanka se počátkem roku 1952 vzali a byli spolu dalších pětadvacet let.⁷⁶

CHRUŠČOVHO DESETILETÍ

STÍNOVÝ BOX

Když Stalin 5. března 1953 zemřel, byl Tito na lodi, která ho vezla na oficiální návštěvu Británie. V době, kdy se o Stalinově smrti dozvěděla veřejnost, byl již Tito v Londýně. Obecně nic nekomentoval, ale jeho doprovod trávil každou chvíli mezi oficiálními závazky diskusemi a analýzami nejnovějších zpráv z Moskvy. Téměř okamžitě se objevily náznaky, že by Stalinovi dědicové mohli zmírnit svůj postoj vůči Jugoslávii. Jugoslávským diplomatům bylo dovoleno zúčastnit se pohřbu a jejich přítomnost byla potvrzena podáním ruky mladším ministrem. Dne 15. března byl jugoslávský *chargé d'affaires* v Moskvě pozván na zasedání Nejvyššího sovětu, kde Malenkov, který se tehdy zdál být dědicem, prohlásil, že v zahraničních vztazích Sovětského svazu neexistují žádné nevyřešené otázky, které by nebylo možné řešit. Tito reagoval ještě v Londýně a pověřil Kardelje, aby 23. března podal jugoslávskému parlamentu zprávu, že Jugoslávie nemá na země východní Evropy žádné jiné požadavky, než aby respektovaly její hranice; Jugoslávie usilovala a nadále bude usilovat o normalizaci vztahů se všemi těmito zeměmi. Proto se Tito po návratu z Británie domníval, že může 31. března říci bělehradskému shromáždění: "Věřím, že sovětský představitel se pokusí hledat cestu ze slepé uličky, do které je přivedla Stalinova zahraniční politika".¹

Když jugoslávský *chargé d'affaires* v Moskvě požádal 25. dubna o schůzku s Molotovem, byl překvapen, že mu bylo vyhověno již o čtyři dny později a že schůzka byla mimořádně přátelská; Molotov okamžitě souhlasil, že napříště nebudou jugoslávští diplomaté sledováni sovětskou tajnou policií. Toho prvního máje nezazněla žádná sovětská hesla útočící na Jugoslávii. Ve skutečnosti probíhala v rámci sovětského ministerstva zahraničních věcí velká reorganizace, kterou vedl chráněnc Berij, jenž se stejně jako Malenkov zdál být mezi sovětskými vůdci bezprostředně po Stalinově smrti na vrcholu. Do 31. května vypracoval zprávu "O situaci v Jugoslávii a její zahraniční politice", která vyzývala k normalizaci vztahů, a to až do té míry, že Jugoslávie byla vnímána prostě jako "buržoazní země". V italském tisku se objevily zvěsti o změně sovětské politiky a 21. května Tito reagoval prohlášením, že Jugoslávie chce zlepšit vztahy se Sovětským svazem, ale kvůli tomu, co se stalo v minulosti, existuje problém důvěry, který je třeba překonat; důvěru je třeba získat činy. Jeden z prvních takových kroků přišel 6. června, kdy Molotov navrhl, aby se opět vyměnili velvyslanci.²

Tito byl stále opatrný, alespoň na veřejnosti. V projevu 14. června prohlásil, že by si rád vyměnil velvyslance; je pravda, řekl, že v Sovětském svazu se na nás lidé někdy usmívají, ale někdy se také mračí, a

výměna velvyslanců sama o sobě neznamenal zlepšení vztahů. Poznamenal, že od Stalinovy smrti skutečně došlo k nárůstu počtu incidentů na hranicích; "at' udělají cokoli", řekl, "budeme to brát s rezervou", i když věřil, že sovětský představitel "skutečně chtějí změnit svou zahraniční politiku" a že "později v tomto směru udělají více". Na stranickém plénu 16.-17. června řekl totéž: "budeme muset jít směrem k normalizaci: to neznamená, že jim budeme slepě věřit pokaždé, když se usmějí". Normalizace nastane, až přestanou provokace na hranicích. Řekl, že "k normalizaci bychom měli směřovat postupně", ale dodal, že se domnívá, že sovětský krok je upřímný a že "není pouhým manévrem".³

Titův opatrný optimismus se ukázal jako předčasný. V Moskvě se otázka normalizace vztahů mezi Sovětským svazem a Jugoslávií propleta s prvním dějstvím poststalinského boje o moc. Neshody ohledně osudu zprávy "O situaci v Jugoslávii a její zahraniční politice" přiměly Chruščova k návrhu na zřízení zvláštní komise, která měla určit, zda Jugoslávie je, či není socialistickou zemí. Berija a Malenkov však byli s takovým opatrným přístupem netrpěliví. Dne 25. června se Berija a Malenkov dohodli, že nový zástupce ministerstva vnitra v rámci sovětského velvyslanectví v Bělehradě by měl kontaktovat šéfa jugoslávské bezpečnosti Rankoviće, předat mu Berijova přání a vysvětlit, že "Malenkov, Berija a jeho přátelé" chtějí zlepšit vztahy mezi oběma státy prostřednictvím zásadního přešetření všech problémů; jsou proto připraveni uspořádat důvěrnou schůzku s Titem a Rankovićem buď v Moskvě, nebo v Bělehradě. K této iniciativě však nikdy nedošlo. Berija byl zatčen 26. června a otázka jeho tajného přístupu k Titovi byla jedním z mnoha obvinění, která proti němu byla vznesena. Na plénu sovětské komunistické strany 2.-7. července dal Molotov jasně najevo, že sice existuje shoda na politice normalizace vztahů s Jugoslávií, ale Berija zašel příliš daleko, když se odvolával na "soudruha Tita a soudruha Rankoviće"; upustil od řeči o Jugoslávii jako fašistickém státě a snažil se pouze o obnovení "buržoazních" vztahů. Molotov, věrný rétorice minulosti, se odvolával na "Tita a jeho bandu", a dokonce naznačil, že Berija měl zájem následovat Titovu cestu a vytvořit v Sovětském svazu jakousi organizaci lidové fronty, která by fungovala vedle komunistické strany.⁴

Tito samozřejmě o Berijově návrhu nic nevěděl. Ve skutečnosti Berijovo odvolání ze sovětského vedení uvítal a 15. července poznamenal, že jeho odvolání z n a m e n á progresivní krok vpřed. Ve skutečnosti Titův odchod Beriju ještě více utvrdil v tom, že se podaří najít se Sovětským svazem shodu. Dne 19. července řekl britskému politikovi z Labouristické strany Aneurinu Bevanovi: "Nikdy nesmíme zapomenout, že Sovětský svaz je navzdory Stalinovu despotismu domovem Říjnové revoluce, zemí, jejíž základna je pokroková". Konsolidace postberijského vedení však vedla ke zřetelnému ochlazení vztahů; v polovině října nový jugoslávský velvyslanec v Moskvě popisoval vztahy po příjezdu na svůj nový post jako "chladné, ale korektní".⁵ Zlepšily se však později v průběhu měsíce, kdy dlouhodobé napětí mezi Jugoslávií a Itálií ohledně budoucnosti sporného města Terstu náhle dosáhlo bodu varu. Vztahy Jugoslávie se Západem se dramaticky zhoršily, a tak se

Sovětský svaz se rozhodně postavil na jugoslávskou stranu. Kardelj 20. října oznámil jugoslávskému vedení, že se Tito rozhodl usilovat o normalizaci vztahů se Sovětským svazem, a 3. listopadu 1953 byli všichni velvyslanci pověřeni, aby v tomto směru pracovali.⁶

Až do Džilasovy aféry nebyla žádná pozitivní sovětská reakce. Dne 19. ledna 1954 se jugoslávský velvyslanec setkal s náměstkem ministra zahraničí Andrejem Gromykem, aby ho informoval o krocích podniknutých proti Džilasovi. Molotov reagoval okamžitě, 21. ledna si velvyslance předvolal na schůzku a sdělil mu, že odstranění Džilase "by mohlo mít pozitivní vliv na zlepšení jugoslávsko-sovětských vztahů", neboť bylo dobře známo, že Džilas tíhne k Západu a nepřeje Sovětskému svazu.⁷ Když se 8. února 1954 sešlo vládnoucí sovětské prezidium, krátce se diskutovalo o Jugoslávii a byla vytvořena komise, která měla posoudit budoucnost země. Z velmi odlišných pozic se Chruščov i Molotov aktivně zajímali o práci této komise, jejíž zprávu "O vztazích s Jugoslávií" předložil 25. února předsednictvu Michail Suslov. Zpráva konstatovala, že Jugoslávie je kapitalistický stát, její vnitřní i vnější politika je buržoazní, ale je "maskována "socialistickou" frazeologií, aby oklamala masy". Navzdory tomuto celkově negativnímu hodnocení byla zpráva natolik upřímná, že dospěla k závěru, že činnost emigrace Kominformu byla naprosto neúčinná a že vzhledem k tomu, že masy v Jugoslávii si přejí zlepšení vztahů se Sovětským svazem, "možnosti normalizace vztahů existují". Navrhovala proto hospodářské a kulturní kontakty s Jugoslávií a "umírněnější" propagandistické útoky na ni. Tento závěr se Chruščovovi nelíbil a na jeho nátlak předsednictvo souhlasilo s dalším projednáváním jugoslávského případu.⁸

Tito zůstal optimistický, ale byl přesvědčen, že vztahy selepší teprve tehdy, až Sovětský svaz začne podnikat praktické kroky, které to umožní. Dne 2. března hovořil se zahraničními zpravodaji a řekl, že zatím nedošlo k žádné skutečné změně ve vztazích mezi Sovětským svazem a Jugoslávií, ale zdůraznil, že se tyto vztahylepší, ačkoli komentáře v sovětském tisku, které spojovaly zlepšení s aférou Džilas, nebyly na místě. Jugoslávie stojí pevně na svém - to bylo jeho poselství plénu ústředního výboru 30. března. Ze sovětské strany se stále zdálo, že Jugoslávci se odvrátili od marxismu-leninismu a nyní se vzdají svých názorů, ale to se nikdy nestane. 'Nyní očekávají, že k nim přijdeme s pokáním', řekl, ale 'mýlí se ... my už nechceme kopírovat jejich metody, máme svou vlastní cestu, jdeme po své vlastní cestě k socialismu'. Jugoslávie žádala pouze to, aby se s ní zacházelo jako s každou jinou kapitalistickou zemí.⁹

V sovětském vedení to byl Chruščov, kdo neustále prosazoval zlepšení vztahů s Jugoslávií. Chruščov využil nepřítomnosti Molotova na summitu o budoucnosti Německa v Ženevě a na řadě zasedání předsednictva v květnu a červnu 1954 prosadil návrh, aby Sovětský svaz písemně navrhl Jugoslávii obnovení normálních vztahů na všech úrovních. Dne 4. května prezidium dospělo k závěru, že zprávu, kterou Suslov připravil v únoru, předběhly události, a Suslov byl vyslán, aby ji přepracoval. Nový návrh, předložený 18. května, poprvé naznačoval, že některá tvrzení, která vyslovila

že se sovětská strana v roce 1948 mylíla a že vážný rozchod s Jugoslávií nebyl nutný; rozchod snížil sovětský vliv v zemi "a usnadnil tak Titově klíce její cestu nacionalistické demagogie". Předsednictvo by proto mělo podpořit všechny iniciativy velvyslanců na zlepšení vztahů a navrhnout Jugoslávii, aby se uskutečnily mezistranické rozhovory na úrovni ústředního výboru. Předsednictvo dalo jasně najevo, že až sovětský velvyslanec předá dopis s návrhem takových kontaktů, mělo by být jasné, že sovětská strana by dala přednost přímým, osobním rozhovorům s Titem před diplomatickou korespondencí.

Molotov ze Ženevy protestoval, že takový přístup k Titovi by Sovětský svaz oslabil, a naléhavě žádal, aby se o tomto návrhu do jeho návratu již nediskutovalo. Předsednictvo to ignorovalo, 20. května pokračovalo v jednání a pověřilo Suslova vypracováním dokumentu pro "bratrské strany" východní Evropy, v němž by vysvětlil, že Berija byl z velké části zodpovědný za rozsah sporu v roce 1948 a že dnes existuje příležitost ke zlepšení vztahů "a možnému návratu Jugoslávie do demokratického tábora". S Molotovovou podporou ministerstvo zahraničí odmítlo tuto politiku provádět a 2. června předsednictvo o věci znovu jednalo. Při této příležitosti bylo beze sporu dohodnuto na kompromisu. Sovětský svaz podepíše s Jugoslávií obchodní dohodu, ale nebude se politicky přibližovat Titovi. Chruščov však vytrval, překonal odpor v předsednictvu a 22. června byl dopis Titovi podepsán a odeslán; Tito jej obdržel 30. červnath. Dopis vyzýval k mezistranickým i mezistátním vztahům, vztahům, které by byly založeny na "marxismu-leninismu a "nevměšování do vnitřních záležitostí"; Berija i Džilas byli obviněni z vyhrocení situace. Dopis také naznačoval, že ačkoli vinu nese především Sovětský svaz, jugoslávská strana také nevyčerpala všechny možnosti, jak krizi z roku 1948 zažehnat.¹⁰

Pro Tita byl sovětský dopis naprostým překvapením. Snad proto se s odpovědí na něj zdržel tři týdny a jeho obsah zpočátku probíral pouze s Kardeljem a Rankovićem. Když Tito 19. července informoval o dopise rozšířené zasedání stranické exekutivy, zdůraznil, že jakékoli úvahy o tom, že by mohlo jít o "manévr", jsou neopodstatněné; věřil, že "v Sovětském svazu existují latentní socialistické síly a že tento proces začíná a Jugoslávie by měla v tomto procesu hrát určitou roli". Pomoc latentním socialistickým silám v Sovětském svazu měla zůstat jednou z Titových ambicí pro příští desetiletí, zvláště když, jak při této příležitosti řekl stranické exekutivě, "na Západě si myslí, že nemáme kam jít, a proto věří, že nás mohou držet v šachu".¹¹ Tito, Kardelj a Ranković byli řádně pověřeni vypracováním odpovědi do Moskvy a Kardelj mezitím informoval sovětského velvyslance, že odpověď jugoslávské strany bude kladná. Sovětské předsednictvo odpovědělo ihned druhým dopisem adresovaným "soudruhu Titovi" a vyjádřilo naději, že jeho odpověď přijde velmi brzy.¹²

Když Tito 11. srpna 1954 odpovídal, zdůraznil, že příčinou konfliktu nejsou jednotlivci jako Berija a Džilas, ale že věci jsou hlubší. Podle jeho názoru se mohlo začít okamžitě pracovat na obnovení mezistátních vztahů, zejména s ohledem na to, co sovětská strana řekla o "nevměšování" do záležitostí druhého státu, ale mezistátní

stranické vztahy by musely počkat, stranická schůze by byla předčasná, dokud by nebylo dosaženo určitých úspěchů v normalizaci vztahů mezi státy.¹³ Sovětské předsednictvo projednalo Titovu odpověď na řadě zasedání, která se konala mezi 17. a 23. zářím, a rozhodlo o některých praktických krocích, které by mohly být podniknuty ke zlepšení dvoustranných vztahů. Byly dohodnuty takové kroky k "budování důvěry", jako je uzavření moskevské Ligy jugoslávských vlastenců a dvou rozhlasových stanic Svobodná Jugoslávie a Za socialistickou Jugoslávii. Ve své odpovědi "soudruhu Titovi" z 23. září Chruščov ignoroval Titovy výhrady, uvítal odhodlání obou stran zlepšit vztahy, zopakoval důležitost nevměšování se do záležitostí druhé strany a ujistil, že je ochoten přijmout jakýkoli návrh, který by Tito mohl předložit ohledně dalších způsobů zlepšení vztahů. Pokud jde o to, že stranická schůzka je předčasná, bylo to v pořádku a sovětská strana na tom nebude trvat, současná výměna dopisů ve skutečnosti právě tento proces zahájila. Doufal však, že zdržení nebude příliš dlouhé, protože setkání na osobní úrovni by celý proces bezpochyby urychlilo.¹⁴

Sovětská strana se snažila proces urychlit, 20. října 1954 *Pravda* oslavila desáté výročí osvobození Bělehradu, ale Tito se nenechal popohnat. Na stránkách 25. října řekl jugoslávskému parlamentu, že vítá nedávné známky normalizace, jako jsou obchodní rozhovory a ukončení činnosti Ligy jugoslávských vlastenců. To vše podle něj dává naději, že se věci mohou posunout dále. Zopakoval, že se v žádném případě nejedná o manévr, je to jednoznačně pozitivní krok, ale stále existují vážné problémy, které je třeba řešit.¹⁵ Když se 3. listopadu sešla stranická exekutiva, Tito řekl, že proces normalizace se blíží k bodu, kdy výměna dopisů nestačí a bude muset dojít k setkání. Odpověď na Chruščovův dopis z 23. září zatím neposlal, ale učiní tak poté, co plénium plánované na konec listopadu projedná myšlenku Titova setkání se sovětským vůdcem, jímž měl být tehdy Malenkov.¹⁶ Mezitím v Moskvě na sovětské recepci u příležitosti výročí Říjnové revoluce 7. listopadu Chruščov řekl jugoslávskému velvyslanci, že Jugoslávci zřejmě otálejí: mezistranické vztahy jsou nutné, ale Jugoslávci "se snaží sedět na dvou židlích".¹⁷ Chruščovova netrpělivost přiměla Tita jednat dříve, než bylo plánováno. V dopise Chruščovovi napsaném 16. listopadu, ale datovaném 24. listopadu, takže se zdálo, že je důsledkem pléna, Tito vysvětloval, že konzultace s kolegy není totéž co průtahy; veškerá nedávná korespondence mezi oběma stranickými vůdci bude projednána na plénu konaném koncem listopadu. Tito dodal, že věci se vyvíjejí dobře a nyní je čas na osobní setkání, které se uskuteční, jakmile se vrátí z plánovaných návštěv Indie a Barmy. Odmítl obvinění, že "sedí na dvou židlích", a řekl, že je zcela připraven diskutovat o stranických záležitostech.¹⁸

Věrný svým slovům, názory jugoslávského vedení byly podrobněji rozvedeny při zahájení plenárního zasedání 23. listopadu. V úvodním projevu Tito jasně řekl, že sovětské vedení "uznává, že budujeme socialismus vlastní cestou" a že Jugoslávie má právo na vlastní zahraniční politiku. To je podle něj vítězství, i když vycítil, že Sovětský svaz stále smýšlí poněkud jinak, než se píše v dopisech. Cítil, že sovětská strana si stále myslí, že "bychom se měli připojit k jejich rodině, vstoupit do jejich tábora, ačkoli jsme řekli, že se nepřipojíme k ničemu táboru". Kardelj

vysvětlil, proč by Jugoslávie měla i přes tyto výhrady pozvání k jednání přijmout; v Sovětském svazu se objevily zdravé síly, a proto "bychom měli podpořit Chruščov a jeho snahu s námi jednat". Na závěr Tito označil vyhlídku na rozhovory za "velké vítězství po šesti letech bojů".¹⁹

Zatímco Tito byl na oficiálních návštěvách Indie a Barmy, Chruščov se ocitl pod tlakem sovětského prezidia. Na konci listopadu se zdálo, že je vše v pořádku. Prezidium se sešlo 25. listopadu, projednalo Titův dopis a současný stav obchodu s Jugoslávií a pověřilo Suslova vypracováním odpovědi Titovi, která by byla rozeslána také bratrským stranám východní Evropy. Když se 28. listopadu konal na jugoslávském velvyslanectví v Moskvě večírek u příležitosti jugoslávského národního svátku, zúčastnili se ho Malenkov, Molotov, Chruščov a Bulganin a společně připili "na soudruha Tita".²⁰ Koncem prosince se však proces normalizace opět dostal do vleku moskevské mocenské politiky a Chruščovovy potřeby najít spojence v boji proti svým rivalům. Když se Chruščov připravoval na postup proti Malenkovovi, umožnil odpůrcům normalizace s Jugoslávií upustit páru. Již nějakou dobu probíhaly v Moskvě obchodní rozhovory mezi sovětskou a jugoslávskou delegací a na znamení jejich faktického ukončení byla dohoda podepsána 5. ledna 1955, celé sovětské vedení navštívilo jugoslávskou delegaci ke konci prosince. Chruščov, Malenkov, Molotov, Kaganovič a Bulganin byli přítomni na jugoslávském velvyslanectví, když Chruščov zahájil živou výměnu názorů na to, proč zlepšení sovětsko-jugoslávských vztahů trvá tak dlouho. Zdůraznil: My jsme komunisté, vy jste komunisté; my jsme Slované, vy jste Slovane; my jsme pravoslavní, vy jste pravoslavní", tak proč se věci hýbou pomalu?

Vedoucí jugoslávské obchodní delegace se pokusil zažertovat, že "někdy je lepší žít s dobrým sousedem než s bratrem", ale to situaci jen zhoršilo. Molotov se vložil do obhajoby činnosti Kominformu s argumentem, že byl zřízen "pro konzultace, ne pro vydávání rozkazů"; to náladu sotva zlepšilo. Když přítomní Jugoslávci zmínili "stalinismus", Chruščov protestoval: "Nic takového jako 'stalinismus' neexistuje. Stalin byl leninista! Všichni, kdo jsme tady, jsme s ním pracovali a jsme jeho žáci. Žil a zemřel jako komunista! Stojíme a padáme při něm, není-liž pravda, soudruzi? Aby atmosféra ještě více zkysla, připomněl Molotov Jugoslávčům četné Leninovy práce kritizující myšlenku dělnických rad a odsuzující je jako "syndikalistické", načež se do toho vložil Chruščov, aby dal jasně najevo, že samospráva v Jugoslávii nebude při zlepšování vztahů na obtíž.²¹ Na další večeri mezi jugoslávskou obchodní delegací a jejími hostiteli, která se konala 30. prosince na Molotovově dače, opět za účasti Chruščova, Malenkova a Mikojana, sovětská strana zopakovala taktiku vyvolání hádky kritikou nedávného Kardeljova projevu v Sarajevu, který se týkal "demokratického socialismu". Chruščov prohlásil, že sovětskému předsednictvu není jasné, "s kým chtějí Jugoslávci být", a doufal, že pokud ne okamžitě, mohli by se Jugoslávci znovu připojit ke Kominformu. Jugoslávská strana dala jasně najevo, že nemůže dojít k návratu ke "starému typu vztahů". Chruščov odpověděl, že Poláci a Číňané mají své vlastní cesty k socialismu, ale jsou součástí "tábora", stejně jako by měla být Jugoslávie.²²

15. ledna 1955 Suslov napsal Chruščovovi a vysvětloval, že Kardelj ve svém nedávném projevu v Norsku ukázal, že "není o nic dál nalevo než Kautsky", když mluvil o společenském vlastnictví namísto státního; to byl "krok zpět od socialismu ke kapitalismu". Místo toho, aby Chruščov podobné poznámky ignoroval jako v minulosti, navrhl na zasedání sovětského předsednictva 19. ledna pozastavit vztahy s Jugoslávií. Po těchto ústupcích zastáncům tvrdé linie se Chruščov cítil dostatečně silný, aby zakročil proti Malenkovovi, který byl na zasedání prezidia 31. ledna odvolán z funkce předsedy vlády a nahrazen Bulganinem; tyto změny byly zveřejněny až na zasedání Nejvyššího sovětu 8. února.²³ Většina Jugoslávčů interpretovala odvolání Malenkova jako vítězství zastánců tvrdé linie, ale když se Tito 12. února vrátil z cesty po Barmě a Indii, naznačil, že změny v Moskvě nemusely být nutné k horšímu, a ukázalo se, že měl pravdu.²⁴ Molotov využil svého projevu v Nejvyšším sovětu 8. února k útoku na Jugoslávii, ale když se 22. února sešlo sovětské prezidium, jeho diskuse o jugoslávských záležitostech byla odměřená. Vzhledem k odpovědi na Titův dopis z 16. listopadu i k dopisu bratrským stranám se sovětské předsednictvo dohodlo, že v procesu zlepšování vztahů s Jugoslávií bude pouze dbát na opatrnost a zlehčovat otázku akce na stranické úrovni, protože ta bude možná pouze "na základě společného uznání zásad marxismu-leninismu".²⁵

Možná vycítil, že Chruščov potřebuje trochu pomoci, když se zdálo, že je připraven znovu se postavit zastáncům tvrdé linie, a rozhodl se konfrontovat to, co Molotov řekl Nejvyššímu sovětu. Označil tento projev za "pokus zamlčet skutečná fakta" a 7. března v jugoslávském parlamentu zdůraznil, že "je nejvyšší čas vysvětlit věci tak, jak skutečně jsou a jak se vyvíjely, místo aby se normalizace zastavila v půli cesty". Tito se zvláště ohradil proti Molotovovu návrhu, že Jugoslávie musí udělat více pro zlepšení dvoustranných vztahů, protože se odchýlila od politiky prováděné v letech 1945-1947. Tito zdůraznil, že poznámky "pana Molotova" neodpovídají skutečnosti.²⁶ Titova taktika zabrala. Jako jasná úlitba Molotovovi ze strany Chruščova byl Titův projev zveřejněn v *Pravdě* 10. března. Dne 14. března odsouhlasilo sovětské předsednictvo text odpovědi na Titův dopis ze 16. listopadu. Odpověď byla odeslána 17. března²⁷, souhlasilo s nutností osobního setkání a s tím, že by se "nemělo dlouho odkládat". Tito 16. dubna souhlasil s tím, že Chruščov v nejbližší době povede delegaci do Jugoslávie.²⁷

V předvečer Chruščovovy návštěvy se sovětské prezidium stalo svědkem dalšího ostrého střetu mezi Chruščovem a Molotovem. Molotov tvrdil, že Jugoslávci v roce 1948 odmítli marxismus-leninismus a vydali se revizionistickou cestou; než bude možné dosáhnout nové dohody, musí se Jugoslávci připojit k Varšavské smlouvě, kterou právě založil Sovětský svaz a jeho východoevropské spojenci, a obnovit sovětsko-jugoslávskou smlouvu o přátelství podepsanou v dubnu 1945 a zrušenou Sovětským svazem v roce 1949; Tito, jak tvrdil Molotov, nebyl o nic lepší než Trockij. Molotov také protestoval proti článku ministra obrany Georgije Žukova v *Pravdě* z 8. května: tento článek, v němž byli chváleni jugoslávští partyzáni, nebyl projednán v prezidiu; navíc Chruščov sám upravil Žukovův text tak, aby zvýšil chválu na adresu Tita. Molotovova obvinění vedla v sovětském předsednictvu k dlouhé diskusi.

Mikojan podpořil Chruščova a vyzval ke změně "nesprávných rozhodnutí Kominformu" a Molotov znovu zdůraznil, že Jugoslávci šli v roce 1948 cestou "buržoazního nacionalismu" a stále se snažili oslabit socialistický tábor. Na téměř nepřetržitých zasedáních od 23. do 25. května pokračovalo sovětské předsednictvo v těchto jugoslávských diskusích, přičemž Molotov neustále odbíhal od toho, že se Jugoslávci v roce 1948 vzdálili od pozic, které přijali v roce 1945, a Mikojan zdůrazňoval, že je třeba jasně říci, že Berija byl zodpovědný za velkou část dezinformací šířených v roce 1948. Mikojan se domníval, že v roce 1948 jugoslávské záležitosti řešili "přes hlavy Ústředního výboru" Stalin, Molotov a bezpečnostní aparát. Teprve 25. května byl vyjednáán text projevu, který měl Chruščov pronést na bělehradském letišti, ačkoli v zájmu zachování fasády jednoty Molotov, který neměl být součástí delegace, přijel na moskevské letiště vyprovodit své soudruhy.²⁸

OBNOVA KOMUNISMU

Chruščov v doprovodu Bulganina, Mikojana, redaktora *Pravdy* Dmitrije Šepilova a náměstka ministra zahraničí Gromyka přijel do Bělehradu 26. května 1955. Chruščov přečetl projev, který s takovými obtížemi odsouhlasilo sovětské předsednictvo a který sice vyjádřil "upřímnou lítost", ale pak přešel k tomu, že vinu za sovětská selhání svalil na Beriju. V závěru projevu Chruščov znovu nastolil otázku mezistranických vztahů, když se zmínil o potřebě "společného porozumění na základě marxismu-leninismu". Ačkoli Titův dopis z 16. listopadu 1954 obsahoval ochotu jednat o stranických záležitostech, Molotovův projev v únoru 1955 přiměl Jugoslávce vrátit se k postoji, že normalizace bude dvoustupňová, nejprve se budou řešit státní záležitosti a teprve potom stranické, a program jednání dohodnutý 20. května jasně říkal, že se jedná pouze o státní návštěvu. Tito proto reagoval zuřivě, zabránil překladu Chruščovova projevu, odmítl pronést projev v reakci na něj a jednoduše Chruščova doprovodil k jeho autu. Jakmile sovětská delegace dorazila do centra Bělehradu, zvažovala, že se vrátí rovnou do Moskvy, ale Chruščov trval na tom, aby zůstala. Následujícího dne Titovi vysvětlil, že projev je dílem sovětského předsednictva a on nemá jinou možnost než ho přednést.²⁹

Chruščovova ochota přiznat se k neshodám v sovětském předsednictvu velmi zlepšila atmosféru, zejména poté, co Chruščov připustil, že spor v roce 1948 začal "náhodou, na základě falešných informací"; to byl ostatně veřejný postoj Jugoslávie v březnu 1948.³⁰ Jakmile se rozhovory rozběhly, přešel Tito od veřejného vysvětlování rozchodu k tomu, co vždy považoval za jeho podstatu, k velmocenskému přístupu Sovětského svazu k politice, jak se projevoval ve válečných dohodách se spojenci, a zejména k dohodě o procentech, která bez konzultace s jugoslávskými politiky rozdělila Jugoslávii "půl na půl" mezi Británii a Sovětský svaz. Mikojan v tomto bodě vzal Jugoslávčům vítr z plachet, když Titovi oznámil, že dohoda o procentech Titovi vlastně pomohla, protože Britové nejprve navrhovali, aby jim byla Jugoslávie přidělena na 100 procent Chruščov využil svých rozhovorů s Titem, aby zdůraznil, že bez ohledu na to, kolik Jugoslávie měla

trpěli Stalinovými rozmary, ti, kteří s ním úzce spolupracovali, trpěli ještě více. Vyjmenoval zhoubný vliv Beriji a prozradil Titovi, že Stalin kdysi obvinil i jeho, že je ukrajinský "buržoazní nacionalista".³¹ Mluvil o tisících nevinných členů strany propuštěných z vězení a nedávno přijatých zpět do strany. Chruščov dlouze hodnotil Stalina, jeho absolutní oddanost věci dělnické třídy, ale i hrozné věci, které bylo nutné po jeho smrti napravit; možná je lepší neposuzovat ho podle etapy jeho života, kdy zradil slabost, uvažoval Chruščov. Chruščov dal Titovi také najevo, že "někteří lidé" byli proti jeho příjezdu do Bělehradu, ale on byl odhodlán nahlédnout do podstaty věci a posunout věci dál".³² Třetího dne jednání Tito odměnil Chruščovovu upřímnost ústupkem. Když se projížděli po Brioni v jednom z mnoha Titových aut, dal jasně najevo, že pokrok v ideologických otázkách přijde, ale bude to trvat dlouho; bude iniciovat výměnu dopisů. Chruščov se okamžitě vrhl do jednání a Tito souhlasil s Chruščovovým návrhem, aby byl tento dopis napsán před odjezdem sovětské delegace z Bělehradu. Jugoslávská strana byla znepokojena způsobem, jakým sovětská strana neustále zdůrazňovala nutnost solidarity mezi socialistickými zeměmi, má-li socialismus přežít, a tak dopis, který Jugoslávci předložili, výslovně nastolil otázku budoucnosti Kominformu.³³

Bělehradská deklarace, podepsaná na závěr návštěvy, stanovila zásady suverenity, rovnosti a nevmešování se do záležitostí druhého státu. Chruščov se vrátil do Moskvy, aby čelil Molotovovu hněvu. V projevu k sovětskému předsednictvu 7. července 1955 rozvinul názor, že "je možné, aby různé země uplatňovaly různé formy a metody budování socialismu", ale že komunistické strany potřebují "těsné" vztahy, aby mohly "úzce koordinovat činnost". Když následujícího dne Chruščov zrušil nesplacené dluhy Jugoslávie, nedošlo k žádným neshodám, ale Molotov byl odhodlán nastolit to, co považoval za zásadní otázky.³⁴ Mikojan na něj naléhal, aby podpořil předsednictvo, ale Molotov byl rozhodnutý pro otevřenější postup.³⁵ Právě probíhalo plénum sovětské komunistické strany, které mělo vyslechnout Chruščovovu zprávu o jugoslávských záležitostech; Molotov s e rozhodl toto plénum narušit. Ve svém projevu se Chruščov obrátil na hlavu Stalina. Dal jasně najevo, že ačkoli první dopis odeslaný v roce 1948 vyšel jménem politbyra, nikdy ho neviděl. Chruščov také poznamenal, že ačkoli "všichni respektujeme a budeme respektovat soudruha Stalina", v jeho posledních letech, "kdy byl Stalin značně neschopný", došlo k mnoha křivdám. "Je pravda, že nyní jsme věci napravili," řekl, "ale kolik čestných lidí jsme ztratili".³⁶ Byla tu také otázka dezinformací, které poskytoval Berija, a Chruščov vyjádřil přesvědčení, že kdyby byl Stalin správně informován, 'byl by situaci studoval hlouběji a nedovolil by rozhod s Jugoslávií'; Berija vykonstroval proces s Rajkem, což znamenalo, že usnesení Kominformy z roku 1949 bylo 'nespravedlivé a chybné' a že jedinou volbou nyní bylo 'vrátit se na pozice marxismu-leninismu'. Jediná Chruščovova varovná poznámka zněla, že v procesu normalizace je třeba dbát na opatrnost, protože v mnoha orgánech jugoslávského tisku se mohly prosadit názory cizí komunismu.³⁷

Molotov poté vystoupil na plénu s dlouhým projevem, v němž zopakoval svůj názor, že Jugoslávci v roce 1948 opustili politiku, kterou prováděli od roku 1945, a přiklonili se k nacionalismu; současné ústupky Bělehradu znamenají odvrát od marxismu-leninismu. V souladu se zásadami solidarity, které platily v sovětském předsednictvu, postupně na Molotova zaútočili nejprve Bulganin, pak Mikojan, pak Šepilov a nakonec Suslov. Dále byl v divadelním představení předveden Pavel Judin, bývalý redaktor bělehradského časopisu Kominform, aby vysvětlil, jak Žujović nejen podával sovětskému velvyslanectví zprávy o zasedáních jugoslávského politbyra, ale dokonce jim pašoval důležité dokumenty; je pochopitelné, že to jugoslávské straně vadilo, vysvětlil Judin. Během debaty se Chruščov snažil vyjasnit své zbývající neshody s Titem. 'Je naprostý teoretický nesmysl, že existuje ruská, čínská nebo jugoslávská cesta', řekl. Formy mohou být různé, ale "podstata je jedna". Jugoslávci nerespektovali marxisticko-leninské zásady, když propagovali "falešný názor, že Jugoslávie se může rozvíjet jako socialistická země nezávisle na ostatních zemích socialistického tábora". V závěru pléna se Chruščov přímo nezmínil o Molotovově chování, ale poznamenal, že je třeba "trochu omladit předsednictvo".³⁸

Po část srpna a celé září 1955 pokračovala další obchodní jednání mezi oběma zeměmi a během nich se Mikojan, který vedl delegaci, setkal s Titem. Během tohoto setkání Mikojan daleko přesáhl otázku obchodu, skutečně se projednávala celá škála ideologických otázek. Po návratu do Moskvy poslal kopii své zprávy o tomto setkání Chruščovovi, který byl v té době na dovolené na Jaltě. Ačkoli se zdálo, že dochází k pokroku, Mikojan v souvislosti se zahájením příprav na XX. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu nabádal k opatrnosti. Sovětské předsednictvo plánovalo prohlášení "O některých úspěších v normalizaci vztahů s Jugoslávií", které mělo sloužit jako základ pro diskusi se zástupci bratrských stran na schůzce v lednu 1956, jež se měla konat před sjezdem. V tomto dokumentu se konstatovalo, že navzdory přetrvávajícím "chybným názorům" na řadu otázek učinili jugoslávští soudruzi důležité kroky "k nápravě svých chyb"; Mikojan však připojil předmluvu, z níž bylo zřejmé, že "stranické" otázky stále představují překážku, kterou se nepodaří rychle vyřešit.³⁹

Zlepšení sovětsko-jugoslávských vztahů náhle urychlila rozhodnutí, která přijal XX. sjezd strany na svém zasedání 14.-25. února 1956. Jugoslávský velvyslanec byl nadšen Chruščovovým úvodním referátem, který podle něj nastolil otázku různých forem přechodu k socialismu v různých zemích, ale situaci změnila až Tajná řeč o Stalinově kultu osobnosti. Do tohoto projevu Chruščov zahrnul prohlášení, že aféra s Jugoslávií "byla od začátku do konce vymyšlená" a neměla žádný politický základ; Stalin se Chruščovovi chlubil: "Švihnu malíčkem a už nebude žádný Tito". Chruščov prohlásil, že problémy s Jugoslávci existovaly, ale Stalin je nesmyslně zveličoval. Chruščov předal kopii svého projevu jugoslávskému velvyslanci a požádal ho, aby ji poslal Titovi.⁴⁰

Tito na Chruščovův tajný projev reagoval jmenováním nového velvyslance v Moskvě, kterým se stal Veljko Mićunović, bývalý vedoucí sovětského oddělení jugoslávského ministerstva zahraničí. Při jeho jmenování mu Tito osobně řekl, aby se s Chruščovem nehádal, ale aby udělal vše pro spolupráci s ním.⁴¹ Ve dnech 13.-14. března se konalo plénum jugoslávské strany, na němž se analyzoval Tajný projev, a Tito vysvětlil, že "události v Sovětském svazu se vyvíjely mnohem rychleji, než jsme mohli očekávat". Bylo by "snazší s nimi mluvit", navrhl a zmínil se o "Chruščovově skupině", která iniciovala "velmi důležité a odvážné činy".⁴² V komentáři k tomu, co Chruščov řekl o Jugoslávii, Tito zdůraznil, že při vši stručnosti "to dává zásadní uznání, že se k nám zachovali nesprávně, chybně; to má obrovský význam nejen pro nás a pro celý světový proletariát, ale i pro XX. sjezd strany". Tito pak nastínil, v čem spatřoval obrovské potíže chruščovovského vedení, které se po více než pětadvaceti letech stalinského období, kdy byli nejen členové komunistické strany, ale celý sovětský lid vychovávali "na kultu jedné neosvědčené osobnosti a systému, který vytvořila", rozhodlo vše odhodit. Po "snad nejtemnějším období v dějinách ruského lidu, a nejen ruského lidu, ale i mezinárodního dělnického hnutí", bylo pochopitelné, že to nebylo snadné. Měli se měnit postupně, ale jakmile "odhodí všechnen ten negativní balast, který stále brzdí věci", pak bude Sovětský svaz schopen "hrát ve světě roli nositele socialistické myšlenky a vydobýt si autoritu, kterou mu v takovém případě nikdo nemůže upřít". Navíc by Jugoslávie mohla říci, že "sehrála rozhodující roli při rozbití tohoto systému".⁴³

Tito zjevně cítil, že Jugoslávie hraje klíčovou roli v postupné de-stalinizaci světového komunistického hnutí. Jak řekl 2. dubna 1956 své stranické exekutivě, "zcela správně jsme očekávali, že hned od počátku budeme pomáhat těm protistalinským silám, které s námi usilují o dohodu". Po Bělehradské deklaraci se k nim Jugoslávci chovali "spíše opatrně", ale nyní, po XX. sjezdu strany, "se situace změnila".⁴⁴ Titovi bylo jasné, že to, co se děje v Moskvě, není výsledkem nové taktiky nebo manévru, ale představuje skutečné záměry. Proto se domníval, že "bychom měli podpořit Chruščovovu skupinu", neboť "přílišná rezervovanost z naší strany bude jen živit byrokratické, stalinistické živly v Sovětském svazu". A Tito nebyl sám, kdo cítil tuto povinnost vůči širší komunistické věci. Diskuse v rámci exekutivy odhalily, jak proces de-stalinizace, který začal v Moskvě, vzbudil mezi jugoslávskými vůdci nebyvalé nadšení. Jeden z členů, Tempo, později vzpomínal, jak "jsme upřímně věřili, že se ukázalo, že máme pravdu, a jako praví komunisté jsme cítili povinnost pomáhat soudruhům v Sovětském svazu a ve východní Evropě".⁴⁵

I když zasedala jugoslávská stranická exekutiva, události v Moskvě nabíraly na obrátkách. Chruščov 2. dubna informoval Mićunoviće, že Kominform bude rozpuštěn. Chruščov se domníval, že místo ní musí vzniknout něco jiného, a v Moskvě se objevila myšlenka založit čtyři regionální organizace, jednu pro západní Evropu, jednu pro Asii, jednu pro Latinskou Ameriku a "jednu pro spolupráci mezi komunistickými stranami u moci ve východní Evropě";

Chruščov se zeptal na Titovy názory a Mićunović naznačil, že budou pravděpodobně negativní. Chruščov to vzal na vědomí a 18. dubna jednoduše rozpustil Kominform. Následujícího dne napsal Titovi dopis, v němž mu navrhl, aby 1. června navštívil Moskvu, a poněkud drze se ho zeptal, zda chce být pozván jako hlava strany, vlády nebo státu. Pak, ke konci dubna, nabyl Mićunović dojmu, že Chruščovova pozice v sovětském prezidiu slábne, a správně, vyhlídka na Titovu návštěvu Moskvy vyvolala další Molotovův výbuch. Dne 25. května se sešlo sovětské prezidium a vyslechlo si Molotovovu kritiku Jugoslávie a zejména neurčitou poznámku, kterou Tito pronesl o událostech, k nimž došlo "za Stalinova carství". Přestože Molotov nezískal podporu potenciálních spojenců, jako byli Kaganovič a Malenkov, Chruščov se rozhodl prosadit svou a prosadil návrh, aby byl Molotov odvolán z funkce ministra zahraničí a nahrazen Šepilovem. Mićunović, který si všiml, jak se Chruščov zdál být pod velkým tlakem, byl překvapen jeho úspěchem při odvolání Molotova.⁴⁶

Tito navštívil Sovětský svaz ve dnech 2. až 23. června 1956 v doprovodu Kardelje a Koče Popoviće. Ze sovětské strany se setkal s Chruščovem, Mikojanem, Bulganinem, novým ministrem zahraničí Šepilovem, prezidentem státu Klimentem Vorošilovem a navzdory jeho odvolání i s Molotovem. Jednou z nevyřešených otázek mezi oběma zeměmi bylo vedení maďarské komunistické strany. Chruščov již několikrát připustil, že Rajkův proces byl vykonstruovaný a z něj vycházející rezoluce Kominformu z roku 1949 neudržitelná, a přesto Rákosi a ti, kdo proces zorganizovali, byli stále u moci. Jugoslávci s tím byli nespokojeni a od konce roku 1955 byli v kontaktu s Rákosiho sesazeným rivalem Imre Nagym.⁴⁷ Když Tito přijel do Moskvy, Chruščov ho informoval, že Suslov brzy navštíví Maďarsko, aby celou záležitost vyřešil. V naději, že to Tita uspokojí, přešel Chruščov k tomu, co považoval za klíčovou otázku pro sovětskou stranu, a to jak uspořádat vztahy mezi komunistickými stranami nyní, když je Jugoslávie opět ve svazku a Kominform byl rozpuštěn. Chruščov v podstatě zopakoval své názory vyjádřené na plénu Komunistické strany Sovětského svazu v červenci 1955 a zdůraznil, že komunistické země potřebují koordinovat své kroky; v tomto smyslu tedy Kominform sehrál pozitivní roli. Molotov jako vždy bez obalu trval na tom, že mohou existovat pouze "dva tábory" a Jugoslávci se musí rozhodnout, ve kterém táboře jsou.

Tito vysvětloval, že Jugoslávie se formálně nepřipojí k žádnému táboru, ale že se považuje za součást socialistického světa; nevidí potřebu Varšavské smlouvy, ale nemá ambice Varšavskou smlouvu rozpustit nebo "odtrhnout" zbytek východní Evropy od Sovětského svazu. Chruščov toužil po kompromisu. Navrhoval, aby se místo termínu "socialistický tábor" používal jiný termín, například "socialistická fronta", nebo jak navrhoval Mikojan, "socialistické společenství". Pod pokračujícím tlakem, aby uznal potřebu nějaké organizace komunistických stran, zahrál Tito svůj trumf a argumentoval, že v současné době nemá Jugoslávie žádné vztahy s ostatními východoevropskými komunistickými stranami, takže jakákoli taková myšlenka je z definice předčasná. Na Kardeljovi a Mikojanovi pak bylo, aby vypracovali návrh deklarace, kterou by obě strany mohly podepsat. Pokroku bylo dosaženo až poté, co Chruščov souhlasil s tím, že bude pracovat s jugoslávským návrhem, a vysvětlil, že

Tito 9. června prohlásil, že "co bylo dovoleno Jugoslávům, nebude dovoleno ostatním".⁴⁸ Text deklarace byl nakonec jasným vítězstvím Jugoslávů, které sovětská strana přijala spíše neochotně. Sovětské předsednictvo se dohodlo, že "jugoslávským soudruhům sdělí, že se nám text deklarace nelíbí, ale nebudeme se o něm přít".⁴⁹ Moskevská deklarace znamenala důležitý mezník. Ukončila jakýkoli smysl, v němž by sovětská komunistická strana mohla tvrdit, že zůstává "řídící" stranou v rámci komunistického hnutí. V textu bylo jasně řečeno:

V přesvědčení, že způsoby socialistického rozvoje se v různých zemích a podmínkách liší, že bohatství forem socialistického rozvoje přispívá k jeho síle, a vycházejíce z toho, že jakákoli tendence vnucovat své názory na způsoby a formy socialistického rozvoje je oběma stranám cizí, se obě strany dohodly, že výše uvedená spolupráce by měla být založena na naprosté dobrovolnosti a rovnosti, na přátelské kritice a na soudružské výměně názorů na sporné otázky mezi našimi stranami.⁵⁰

Vzhledem k radikálnímu tónu Moskevské deklarace asi nepřekvapí, že se Chruščov po Titově odchodu okamžitě dostal do defenzivy. Dne 21. června, kdy se Tito vracel přes Ukrajinu do Jugoslávie, byli zástupci "tábora", komunistických stran východní Evropy, svoláni na konferenci do Moskvy. Chruščov nastínil důvody rozpuštění Kominformy a jak Tita varoval, vysvětlil, že Moskevská deklarace není obecně platná. O týden později, 28. června, vypukly v polské Poznani nepokoje. To byl první náznak toho, že Tajná řeč a destalinizační kampaň mají na východní Evropu destabilizující vliv, a Chruščov se dostal pod ještě větší tlak svých tvrdých odpůrců v Moskvě. Mićunović si povšiml, jak se prohlášení vydané v Moskvě 30. června o kultu osobnosti zdálo ustupovat od toho, co Chruščov řekl v Tajné řeči, a "signalizovalo vzkríšení frakce tvrdé linie". Dne 6. července se Chruščov svěřil Mićunovićovi, že "celé předsednictvo mě sleduje; zatím ještě nic neříkají, jen mě sledují". V důsledku toho, když Tito 10. července shrnoval moskevská jednání pro své vládní ministry, zdůraznil, že Chruščov stále čelí opozici, "druhá frakce" je zřejmá a kdykoli se projednává otázka týkající se strany, "Chruščov se okamžitě podívá na ostatní".⁵¹ Sovětský ústřední výbor skutečně 13. července vydal dopis bratrským stranám, v němž zdůraznil "vynucenou povahu" moskevské deklarace; ze sovětského hlediska neměly východoevropské strany právo "řídít se jugoslávským příkladem". Současně měla být podobně formulovaná rezoluce rozeslána všem pobočkám sovětské komunistické strany a přečtena na uzavřených stranických schůzích. V ní se jasně uvádělo, že jugoslávský návrh Moskevské deklarace obsahoval mnoho "nesprávných postulátů", mezi nimi i odmítnutí uznat, že vztahy mezi komunistickými státy jsou z definice zvláštního druhu; Sovětský svaz přistoupil na tento návrh, "aby nebránil dalšímu zlepšování vztahů". V této rezoluci se rovněž dodává, že bylo "předčasné", když Bulganin označil Tita za "leninistu", jak učinil během jednoho z přípitků pronesených během Titovy návštěvy.⁵²

Součástí této kampaně, jejímž cílem bylo udržet linii ústupků vůči Jugoslávii, byl i Chruščovův slib Titovi, že dojde k výměně vedení maďarské komunistické strany, který narazil na odpor. Ve stejný den, kdy sovětský ústřední výbor objasnil "vynucenou povahu" Moskevské deklarace, Chruščov upozornil Mićunoviće, že se mu nepodařilo zajistit Rákosiho odvolání. Suslov odjel 8. července do Budapešti, ale vrátil se s prázdnou. Chruščov slíbil, že Mikojan brzy navštíví Budapešť a pokusí se o to znovu. Dobré slovo dal Chruščov o tři dny později, kdy mohl Mićunovići oznámit, že "se nám daří lépe, než jsme očekávali"; Rákosi bude odvolán a Rajk rehabilitován. Chruščov pak vysvětlil, že Mikojan by rád odcestoval z Budapešti do Brioni na jednání s Titem 21.-22. července, a doufal, že se to podaří dohodnout. Tito souhlasil s Mikojanovou návštěvou v rámci své vědomé strategie podpory Chruščova. Cítil, že odmítnutí Chruščovovy osobní žádosti by mohlo ještě více oslabit Chruščovovo postavení v sovětském vedení. Zatímco byl Mikojan na Brioni, Rákosiho nástupce Erno Gerő napsal Titovi dopis, v němž přiznal minulé chyby a požádal o rozhovory.⁵³

Nedlouho po Mikojanově návštěvě se Tito rozhodl podniknout novou iniciativu na posílení Chruščovovy pozice a 9. srpna informoval Mićunoviće, že plánuje pozvat Chruščova na dovolenou do Jugoslávie. Bezprostřední odpověď nepřišla, a tak Tito 20. srpna pozval Vorušilova jako prezidenta státu na říjnovou návštěvu Jugoslávie. To přimělo Chruščova k akci a 23. srpna odpověděl, že na začátku září bude na Krymu, ale poté přijede do Jugoslávie; dodal, že Tito by se pak měl vrátit s ním a pokračovat v dovolené na Krymu. Tito doufal, že výměna *názorů tête à tête* s Chruščovem pomůže udržet dynamiku jejich sbližování a umožní mu pozitivně ovlivnit sovětský postoj k vývoji v Polsku a Maďarsku. Úspěšná de- stalinizace ve východní Evropě mohla rozhodnout o budoucnosti komunistického hnutí.⁵⁴

Chruščov přijel do Brioni 19. září, ale teprve 26. záříth, den před plánovaným odjezdem obou vůdců na Krym, vyjádřil obavy, které stále měl ohledně jugoslávské politiky. Vysvětlil, že se snaží napravit Stalinovy chyby a chce tak učinit způsobem, který by tábor posílil, nikoliv oslabil. Jugoslávská propaganda o "destalinizaci" a "demokratizaci" nepomohla, protože Západ zasáhl záměrným obhajováním Jugoslávie; zároveň se s Jugoslávii ztotožnili i kontrarevolucionáři ve východní Evropě. Aby byla zajištěna "jednota postupu", neměly by Sovětský svaz a Jugoslávie soupeřit o vliv ve východní Evropě. Tito na to reagoval konstatováním, že proces destalinizace se zřejmě zastavil. Zejména nechápal, proč se Nagy nevrátil k moci v Maďarsku. Následovala ostrá výměna názorů, kdy Chruščov obvinil Tita ze sympatií k "protirežimním živlům" v lidových demokraciích východní Evropy a Tito odpověděl, že nikdo nemůže zpochybňovat oddanost Jugoslávčů marxismu-leninismu.⁵⁵

Tato roztržka nebránila tomu, aby prázdniny pokračovaly podle plánu. Tito zůstal na Krymu až do 5. října. Poté vzpomínal, že během jeho pobytu na černomořském pobřeží Chruščov opět vyvíjel soustředěný tlak, aby ho přesvědčil, že má

Jugoslávie do "tábora" a že jeho odmítnutí vyvolalo v sovětském vedení otevřené zděšení a frustraci. Mohlo se tak stát. Chruščov stále čelil opozici uvnitř sovětského prezidia vůči politice usmíření s Jugoslávií, jak Bulganin varoval Mićunoviće krátce po Titově příjezdu, a jakákoli Titova neústupnost by jen posílila argumenty odpůrců usmíření. Titovy negativní vzpomínky na setkání však mohly být zkresleny zpětným pohledem, neboť několik dobových záznamů ukazovalo na některé pozitivní úspěchy. Chruščov řekl Mićunovići, že nedlouho po Titově odjezdu napsal pro sovětské prezidium mimořádně pozitivní zprávu o krymských rozhovorech, ačkoli oba muži nebyli schopni dospět ke společnému názoru na Stalinovu osobnost. Ostatně na začátku návštěvy si Mićunović do deníku poznamenal, že "věci se nyní pro Rusy zdají být lepší než v červnu během Titovy oficiální návštěvy". Tito se jistě cítil pod tlakem, když Chruščov zinscenoval zřejmě náhodné setkání s Geróm, který byl v té době rovněž na návštěvě Krymu. Tato schůzka však znamenala, že Chruščov zapojil Tita do politiky destalinizace východní Evropy. Geró využil této příležitosti a informoval Tita, že Nagy má být pozván k opětovnému vstupu do strany, a na základě toho Tito souhlasil s přijetím maďarské stranické delegace v Budapešti po svém návratu.⁵⁶

Ačkoli se *Borba* po Titově návratu do Jugoslávie zmínil o "nevyřešených otázkách" mezi oběma stranami, Tito poté v rychlém sledu přijal delegace Bulharska, Rumunska a Maďarska, které ukázaly, že souhlasí s obnovením vztahů s bratrskými stranami.⁵⁷ Je skutečně možné tvrdit, že v důsledku této návštěvy zahájil Chruščov práci na dokumentu, který by celé východní Evropě přiznal vztahy s Moskvou přijaté Moskevskou deklarací. Jugoslávský vliv lze jistě spatřovat v Deklaraci sovětské vlády o zásadách rozvoje a dalšího upevňování přátelství a spolupráce mezi socialistickými státy, v níž se uvádělo: "Jugoslávie se snaží o rozvoj přátelství a spolupráce mezi socialistickými státy:

Země velkého společenství socialistických národů, sjednocené společnými ideály budování socialistické společnosti a zásadami proletářského internacionalismu, mohou budovat své vzájemné vztahy pouze na principech úplné rovnosti, respektování územní celistvosti, státní nezávislosti a suverenity a nevměšování se do vnitřních záležitostí. To nejenže vylučuje úzkou bratrskou spolupráci a vzájemnou pomoc mezi zeměmi socialistického společenství v hospodářské, politické a kulturní oblasti, ale naopak to tyto věci předpokládá.⁵⁸

Toto prohlášení bylo vydáno 30. října v době vrcholící maďarské revoluce jako součást poslední snahy pomoci Nagyovi vyjednat odchod sovětských vojsk z Maďarska. Maďarská revoluce začala 22. října, kdy byl Geró v Bělehradě na jednáních dohodnutých na Krymu. Jak se události v Maďarsku vyvíjely, jugoslávská vláda uvítala jmenování Nagyovy vlády, zejména rozhodnutí zřídit dělnickou radu, na což Tito Geróho při rozhovorech naléhal. Jak se však zvyšovala míra násilí, začal se Tito obávat, že se situace vymyká kontrole. Dne 28. října sdělil delegaci, která ho navštívila, že v Maďarsku bylo oběšeno dvacet komunistů, že to byla "strašná krvavá lázeň". Dne 31.

V říjnu jugoslávský velvyslanec v Budapešti sdělil maďarské vládě své "znepokojení" nad odklonem k pravici a vyzval ji, aby "nedělala žádné další ústupky". Maďarské prohlášení o neutralitě vydané 1. listopadu Tito odmítl jako "hloupý manifest".⁵⁹

2. listopadu přiletěli Chruščov a Malenkov inkognito do Jugoslávie v malém letadle Iljušin 14; byli dopraveni do Brioni, kde je přivítali Tito, Kardelj, Ranković a Mićunović. Schůzka, o níž nebyl pořízen žádný formální záznam, trvala od 19 hodin večer do tří hodin ráno následujícího dne. Sovětská strana se netajila tím, že se za několik dní chystá vojensky zasáhnout v Maďarsku; zda byl Nagy "dvojníkem, nebo agentem imperialismu", ještě nebylo jasné. Určité politické možnosti existovaly, vysvětlovali sovětsští představitelé. János Kádár, jeden z Nagyových ministrů a nový vůdce maďarské strany, přijel do Sovětského svazu a byl na cestě do Moskvy, miskolčtí horníci zůstali věrni komunistické věci; ale jakákoli politická iniciativa kolem těchto sil by musela být doprovázena silou. Chruščov otevřeně hovořil o tom, že část sovětského vedení, zejména v řadách armády, měla pocit, že od doby, kdy se "oni", Chruščovova skupina reformátorů, dostali k moci, šly věci od špatného k horšímu - a nyní to vypadalo, že Maďarsko je ztraceno. Jugoslávci na to zpočátku reagovali tím, že kdyby se v Maďarsku dříve podnikly správné kroky, mohlo se současné krizi předejít. Pak nastínili svůj postoj. Podporovali první Nagyovu vládu a výměnu Gerőho, ale nyní uznali, že pravice je na vzestupu, že situace směřuje ke kontrarevoluci a že je nutné zasáhnout. Naléhali na to, aby se zásah neuskutečnil pouze silou. Je třeba provést politické přípravy a "pokusit se zachránit, co se zachránit dá", a to vytvořením "něčeho jako revoluční vlády složené z Maďarů, kteří by mohli dát lidu nějaké politické vedení".

Chruščov poukázal na to, že taková vláda skutečně vzniká, a to pod vedením Ference Mülnicha, bývalého maďarského velvyslance v Moskvě, kterého Chruščov dobře poznal ve 30. letech. Jugoslávci navrhli, že Kádár je lepší variantou. Chruščov to akceptoval, stejně jako jugoslávské naléhání, aby tato nová vláda kategoricky odsoudila Rákosiho. Sovětská strana však nepřijala jugoslávský návrh, aby byl do nové vlády zařazen Geza Loszonczi, jeden z Nagyových blízkých poradců. Jak vzpomínal Mićunović, "z diskuse vyplynulo, že Rusové vědí, že Loszonczi je s námi v kontaktu, a považují ho za jednu z pochybných postav Nagye". Chruščov a Malenkov naléhali na Tita, aby se pokusil ovlivnit všechny osoby z Nagyova okolí, s nimiž měli Jugoslávci kontakty, a Jugoslávci s tím souhlasili. Jak zaznamenal Mićunović, "nevíme, jakou máme možnost ovlivnit Nagye a pokusit se snížit počet obětí ... ale dohodli jsme se, že se o to pokusíme".⁶⁰

PŘEKONÁNÍ INCIDENTU S NAGYOVOU

V Brioni bylo dohodnuto, že Jugoslávci by měli pomoci snížit vnímané kontrarevoluční nebezpečí v Maďarsku tím, že izolují Nagye od pravice a přesvědčí ho, aby učinil prohlášení na podporu navrhovaného nového Kádára.

Vláda. Všichni přítomní v Brioni věděli, že někteří z Nagyových stoupenců hodlají v případě zhoršení situace požádat o azyl na jugoslávském velvyslanectví. Sovětská vojenská intervence proti Maďarsku začala 4. listopadu, a když Nagy sám brzy ráno požádal o útočiště na jugoslávském velvyslanectví v Budapešti, místní diplomaté to považovali za vhodný způsob, jak ho izolovat a zároveň na něj vyvinout nátlak, takže nevznikli žádné námitky. Později téhož dne se Kardelj zeptal Moskvy, zda je stále zapotřebí Nagyovo prohlášení, ale bylo mu řečeno, že se věci pohnuly, že prohlášení již není zapotřebí a že Nagy by měl být předán sovětským orgánům. Nastal krizový bod v chápání toho, jak a kdy lze pozastavit národní suverenitu ve prospěch komunistické věci. Tito byl neústupný v tom, že národní suverenita Jugoslávie znemožňuje vydání Nagye, ačkoli měl jen málo výčitek vůči Sovětskému svazu, který porušil suverenitu Maďarska tím, že do země vtrhl.

Tito 5. listopadu odpověděl Moskvě, že vydání Nagye je nemožné, ale navrhl, aby Nagy dostal volný průjezd do Jugoslávie. Sovětské vedení nedokázalo pochopit, proč je Tito tak vzácný, a okamžitě začalo zpochybňovat jeho motivy. Mićunović si 6. listopadu, bezprostředně po návratu z Brioni do Moskvy, poznamenal do svého deníku, že "Rusové nás začali obviňovat, že chráníme "vůdce kontrarevoluce" na našem velvyslanectví". Následujícího dne mu Chruščov bez obalu sdělil: "jugoslávský postoj k řešení problému Nagyové rozhodne o tom, zda se vztahy mezi Jugoslávií a Sovětským svazem budou nadále vyvíjet přátelsky, nebo opačným směrem". Poskytnutí azylu Nagyovi podle něj naznačovalo, že Nagy a jeho poradci "dlouho jednali podle pokynů Jugoslávie a že Jugoslávie nese odpovědnost za to, co udělali". Chruščov si Mićunovićovi stěžoval, že v sovětském předsednictvu bojoval o to, aby odsoudili Rákosiho, a nyní to vypadá, jako by se Jugoslávci snažili vytvořit novou vládu, která by byla v opozici vůči vládě Kádára.⁶¹

Je snadné pochopit Chruščovův názor. Nejenže Nagyova přítomnost na jugoslávském velvyslanectví na první pohled naznačovala, že by Jugoslávci mohli mít zájem na vytvoření konkurenční vlády vůči Kádárově vládě, ale velkou část odporu v Maďarsku vedly tovární rady, které sice fungovaly zcela jinak než tovární rady v Jugoslávii, ale hlásily se k této odlišné vizi socialismu. Dne 8. listopadu dal Tito najevo, že chápe mnohé Chruščovovy obavy, ale domnívá se, že Chruščov se málo snažil ocenit obtížnou situaci Jugoslávie a její "přípravenost řešit tuto otázku v duchu vzájemných přátelských vztahů". Tito v dopise rekapituloval, co jugoslávská strana řekla v Brioni, připomněl Chruščovovi, že se s Malenkovem dohodli, že část komunistů spolupracujících s Nagyem, ne-li Nagy sám, by mohla být získána pro Kádárovu vládu, a na základě toho "jsme 3. listopadu odpoledne v Budapešti přijali některá opatření". V dopise bylo napsáno, že jeden z Maďarů, které Jugoslávci oslovili, předtím požádal, zda by se mohl uchýlit na jugoslávské velvyslanectví, a povolení mu bylo uděleno. Ráno 4. listopadu^h se však na velvyslanectví nedostavil jen jeden člověk, ale Nagy a patnáct dalších vládních představitelů. Ve všeobecném zmatku se mělo za to, že se tím otevřela možnost

možnost přesvědčit Nagyovou, aby vydala prohlášení na podporu Kádára. Poté Jugoslávci opakovaně žádali moskevskou stranu o vedení. Tito dospěl k závěru: "Navzdory zlovolné interpretaci, kterou někteří lidé přikládají našemu vztahu k Nagyovi a zbytku budapešťské skupiny, chceme zdůraznit, že nemáme naprosto žádné spojení s touto skupinou, ani s událostmi v Maďarsku". Pokud se jednotlivci v Maďarsku vyjadřovali o Jugoslávii příznivě, neznamenalo to, že by Jugoslávie byla odpovědná za vnitřní události v Maďarsku, "které měly zcela jiné příčiny".⁶²

Tito se stále snažil ovlivnit mocenské boje v Moskvě ve prospěch Chruščova a poučení z předchozího roku ukázalo, že stojí za to vyvinout iniciativu, na kterou by Chruščov mohl reagovat, a posunout tak proces destalinizace o další stupeň. A tak se Tito 11. listopadu v Pule rozhodl prozkoumat, co přesně znamená destalinizace. V tomto pulském projevu Tito poznamenal, že Chruščov přistupoval k dešalinaci jako k otázce kultu osobnosti, a "nikoli jako k otázce systému". To se mu vybavilo během pobytu na Krymu, když si uvědomil, že sovětské vedení "špatně chápe příčiny rozvíjející se krize v Polsku a Maďarsku". V tomto projevu se neustále zmiňoval o stalinistech a nestalinistech v řadách sovětského vedení, neboť jak vysvětlil sovětskému velvyslanci, jeho cílem bylo poukázat na rozpory ve vedení a pomoci tak těm, "kteří uvažují novým způsobem".⁶³ To se však šeredně přepočítal. Podcenil jak slabé postavení Chruščova ve vedení, tak instinkt sovětského předsednictva pro solidaritu pod zahraničním tlakem.

Když se Chruščov 12. listopadu setkal s Mićunovićem, přirovnal čínský způsob jednání k jugoslávskému a řekl, že "se nechlubí sami sebou a nesnaží se vnucovat své zkušenosti ostatním jako Jugoslávci". Ačkoli ještě neslyšel, co Tito řekl v Pule, rozčílil se zejména nad tím, jak jugoslávský tisk opakuje termíny "destalinizace a stalinismus"; problém podle něj spočívá v tom, že nyní "všichni na Východě chtějí měřit věci jugoslávskými měřítky". Stejný postoj zaujal i 17. listopadu, kdy se oba muži sešli, aby projednali Titův projev v Pule. Projev byl celý o "stalinistech" a naznačoval, že na vině je celý systém, nejen kult osobnosti. Titův dopis sovětskému předsednictvu z 8. listopadu byl "soudružský a přátelský", proč se situace změnila? Chruščov ignoroval Mićunovićovo vysvětlení, že ke změně došlo proto, že *Pravda* zřejmě podpořila názor, že "Jugoslávci jsou zodpovědní za Maďarsko", a dal jasně najevo, že v důsledku Titova projevu v Pule se bude muset připojit k těm členům sovětského předsednictva, kteří vyzývali k veřejné reakci na Jugoslávii, a to by otevřelo nový konflikt, který by bylo těžké zastavit; o několik dní později řekl Mićunovićovi, že sovětské předsednictvo je rozděleno na ty, kteří se chtějí vrátit do roku 1954, a na ty, kteří se chtějí vrátit do roku 1948.⁶⁴ Když se 20. listopadu sešlo sovětské předsednictvo, rozhodlo o obratu v politice vůči Jugoslávii a odložilo nedávno slíbené hospodářské úvěry; jediné, co mohl Chruščov udělat jako zmírnění, bylo naznačit, že plánovaný dopis Titovi musí být "taktičtí". Tato změna se rychle projevila na stránkách *Pravdy*. Dne 23. listopadu sovětský deník napsal, že nepokoje v roce 1956 nezačaly oprávněnými obavami dělníků, jak naznačoval Tito, ale byly dílem kontrarevolucionářů. Článek dále zdůrazňoval, že kult osobnosti byl jen

že se jedná o nedostatek Stalinovy osobnosti; sovětský systém neměl žádné nedostatky. Ve skutečnosti, pokračovala *Pravda*, to byli Jugoslávci, kteří se snažili vnutit svůj systém ostatním státům tím, že neustále psali o "jugoslávské cestě k socialismu".⁶⁵

Když Jugoslávci 22. listopadu obdrželi písemné ujištění, že se Nagy může vrátit domů, což bylo dohodnuto se sovětským předsednictvem, opustil Nagy jugoslávské velvyslanectví a byl okamžitě zatčen sovětskou armádou, když nastupoval do autobusu, který na něj čekal. Chruščov v prezidiu 27. listopadu poznamenal, že bylo chybou, že "naš důstojník nastoupil do autobusu".⁶⁶ Zdá se také, že byl tímto vývojem událostí upřímně zarmoucen, když 17. listopadu Mićunovićovi řekl: "Kdybyste jen věděl, jak jsem očekával, že se vztahy mezi námi zlepší" po jednání na Krymu. Chruščov se domníval, že na vině jsou Titovy ambice. Později ve svých pamětech napsal, že "Tito a jeho soudruzi usilovali o získání vedoucí úlohy v komunistickém hnutí, v každém případě jsem si to tehdy myslel". Mićunovićovi 3. prosince řekl, že "Tito choval ambice převzít vedoucí úlohu v komunistickém hnutí a vnutit jugoslávský model ostatním". Když se o dva měsíce později Mićunović a Chruščov znovu setkali, Chruščov dlouze hovořil o tom, že "Tito v době pulského projevu přecenil své síly" a "očekával jiný výsledek"; právě proto "nás v sovětském vedení rozdělil na stalinisty a antistalinisty".⁶⁷ Jak poznamenal Svetozar Rajak, první historik, který se těmito událostmi zabýval, "oba vůdci byli zároveň soudruhy i soupeři". Chruščov "nemohl zavrhnout Stalinovu poučku, že soudržnost bloku a jeho ideologická jednotnost jsou nezbytnou podmínkou sovětské bezpečnosti a přežití socialismu jako globálního systému", zatímco Tito "cítil povinnost pomoci ostatním zavrhnout stalinismus".⁶⁸

V záklusí se Chruščov snažil udržet nový spor v mezích. Dne 27. listopadu 1956 sdělil sovětskému předsednictvu, že nevidí důvod, proč by se měl Tito kvůli kauze Nagyová nadále hněvat: v každém případě je to "záležitost Maďarska". Když však Tito 3. prosince zaslal dopis, v němž si stěžoval na zhoršující se stav vztahů, Chruščov nemohl zabránit tomu, aby sovětské prezidium požádalo Suslova o vypracování odpovědi zaslané Titovi 28. prosince. Ačkoli tento dopis měl mít "přátelský" tón, otázky, které sovětské prezidium chtělo, aby Tito řešil, zahrnovaly obvinění, že "jste v Maďarsku skřípal zuby a věci se vymkly kontrole", ačkoli "jste řekl, že uděláte vše pro to, abyste to zlikvidoval". Mezi sovětskými zastánci tvrdé linie vždy panoval strach z toho, co Titova Jugoslávie představovala. Když tedy 27. března 1957 Molotov v sovětském prezidiu nadnesl možnost návratu Rákosiho do Maďarska, Kaganovič se proti návrhu ohradil s odůvodněním, že pak "se věci zhorší a obrátí se k Jugoslávii".⁶⁹

6. dubna 1957 řekl Žukov Mićunovićovi, že "je třeba udělat něco pro to, aby se naše špičky daly dohromady", a 16. dubna hodnotil Chruščovův komentář k Jugoslávii na diplomatickém setkání jako "velmi zdrženlivý a smířlivý". Tito se tedy opět rozhodl, že se pokusí převzít iniciativu. Ve svém projevu 19. dubna zdůraznil, že v letech 1955 a 1956 vyzýval k trpělivosti v procesu normalizace. Sovětský svaz by podle něj "neměl lpět na každém slově, které se objeví v nějakých novinách, což se bohužel proti naší vůli stále opakuje". Někteří vedoucí představitelé,

podobně jako Chruščov, vystupoval smířlivě, "zatímco my náhle čelíme Suslovovu útoku kvůli našemu údajnému "revizionismu" a "národnímu komunismu". Tentokrát Titova taktika intervence na Chruščovově straně zafungovala.⁷⁰

První reakce nebyla dobrá, protože 21. dubna Sovětský svaz zrušil plány na výstavbu závodu na výrobu hnojiv v Jugoslávii, ale když o tom Chruščov informoval Mićunoviće, velvyslanec "nabyl dojmu, že Chruščov toto rozhodnutí osobně neschvaluje", ale nemohl se postavit "pevně většině na vrcholu sovětského systému, která je proti Jugoslávii". Chruščov se však chystal proti této pevně většině zakročit. Molotovův návrh z března 1957, aby se Rákosi mohl vrátit do Maďarska, jasně porušoval to, co bylo dohodnuto 2. listopadu v Brioni, i následné rozhodnutí sovětského prezidia. Pokud by byl přijat, znamenalo by to zcela jasné vítězství "stalinistů". Chruščov se 25. dubna 1957 poprvé pustil do těchto "stalinistů" tím, že předložil předsednictvu sovětů návrh na rehabilitaci maršála Tuchaševského a dalších generálů Rudé armády, které Stalin očistil; ostře požádal své kolegy, "ať nám staří členové politbyra řeknou, jak se rozhodli postavit ho před soud, jak byl učiněn tento první krok". O týden později, 3. května, Chruščov uvítal projev, který Tito nedávno pronesl na Brioniho téma před delegáty Socialistické aliance, a následujícího dne ho pozval do Moskvy na soukromou návštěvu. Dne 31. května pak předložil sovětskému předsednictvu bod programu "O Jugoslávii". Chruščov svým kolegům vysvětlil, že v souvislosti se čtyřicátým výročím Říjnové revoluce Sovětský svaz iniciativně svolá setkání vedení všech komunistických stran socialistických zemí. V rámci příprav na toto setkání byli jugoslávští představitelé pozváni na dovolenou na Krym. Po zasedání předsednictva byl sekretariát pověřen přípravou příslušného dopisu a pokynem, aby tisk věnoval sovětsko-jugoslávským záležitostem větší pozornost.⁷¹

Chruščovovo zjevné oživení zájmu o obnovení vztahů s Jugoslávií bylo jen jednou z otázek, které přiměly Molotova a takzvanou "protistranickou skupinu", aby se pokusili Chruščova sesadit na zasedání předsednictva 18.-21. června. Ačkoli Molotov dokázal shromáždit sedm z jedenácti hlasů předsednictva proti Chruščovovi, Chruščov trval na tom, že o jeho osudu může rozhodnout pouze plénum ústředního výboru, a s využitím jisté míry intrik dokázal podnítit přední členy ústředního výboru, aby zinscenovali lobby požadující konání takového pléna. Plénum začalo 22. června a trvalo týden; na jeho konci byli Malenkov, Kaganovič a Molotov odvoláni z předsednictva i ústředního výboru. Pro Chruščova to byl triumf. V době vrcholící krize uspořádal Chruščov recepci pro hostující jugoslávskou vojenskou misi, na níž se Chruščov "choval téměř srdečně" a poděkoval "soudruhu Titovi" za dar lovecké brokovnice. Když 8. července 1957 omlazené předsednictvo projednávalo otázku, zda se má Chruščov setkat s Titem, všichni se shodli na tom, že setkání je třeba naplánovat na 3. srpna. Ve skutečnosti již probíhaly přípravy. Dne 7. července přijeli Ranković a Kardelj do Soči na "dovolenou". Jugoslávci byli optimističtí. Kardelj informoval svůj vyjednávací tým, že porážka protistranické skupiny "není jen vítězstvím Chruščova, ale také jugoslávské linie", protože Chruščov se

jasně označil své odpůrce za "stalinisty", proti čemuž se do té doby ohrazoval. Otázka místa konání schůzky Chruščov-Tito zabrala velkou část počátečních diskusí, ale 15. července 1957 se předsednictvo dohodlo, že požádá Rumunsko o pomoc při hledání vhodného neutrálního místa. Dne 19. července se Chruščov připojil ke Kardeljovi a Rankovićovi v jejich černomořském letovisku.⁷²

Setkání mezi Titem a Chruščovem se uskutečnilo 1. a 2. srpna ve Snagově nedaleko Bukurešti. Šlo v podstatě o stranickou schůzku, která měla potvrdit, že obě strany pracují na zlepšení vztahů na základě Bělehradské a Moskevské deklarace. O plánované moskevské schůzce jako takové se nezmiňovala, pouze o "zvláštním významu" jednoty mezinárodního dělnického hnutí.⁷³ Komuniké vypracované sovětskou stranou bylo Jugoslávci přijato, včetně příslibu podpory Kádárově vládě v Maďarsku; jugoslávská strana, i když poněkud neochotně, byla dokonce připravena o několik dní později podepsat oficiální záznam z jednání. Jak shrnul Mićunović, "samotné rozhovory byly hladší a přátelštější než všechny dosavadní". V podstatě "byly obnoveny přátelské vztahy" mezi oběma zeměmi, a co je důležitější, "mezi Titem a Chruščovem byly znovu navázány přátelské osobní vztahy".⁷⁴

PROGRAM LIGY KOMUNISTŮ

Navzdory optimismu, který na jugoslávské i sovětské straně vyvolalo odstranění "stalinistické" protistranické skupiny, trvaly líbánky sotva měsíc. Přestože se v Bukurešti vyhnuli diskusi o moskevském setkání komunistických stran, Chruščov si přál, aby se ho Jugoslávci zúčastnili. Ještě 2. října si Mićunović do svého deníku poznamenal, že "zatím není jasné, zda se konference zúčastníme". Chruščov vyslal delegaci na jednání do Bělehradu, ale 18. října bylo předsednictvo informováno, že tato jednání zkrachovala a Jugoslávci se rozhodli moskevského setkání nezúčastnit. Dne 29. října pak Tito zrušil své plány na cestu do Moskvy i plánovanou cestu po Asii kvůli akutnímu záchvatu lumbaga; tato nemoc byla všeobecně vnímána jako diplomatická. Chruščov se nevzdal a 2. listopadu rozhodl, že předsednictvo by mělo bez ohledu na to pokračovat, uspořádat zasedání a na jeho konci podepsat deklaraci, "i když s tím Jugoslávci nebudou souhlasit". Dokonce se domníval, že stojí za to poslat delegaci zpět do Bělehradu s kopií návrhu deklarace pro případ, že by Jugoslávci změnili názor. Jugoslávci však přesto nechtěli podepsat.⁷⁵

Pro Jugoslávce deklarace oživila koncept bloku, v němž má jedna strana hegemonii, a nepřímou kritizovala Jugoslávii, zatímco o Stalinových zločinech mlčela. Kardelj nicméně vedl jugoslávskou delegaci do Moskvy na oslavy čtyřicátého výročí a byl jedním z těch delegátů, kterým bylo 6. listopadu umožněno vystoupit na zvláštním zasedání Nejvyššího sovětu. O dva dny později využil Chruščov večere pro jugoslávskou delegaci k dalšímu nátlaku na Kardeljův tým. Jak slíbil předsednictvu, dal Jugoslávčům jasné najevo, že deklarace bude vypracována bez ohledu na to, zda ji Jugoslávci podepíší, či nikoli. Kardelj znovu vysvětlil, proč ji Jugoslávci nebudou moci podepsat, a argumentoval tím, že to, co bylo označeno jako společná

prohlášení nic takového nebylo, protože ho ve skutečnosti vypracovali sovětsí diplomaté. Navzdory hořkosti této výměny názorů Chruščov nabídl možné východisko: Jugoslávci mohli deklaraci podepsat a poté zveřejnit své výhrady. Výsledkem byly další rozhovory 10. a 12. listopadu, na nichž Kardelj opakovaně zdůraznil, že Jugoslávci mají pocit, že deklarace jde nad rámec toho, co bylo dohodnuto v Bukurešti. Chruščovova taktika téměř zafungovala, neboť teprve 14. listopadu, po pravidelné výměně názorů s Bělehradem, se jugoslávská delegace rozhodla, že v žádném případě nebude podepsána. Přesto se na jugoslávské straně zjevně našli lidé, kteří byli podpisu nakloněni: Mićunović si 17. listopadu do svého deníku poznamenal, že "mezi naší delegací a soudruhy v Jugoslávii bylo dosaženo úplné shody", což naznačovalo, že tomu tak nebylo vždy. Sám Chruščov zachytil zvěsti, že Kardelj byl připraven podepsat, ale že Tito osobně tuto myšlenku vetoval, což Chruščova překvapilo, protože měl pocit, že si s Titem rozumí. Poté, co veškerá jeho snaha přišla vniveč, není divu, že Chruščov Kardeljovi a Rankovićovi znovu řekl, že Jugoslávci nemohou dál "sedět na dvou židlích".⁷⁶

Navzdory tomuto veřejnému odmítnutí zůstal Chruščov překvapivě odolný. V prosinci 1957 v projevu k Nejvyššímu sovětu prohlásil, že ačkoli nepodepsání deklarace ze strany Jugoslávie je "negativní", ideologické rozdíly mezi oběma zeměmi jsou menší než dříve a v budoucnu by mohly zcela zmizet. Když 17. února 1958 Mićunović nadnesl otázku často odkládané, ale dlouho plánované návštěvy sovětské hlavy státu Vorošilova v Jugoslávii, Chruščov nic nenamítal. Přesto Mićunović vycítil, že Chruščov odložil sovětsko-jugoslávské vztahy až na dobu, kdy Jugoslávci uspořádají sedmý stranický sjezd. Tento sjezd měl přijmout nový program, a pokud by tento program obsahoval ideologické prohlášení, pak by to ze sovětského hlediska mohlo být vážné rýpnutí; Jugoslávci by se totiž nedokázali podepsat pod společné ideologické prohlášení o komunistickém přesvědčení, ale byli více než ochotni vypracovat vlastní definici jugoslávské cesty ke komunismu.

Předběžná verze nového programu byla předem připravena a široce rozeslána k úpravám nejen v Jugoslávii, ale i v překladech v zahraničí. Dne 4. dubna navštívil Mićunović Vorošilova, aby mu předal kopii před jeho státní návštěvou. V Kremlu se Mićunović setkal s Mikojanem, který mu poněkud kysle sdělil, že doufá, že konečná verze programu bude dramatickým zlepšením oproti návrhu, který podle něj představoval "krok zpět ve srovnání s tím, co jsme dohodli a podepsali na schůzce v Rumunsku". O tři dny později byl Mićunović informován, že sovětská delegace se již sedmého sjezdu strany nezúčastní. Podle sovětského názoru byl program v řadě otázek v rozporu s prohlášením vypracovaným v Moskvě; nepřímě se také stavěl proti myšlence jednoty uvnitř dělnického hnutí, což byla jedna ze zásad dohodnutých v Bukurešti. Zejména v Bukurešti bylo výslovně dohodnuto, že Sovětský svaz a Jugoslávie se nebudou veřejně kritizovat, a program jasně kritizoval Sovětský svaz. Týden před zahájením sedmého sjezdu napsal Tito Chruščovovi. Stejně jako o šest měsíců dříve Chruščov z dopisu vyvodil, že Tito

pochopil jeho pozici a že celý program je Kardeljovým dílem. Chruščov proto Mićunovićovi navrhl, že se Tito řádně nesoustředil na to, co se navrhuje, a že kdyby bylo možné sjezd odložit, sovětská kritika by ustala. Mićunović byl nezávazný, ale připustil, že přechod od návrhu ke konečné verzi programu trvá dlouho a může se dokonce stát, že konečná verze bude zaslána k posouzení komisi a potvrzena až po skončení sjezdu. Z těchto plánů na kompromis na poslední chvíli nic nevzešlo a sedmý jugoslávský sjezd strany byl zahájen 22. dubna. Když se 24. dubna sešlo sovětské předsednictvo, rozhodlo, že jeho reakcí by měla být "věčná kritika v soudružském tónu, bez útoků na jednotlivce".⁷⁷

Na sedmém sjezdu Tito oznámil, že vztahy se Sovětským svazem se stále zlepšují, ale Kardeljovy poznámky byly vůči socialistickým zemím ostře kritické a Rankovićovy výroky přiměly východoevropské diplomaty, kteří se sjezdu zúčastnili v roli pozorovatelů, k protestnímu odchodu. Nejkontroverznější část programu se týkala otázky "byrokratických tendencí". Program konstatoval, že "naše zkušenosti, stejně jako zkušenosti jiných socialistických zemí, ukazují, že řízení hospodářství a celého společenského života výhradně státním aparátem vede k větší centralizaci moci, k ještě těsnějšímu splynutí státního a stranického aparátu, k jejich dalšímu posilování, čímž mají tendenci se osamostatňovat a prosazovat se jako síla nad společností". Výsledkem bylo, že "byrokracie a tendence byrokratického etatismu" měly tendenci narušovat vývoj socialistických vztahů tím, že udržovaly, rozšiřovaly a obnovovaly různé formy státněkapitalistických vztahů nebo metod řízení v podmínkách, kdy tyto vztahy již nebyly tolerovány ani výrobními silami, ani pracujícími". Výsledkem byl "nevyhnutelně" rozchod mezi "vedoucími politickými silami a dělnickou třídou". Z toho vyplývalo, tvrdil program, že "odumírání státu" vyvstává jako "základní a rozhodující otázka socialistického systému".⁷⁸

Pokud jde o hodnocení Stalina, program jasně říká, že "Stalin z objektivních i subjektivních důvodů" nebojoval proti byrokraticko-statistickým tendencím, ale sám se stal jejich "politickým a ideologickým protagonistou". Stalin, místo aby se zabýval potřebou odumírání státu, usiloval o jeho neustálé posilování a přisuzoval mu "roli, která dříve či později musí vést k okleštění sociálního a hospodářského rozvoje". Jugoslávští komunisté tak svým odporem proti Stalinovi v roce 1948 "nebojovali pouze za své právo na svobodný socialistický rozvoj, ale nabízeli také svůj příspěvek k nezbytnému boji proti etatisticko-byrokratickým a jiným antisocialistickým deformacím socialismu". Program důrazně tvrdil, že "zájmy dalšího socialistického vývoje "vyžadují svobodné socialistické demokratické vztahy mezi stranami socialistických zemí"; a v nepříteli jemné nárazce na Sovětský svaz poznamenal, že v boji za vítězství socialismu "dělnická třída té či oné země může být po určitou dobu praporečkem tohoto boje, jeho předvojem", ale to ji neopravňuje k "monopolnímu postavení v dělnickém hnutí a už vůbec ne k monopolu v oblasti ideologie".⁷⁹

Ještě před uzavřením sjezdu 26. dubna byl program podroben řádkové kritice v teoretickém časopise Komunistické strany Sovětského svazu. Podstatou této kritiky bylo tvrzení, že zkušenosti Sovětského svazu a dalších socialistických zemí "plně potvrdily učení marxisticko-leninské teorie, která uvádí, že procesy socialistické revoluce a socialistické výstavby jsou založeny na řadě hlavních zákonů rozvoje socialismu". Časopis dále prohlásil, že "je nesprávné tvrdit, že Stalin tvrdil, že stát nezaniká a že by měl být neustále posilován ve všech sférách života", a citoval Stalinův projev na XVIII. sjezdu strany v roce 1939 jako důkaz, že tvrdil, že stát za socialismu zanikne, "pokud nebude kapitalistické obklíčení". Bylo tedy zřejmé, že jugoslávští komunisté při nastolování problému zániku státu nevzali v úvahu zkušenosti jiných socialistických zemí a "povahu imperialistické agrese proti socialistickým zemím". V programu bylo rovněž zopakováno přehodnocení úlohy strany dohodnuté na VI. sjezdu, že strana již není "mocenským faktorem", ale "faktorem rozvoje socialistického vědomí". To, jak tvrdil časopis, byl jasný "odklon od vědeckého komunismu", neboť Lenin jasně řekl, že "strana je přímo řídicím předvojem proletariátu". Kritika končila poněkud zbožnou nadějí, že tato "soudružská kritika" nebude "překážkou dalšího rozvoje přátelských vztahů mezi našimi stranami a zeměmi".⁸⁰

Když se 4. května sešlo sovětské předsednictvo, dal Chruščov jasně najevo svůj hněv: "Nyní nemůže být řeč o návštěvě Vorošilova," prohlásil. Chruščov navrhl napsat Jugoslávčům dopis, v němž by bylo jasně řečeno, že po Stalinově smrti "jsme učinili první krok k setkání" a že "konflikt nevznikl jen kvůli Stalinovi, Jugoslávci k němu dali určitý důvod". Sovětský svaz zastával názor, že "bychom se neměli ohlížet na minulost, ale upevňovat přátelství", takže byla podepsána deklarace, byly navázány hospodářské styky, dokonce přineseny oběti, ale Jugoslávci reagovali "utilitárně" a pak "útoky (maďarské události)". Dopis se ptal, "z čí iniciativy se v Bukurešti setkali?". Jugoslávci byli potěšeni, že jim nechceme dělat potíže; "my jsme jim ukázali náš návrh, oni nám svůj ne". Odmítli se zúčastnit listopadového setkání a poté zveřejnili návrh programu, "který nás uvrhl do polemiky". Sedmý sjezd se změnil v "hysterickou kampaň plnou urážek". Sovětský svaz udělá vše pro zachování přátelství, "ale nezávisí to jen na nás". Mezitím budou přehodnoceny všechny hospodářské kontakty a zachovány pouze ty, které jsou pro sovětskou stranu výhodné.⁸¹

Jakmile Chruščov přestal bojovat za Jugoslávii, vztahy se rychle zhoršily. *Borba* v polovině května reagoval tvrzením, že sovětsko-jugoslávská spolupráce se úspěšně rozvíjela, dokud ji sovětský tisk najednou nepodmínil "odstraněním ideologických rozdílů", což v praxi znamenalo, že "se po nás chce, abychom se zřekli svých názorů", a právě o to se v roce 1948 usilovalo. Článek dospěl k závěru, že sovětská reakce na nový program strany byla pokusem "vzkřísit koncepce a praktiky, které jsou socialismu cizí a odporují rozhodnutím přijatým XX. sjezdem Komunistické strany Sovětského svazu". Když se Chruščov 3. června zúčastnil sedmého sjezdu bulharské

Komunistické strany, popřel všechna svá dřívější vyjádření o Jugoslávii a tvrdil, že rezoluce Kominformu z roku 1948 obsahuje oprávněnou kritiku činnosti jugoslávských komunistů v řadě zásadních otázek a je "v zásadě správná". Následný konflikt ukázal chyby na straně Kominformu, chyby, které byly následně napraveny. Nicméně "břemeno minulosti bylo pro jugoslávské vůdce příliš těžké", pokračoval Chruščov, "a během kontrarevoluční vzpoury v Budapešti se jugoslávské velvyslanectví stalo v podstatě centrem těch, kteří zahájili válku proti lidově demokratickému režimu v Maďarsku". Podle Chruščova Jugoslávci v Bukurešti souhlasili s účastí na listopadové schůzce, ale pak "ustoupili z dohodnutých pozic" a následně vydali vlastní program "odporující koordinovaným názorům marxistickoleninských stran". Jediným Chruščovovým ústupkem byl závěr, že "bychom rádi dosáhli vzájemného porozumění a spolupráce na úrovni strany".⁸²

Ve svém projevu v polovině června Tito přiznal, že nejde jen o VII. sjezd a program strany, ale o odmítnutí podepsat deklaraci. Tvrdil, že "z toho nevyplývá, že když jsme nepodepsali deklaraci a nepřipojili se k socialistickému táboru, jsme proti nejlepší možné spolupráci se všemi socialistickými zeměmi", a dále vyjádřil "hlubokou bolest", když slyšel Chruščova ospravedlňovat nyní věci, které na XX. sjezdu strany odsoudil. Tito se opět rozhodl zaujmout linii upřímného zmatení nad tím, co se stalo. "Zdá se, že naším osudem je budovat socialismus v naší zemi pod neustálými údery ze všech stran, přičemž nejhorší údery přicházejí od těch, kteří by měli být našimi nejvěrnějšími a nejlepšími přáteli. Na závěr řekl: Když nám však byl tento boj vnucen, budeme se bránit a nic nás neodradí od boje za vítězství toho, co považujeme za správné a spravedlivé".⁸³ Mićunović se s Chruščovem setkal 19. června, když zvažoval, jak nejlépe reagovat na Titův projev. Upozornil Mićunoviće, že "někteří lidé v Moskvě" mu nyní naznačují, že se mýlil, když věřil Jugoslávii, a že Molotov "měl lepší úsudek". Kdyby Tito na VII. sjezdu "řekl jen jedno slovo o pomoci Sovětského svazu Jugoslávii, nemuselo k tomu dojít".⁸⁴

Na posledním setkání s Mićunovićem 8. října 1958 Chruščov znovu prohlásil, že "mezi námi by bylo všechno v pořádku, kdybychom nezveřejnili náš program", a působil dojmem, že je skutečně rozčilen tím, jak se věci vyvinuly. Chruščov dal jasně najevo, že jediným východiskem ze současné slepé uličky je schůzka na vysoké úrovni, na kterou byl zcela připraven, ale tentokrát by Jugoslávci museli přijet do Moskvy.⁸⁵ Proč Tito po usmíření v Bukurešti odmítl podepsat deklaraci a prosazoval formulace ve stranickém programu, které by Moskvu nutně rozčílily? V listopadu 1957 byla jugoslávská delegace zjevně na pokraji podpisu. Vodítkem je Titova poznámka, že z odmítnutí Jugoslávie podepsat deklaraci nevyplývá, že by Jugoslávie nechtěla spolupracovat se socialistickými zeměmi. Tito si spolupráci přál, ale Deklarace podepsaná v Moskvě, byť volně formulovaná, by byla vnímána jako přijetí sovětské hegemonie. A Jugoslávci skutečně cítili, že jejich zkušenost není zrovna

význam pouze pro Jugoslávii, ale pro širší socialistický svět. Pochopili nebezpečí vzniku byrokratického státu a zabývali se otázkou "odumírání státu" prostřednictvím zakládání dělnických rad a rozvoje samosprávy, a to nemohlo být ohroženo. To, že "stalinismus" nebyl jen otázkou osobnosti, ale systémovým problémem sovětského komunismu, bylo třeba kodifikovat.

DRUHÉ SMÍŘENÍ

Chruščov začal svůj postoj přehodnocovat až poté, co se v létě 1960 vztahy mezi sovětskou a čínskou komunistickou stranou dramaticky zhoršily. Mao Ce-tung jako věrný stalinista vždy odsuzoval Jugoslávce jako revizionisty, ale co víc, Mao rozzužil Tita tím, že rozvíjel Albánii jako klientský stát a neustále odsuzoval jugoslávského vůdce zevnitř země, kterou Tito kdysi plánoval pohltnout. Společné pohrdání Maem dalo Chruščovovi a Titovi společnou věc. V září 1960 se Tito i Chruščov zúčastnili zasedání Valného shromáždění OSN v New Yorku a obnovili osobní kontakty. O šest měsíců později, 30. března 1961, byla podepsána nová pětiletá sovětsko-jugoslávská obchodní dohoda a následující měsíc bylo dohodnuto, že si ministři zahraničí vymění návštěvy. Kosta Popović navštívil Moskvu ve dnech 7.-13. července 1961 a v následném komuniké byla zdůrazněna "přátelská atmosféra"; po návratu do Bělehradu Popović hovořil o "upřímnosti, srdečnosti a přátelství". Ačkoli 22. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu, který se konal 17.-31. října 1961, přijal rezoluci kritizující "ideologii revizionismu, která je nejplněji obsažena v jugoslávském stranickém programu", Chruščov ve svém projevu zmínil sovětské přání upevnit vztahy s Jugoslávií, ačkoli si dal pozor, aby dodal klíčová slova "po státní linii". Tito měl pocit, že může reagovat okamžitě.⁸⁶

Na 22. sjezdu strany Chruščov představil svou vizi komunistické budoucnosti. I on do té doby vypracoval nový stranický program, který zavazoval Sovětský svaz k vytvoření "všelidového státu", v němž by třídní boj a s ním spojené čistky byly minulostí; hovořilo se dokonce o tom, že tato představa bude zakotvena v nové ústavě. Na sjezdu se znovu otevřeně diskutovalo o Stalinově kultu osobnosti a byla formálně odsouzena protistranická skupina, což se na 21. sjezdu strany v roce 1959 nestalo. Nakonec bylo jako symbolické gesto, že stalinismus je již minulostí, odstraněno Stalinovo tělo z Leninova mauzolea. V projevu ve Skopliji Tito poznamenal, že ačkoli byla Jugoslávie na sjezdu často napadána, "viděli jsme v práci sjezdu pozitivní směr; myslím, že tento sjezd má a bude mít velký význam pro další pohyb skutečně demokratickým a pokrokovým směrem nejen v Sovětském svazu, ale ve světě vůbec".⁸⁷ Příští plénium jugoslávského ústředního výboru věnovalo "zvláštní pozornost" "pozitivnímu dopadu" dvaadvacátého sjezdu a 27. listopadu vydalo prohlášení, v němž strana sjezd hodnotila jako "významný příspěvek k pokroku socialismu".⁸⁸

Poté se vztahy výrazně zlepšily. Gromyko navštívil Jugoslávii ve dnech 16. až 21. dubna 1962 a Chruščov zavedl zásadní změnu politiky tím, že se přestal zmiňovat o jugoslávském "revizionismu". V květnu 1962 při návštěvě bulharské Varny Chruščov prohlásil, "že Sovětský svaz jako země budující komunismus musí udělat vše pro spolupráci s Jugoslávií a pomoci jí tak upevnit její socialistické postavení", načež v sovětském tisku ustala protijugoslávská polemika. Dne 24. září přijel do Jugoslávie na návštěvu, kterou Vorošilov nestihl uskutečnit, sovětský šéf státu Leonid Brežněv. V den jeho příjezdu Tito poznamenal, že "určité rozdíly", které mezi oběma zeměmi existují, nemusí být překážkou dobrých vztahů. Brežněv zdůraznil, že sovětská politika vychází ze zásad nastíněných v Chruščovově varnském projevu. Při odjezdu 4. října bylo oznámeno, že Tito navštíví Sovětský svaz v prosinci. Obchodní dohoda oznámená téhož dne nahradila dohodu podepsanou v Moskvě v červenci 1962, která naopak značně rozšířila dohodu z roku 1961.⁸⁹

Tito přijel do Moskvy 4. prosince 1962 a 6.th a 7.th jednal v Kremlu s Chruščovem. Po cestě do Volgogradu vystoupili oba muži 12. prosince na zasedání Nejvyššího sovětu. Chruščov promluvil jako první a dal jasně najevo, jak flexibilní je nyní připraven být, když přemýšlí o svém příspěvku ke komunistickému projektu. Zdůraznil, že Sovětský svaz vždy tvrdil, a nyní to zopakoval, že většinu viny na zhoršení sovětsko-jugoslávských vztahů nese Stalin, i když poznamenal, že "bychom nebyli zcela upřímní, kdybychom neřekli, že svůj díl viny nesou i jugoslávští soudruzi". V současné době byly vztahy s Jugoslávií dobré; každá komunistická strana "se snažila tvůrčím způsobem aplikovat zásady marxismu-leninismu na konkrétní historické a geografické podmínky v každé zemi". S ohledem na to by bylo "chybou vypracovat nějaký pevný vzor a držet se ho ve vztazích s ostatními socialistickými zeměmi; bylo by chybou označit za odpadlíky všechny, kdo se tomuto vzoru nepodřizují". Nakonec se obrátil na své zbývající oponenty v předsednictvu a poznamenal, že "někteří lidé" tvrdí, že Jugoslávie není socialistickou zemí, ačkoli "nelze popřít, že Jugoslávie je socialistickou zemí, a z toho vycházíme ve své politice". Titovi nezbylo než souhlasit, a to také udělal, když jednoduše řekl: "v zásadě souhlasíme s tím, co soudruh Nikita Sergejevič řekl ve své zprávě o vztazích mezi našimi zeměmi. Nerad bych mluvil o minulosti, ale pokud ještě existují určité neshody, budeme je společně odstraňovat konstruktivní spoluprací". Chruščov poté doprovázel Tita do Kyjeva, kde se zdržel od 18. do 20. prosince, a 22. prosince přijel zpět do Bělehradu. Doma zdůraznil, že neshody se Sovětským svazem časem zmizí: "Vracíme se ze Sovětského svazu s mnohem větším optimismem". Tito 30. prosince řekl továrním dělníkům, že "naše vzájemné vztahy musí být založeny na realismu, a ne na přehnaných očekáváních", ale "máme společné cíle - realizaci socialismu".⁹⁰

Chruščovova zmínka o "některých lidech" nebyla náhodná. Ne všichni členové předsednictva souhlasili s Chruščovovou obnovenou politikou usmíření. V dubnu 1963, kdy se připravovala prvomájová hesla, byl Chruščov zděšen, když se 8. dubna v prvomájovém pozdravu Jugoslávii zveřejněném v *Pravdě* hovořilo o

na "bratrské pozdravy jugoslávským pracujícím"; 11. dubna bylo opraveno na "bratrské pozdravy pracujícím Jugoslávie, kteří budují socialismus; ať žije věčné, nezníitelné přátelství a spolupráce mezi sovětským a jugoslávským národem". V zákulisí se Chruščov a Frol Kozlov, leningradský tajemník strany a nový zastánce tvrdé linie ve vedení, plamenně pohádali. Tito žádným takovým problémům nečelil. Když se 18. května sešlo plénum jugoslávského ústředního výboru, Tito s podporou Rankoviće hájil politiku užších vztahů se Sovětským svazem a vyzval mladou jugoslávskou generaci, vychovanou v atmosféře nepřátelství mezi Sovětským svazem a Jugoslávií, aby projevila větší důvěru v první zemi socialismu. Tito plénu řekl, že vztahy se Sovětským svazem se postupně zlepšovaly "díky soudruhu Chruščovovi a jeho spolupracovníkům". Dále pokračoval: Vítáme rozhodnutí dvacátého a dvaadvacátého sjezdu; vítáme tato rozhodnutí nejen kvůli odsouzení Stalinových chyb, ale také kvůli zahájení nového procesu ve vývoji hospodářských a sociálních vztahů v Sovětském svazu, který směřuje k všestrannějšímu a rychlejšímu rozvoji ve všech oblastech hospodářského a společenského života". Domníval se, že současné zlepšení vztahů je "hluboké, dalekosáhlé a pozitivní, má význam nejen pro Jugoslávii a pro dotčené socialistické země, ale také pro revoluční dělnickou třídu a pokroková hnutí obecně".⁹¹

Chruščov navštívil Jugoslávii ve dnech 20. srpna až 3. září 1963. Titův uvítací přípitek byl výstižný a zdůrazňoval, že "se domníváme, že dnes existují všechny potřebné podmínky pro to, aby se naše spolupráce rozvinula ještě širěji, neboť se ukázalo, že určité rozdíly v názorech na jednotlivé otázky a problémy nebyly překážkou rozvoje našich vztahů". Chruščov byl optimistický. První celý den svého pobytu v Jugoslávii navštívil v doprovodu Rankoviće továrnu na výrobu motorů a traktorů Rakovica nedaleko Bělehradu a pronesl mimořádně obsáhlý projev, v němž se zmínil o počátcích komunistického hnutí v dělnické solidaritě, revolucích roku 1848 a Komunistickém manifestu. Poté prohlásil, že "nejsme jen třídní bratři, jsme soudruzi ve společném boji za vybudování nové společnosti". V minulosti nebyly vztahy vždy bezproblémové, ale "není důvod, proč bychom nemohli kráčet společně v jedné řadě všech národů, které se vydaly na cestu k socialismu". A pokračoval: "Ano, soudruzi, jsem komunista, a proto souhlasím s jugoslávskými komunisty, že pouze lidská práce může vytvořit blahobyt potřebný k uspokojení materiálních i duchovních potřeb člověka".⁹² To byla podstata samosprávy, že pracující vytvářejí blahobyt, a proto by s ním také měli disponovat. Přítomní novináři skutečně zaznamenali, že Chruščov se během pobytu v továrně o systém samosprávy velmi zajímal a dělníkům řekl, že Sovětský svaz uvažuje o nových formách řízení továren, které by však zachovaly "leninské principy jednoty a vedení". Tuto "pokrokovou instituci" jugoslávské samosprávy měla studovat delegace složená z vedoucích představitelů strany, odborů a hospodářských rad, která by podala zprávu sovětskému ústřednímu výboru: Chruščov prohlásil, že "naše situace je nyní zralá pro demokratizaci řízení podniků".⁹³

Při návštěvě Splitu 24. srpna se Chruščov věnoval vztahům mezi socialistickými státy. "Jugoslávský lid buduje socialismus podle svých vlastních praktických představ".

podmínek, a proto metody, které používá při budování socialismu, nemusí být takové, jaké používal sovětský lid". Nejenže nyní neexistoval žádný konkrétní socialistický model, který by bylo třeba následovat, Chruščov připustil, že "mezi bratrskými stranami socialistických zemí mohou samozřejmě existovat spory". Znepokojovalo ho však, že pokud se vymknou kontrole, mohou je využít ostatní: "Čím více bude neshod mezi socialistickými zeměmi, tím více to bude povzbuzovat naše třídní protivníky v kapitalistickém světě". Chruščov to řekl v předvečer svých rozhovorů s Titem, které se konaly 25.-28. srpna v Brioni. Na závěrečné tiskové konferenci dne 28.th, Chruščov na okraj prohodil, že bloky a jim podobné jsou v podstatě dočasné jevy. V reflexi na rozhovory v Brioni řekl Tito 30. srpna dělnické radě dolu Velenje u Lublaně, že "když mluvíme o dělnické samosprávě, nemluvíme o problémech a potřebách jedné země viděných izolovaně; společenská správa leží v základu myšlenek Marxe, Engelse, Lenina. Soudruh Nikita Sergejevič má pravdu, když tomuto problému věnuje pozornost". Chruščov stejným horníkům řekl: "My, sovětsí komunisté, nemůžeme mít zásadní rozpory s jugoslávskými komunisty, protože obě naše země jsou socialistické".⁹⁴

Chruščov ve svých pamětech potvrdil, že se při této návštěvě Jugoslávie rozhodl experimentovat se samosprávou. "Formy, které Jugoslávci zvolili pro řízení svého hospodářství, jsou demokratičtější než naše," napsal, a zatímco "dříve jsme se proti tomu vyslovovali, nyní jsem se chtěl touto záležitostí zabývat blíže". Přestože o mnoha klíčových rozhodnutích nadále rozhodovala centrální vláda, Jugoslávci tvrdili, že jejich forma řízení ekonomiky je pro lidi atraktivnější a "tyto argumenty si zaslouží zvážení". Z tohoto důvodu "jsem v pozdějších letech skutečně pocíťoval potřebu některých změn, aby řízení více záviselo na dělnících a podnicích a aby se pracující lid aktivněji zapojil do hospodářského plánu". Jak již řekl dělníkům v Rakovici, ještě v Moskvě Chruščov 4. září informoval předsednictvo, že vyšle do Jugoslávie delegaci, aby zvážila úlohu dělnických rad a možnosti vypracování návrhu na zavedení samosprávy v sovětských podnicích.⁹⁵

Jak Chruščov poznamenal ve svých pamětech, "samozřejmě" se na veřejnosti nic neříkalo o myšlence samosprávného rozvoje Sovětského svazu. Ve skutečnosti se zdálo, že sovětsko-jugoslávské kontakty uvízly na mrtvém bodě, neboť Tito na rozdíl od ostatních socialistických vůdců neodcestoval do Moskvy na oslavu Chruščovových sedmdesátých narozenin v polovině dubna 1964. Pak Chruščov zčistajasna pozval Tita k jednání. Tito byl ve Finsku na oficiální návštěvě, když ho Chruščov kontaktoval a požádal ho, aby se s ním 8. června setkal v Leningradě. Bělehradský rozhlas byl touto "nejdůležitější návštěvou" nadšen.⁹⁶ Zdá se, že tyto rozhovory povzbudily Chruščova k tomu, aby zahájil svou poslední kampaň za reformu Sovětského svazu. Byly vypracovány plány na zavedení experimentu s tržním socialismem pro celý sektor lehkého průmyslu sovětské ekonomiky. Dne 24. července Chruščov řekl prezidiu, že v budoucích ekonomických plánech "by mělo být vše stanoveno progresivně", měly by se používat pouze kvalitativní ukazatele, "jinými slovy, vše by se mělo dělat jinak než nyní"; o tři týdny později odmítl

návrh správní reformy hospodářství jako "zastaralý". Současně Chruščov zahájil program ústavní reformy. Dne 11. července nahradil Brežněva ve funkci hlavy státu Mikojan, aby podle Chruščova urychlil proces zavedení nové ústavy. Jak Chruščov řekl 16. července vládní komisi, "nová ústava musí poskytnout záruku přísného dodržování socialistické zákonnosti a připravit podmínky pro přechod ke všeobecné komunistické samosprávě".⁹⁷

Dělnická samospráva, tržní socialismus, komunistická samospráva - když Chruščov aktivně experimentoval s myšlenkami, které jasně ukazovaly, že stalinský systém je problémem Sovětského svazu, a ne jen charakterovou vadou jednoho člověka, zdálo se, že Titův sen o porážce stalinismu jednou provždy a o vývozu jugoslávského socialismu do zbytku východní Evropy je na dosah. Pak, dne

13. října 1964 byl Chruščov sesazen, v prezidiu ho hájil pouze Mikojan. Tito byl pochopitelně velmi nervózní. Jednou řekl sovětskému diplomatovi, že ví, že Molotov i Suslov se v roce 1955 postavili proti zlepšení dvoustranných vztahů; Molotov byl v roce 1957 odstraněn jako člen protistranické skupiny, ale Suslov zůstal klíčovou postavou sovětského vedení. "My v Jugoslávii," řekl, "jsme byli velmi znepokojeni tím, jak se budou vyvíjet vztahy mezi našimi dvěma zeměmi poté, co byl Chruščov odsunut stranou".⁹⁸ Po Chruščovově odstranění zmizely veškeré vyhlídky Jugoslávie na ovlivnění procesu destalinizace v Sovětském svazu. Tito by se musel soustředit na zdokonalení jugoslávské cesty ke komunismu, a když se zahleděl dovnitř, aby znovu prozkoumal podstatu jugoslávské samosprávy, postavil se na stranu těch, kteří chtěli jugoslávský experiment pozvednout na novou úroveň.

REFORMOVÁNÍ KOMUNISMU

ADMINISTRATIVNÍ SAMOSPRÁVA

Když se Chruščov v roce 1958 loučil s Mićunovićem, dal jasně najevo, že sovětsko-jugoslávské vztahy se zlepší teprve tehdy, až Jugoslávie převezme nějakou jasnou iniciativu k nápravě. Na začátku roku 1963, kdy se opět přetahoval se svým předsednictvem o otázku zlepšení sovětsko-jugoslávských vztahů, Chruščov věřil, že Tito takovou iniciativu skutečně vyvinul. Dne 29. ledna 1963 předsednictvo konstatovalo, že "v otázce Jugoslávie čas pokročil, situace se změnila", a následný článek v *Pravdě* z 10. února byl ještě jasnější: "kroky, které jugoslávské stranické vedení podniklo v oblasti stranického života, hospodářství, vnitřní a zahraniční politiky, napravily mnohé z toho, co mezinárodní komunistické hnutí považovalo za chybné a škodlivé pro věc budování socialismu v Jugoslávii. To je nesporná a velmi pozitivní skutečnost". List chválil Tita za to, že uznal, že jugoslávští komunisté "vypustili z rukou vedoucí úlohu", ale jugoslávský ústřední výbor přijal opatření "k posílení vedoucí úlohy strany ve všech oblastech života země".¹

Změny, o nichž *Pravda* hovořila, a Titovy údajné komentáře o vedoucí úloze strany se datují k jeho projevu ve Splitu 6. května 1962, který měl pomoci vyřešit obzvláště ostré neshody ve vedení jugoslávské strany, jež dosáhly krizového bodu o dva měsíce dříve, ale měly svůj původ v ekonomické reformě zavedené v roce 1961. Po většinu padesátých let fungovala jugoslávská ekonomika celkem dobře. Existovaly silné prvky státní kontroly, ale většina této moci byla decentralizovaná. Na místní úrovni fungoval trh, ale byl to trh řízený. Dělnické rady rozhodovaly, ale v pevném rámci. Ústava z roku 1953 potvrdila, že federálně předepsané účetní předpisy budou vymezovat, co mohou podniky dělat se svými zisky, a také definovat, které položky mohou zahrnout do svých nákladů. A pokud jde o rozhodování o investicích, většina prostředků, z nichž se investice financovaly, nepocházela z místních dobrovolných úspor, ale z daní, které federální a místní vlády vybíraly od samotných podniků: podniky se většinou snažily získat investice ze státem kontrolovaného Všeobecného investičního fondu. Přesto se samosprávě podařilo vytvořit to, co jeden západní ekonom nazval "alespoň ostrůvkem angažovanosti v moři apatie". Místní elity v podstatě odrážely základní zájmy řadových občanů. Jediná větší stávka v 50. letech, v dole Trbovlje v roce 1958, nebyla namířena ani proti podnikové radě zaměstnanců, ani proti jejímu vedení, ale proti Federální cenové komisi, která nakonec spor vyřešila zvýšením ceny uhlí. Zdálo se, že samospráva

ačkoli na sjezdu dělnické rady v roce 1957 se jasně projevila touha po větší autonomii podniků.²

V šedesátých letech však již bylo poválečné oživení ekonomiky dávno za námi a bylo třeba uspokojit zvýšenou spotřebitelskou poptávku, aby socialistický systém zajistil rostoucí životní úroveň. Výsledkem byla konkurence o relativně vzácné investiční prostředky kontrolované státem. Počáteční reakce vlády situaci jen zhoršila. Teorie, která stála za ekonomickou reformou navrženou v březnu 1961 a která se měla stát tématem pro většinu šedesátých let, spočívala v tom, že "dělnická třída a pracující lid, který již spravuje výrobní prostředky, by měl přímo rozhodovat o rozdělování příjmů". Kardelj koncem března prohlásil, že plánovaná reforma je stejně významná jako poválečné znárodnění nebo zřízení dělnických rad; v jejím důsledku "emancipovaná práce získá širší a pevnější materiální základnu". Při rozdělování investičních prostředků by se "příjmy podle práce staly hlavní hnací silou"; jinými slovy, investiční prostředky by šly do podniků, které přinášejí zisk, a ne do těch, které se dobře politicky prosadí. Když však Kardelj 21. dubna vystoupil v parlamentu, zdálo se, že naznačuje pravý opak, když poznamenal, že by bylo chybou, kdybychom "zapomněli, že je také nutné upevnit a rozvinout všechny centralizované funkce společenského společenství". V reformě šlo jak o centralizaci, tak o decentralizaci a její rozporuplnost se jí nakonec stala osudnou.³

Investiční fondy byly z centra předány republikánským bankám, které však místo toho, aby otevřely dveře žádostem o investice ze strany úspěšných místních firem, rychle se dostaly do područí místních politických elit. Vznikly tak "politické továrny", prestižní podniky bez jasného tržního opodstatnění; jedním z nevyhnutelných důsledků takové nehospodárné politiky byl prudký nárůst inflace.⁴ V projevu proneseném již 9. června 1961 Tito kritizoval místní stranické organizace, "které chtějí začít stavět dříve, než mají zajištěny plány i peníze"; v polovině listopadu se vyjádřil ještě jasněji: "stavíme různé podniky, větší i menší, často bez řádného uvážení, zda se tyto podniky vždy zaplatí a zda máme stavět podniky stejného druhu, podniky, které budou vyrábět stejný typ výrobků, i když po nich nebude poptávka".⁵ Tentýž měsíc dal Kardelj najevo, že začíná mít obavy z kompromisního charakteru reformy. Podle jeho názoru byl "státně-administrativní" přístup k řízení ekonomiky poznamenán rozpory, a přestože existovaly problémy se samosprávou, byl to jediný systém, který otevíral jasnou dlouhodobou perspektivu do budoucna. Proto bylo nutné "stabilizovat již provedené změny". To znamenalo překonat "byrokraticko-technokratický odpor" k přenesení rozhodování o rozdělování příjmů a reagovat na trh, nikoli na "nabytá privilegia".⁶

Když se začalo rozhodovat o tom, jakým směrem by se měla ubírat ekonomická reforma, odbory se staly hlavními obhájci pravomocí zaměstnaneckých rad v oblasti rozhodování o investicích. Když byl na konci roku 1961 přijat sociální plán na rok 1962, odborová rada jej kritizovala za to, že se v něm rozhodování o investicích přenáší na jiné orgány. V projevu k odborářům v Černé Hoře v polovině ledna 1962 dal odborový předák Tempo jasně najevo, že "základním záměrem nového ekonomického systému -...

že zvýšení osobních příjmů by mělo záviset na úměrném zvýšení produktivity - nebyl při uplatňování nového systému splněn". Důvodem bylo v podstatě to, že reforma nebyla dostatečně promyšlena. Různá odvětví ekonomiky fungovala za různých podmínek, aniž by bylo jednotné, jak podniky akumulovaly rezervy na investice. Navrhl, že je načase provést celostátní experimenty s vypracováním jednotných mechanismů pro větší zapojení dělnické třídy do rozhodování o investicích.⁷

Všechny tyto otázky vyvrcholily ve dnech 14.-16. března 1962, kdy se konalo rozšířené zasedání stranického vedení. Kromě členů samotného exekutivního výboru se zasedání zúčastnili organizační tajemníci republikových stran, předsedové republikových vlád, předsedové socialistické aliance, předsedové odborových rad, členové organizačně-politického sekretariátu strany a "někteří další členové ústředního výboru". Podle následně vydaného lakonického tiskového prohlášení "zasedání důkladně projednalo aktuální politické a ekonomické otázky, především z hlediska přijetí kroků k větší stabilitě ekonomických tendencí a větší organizovanější činnosti strany [včetně] rozhodnějších kroků k dodržování zákonnosti a větší odpovědnosti jednotlivých vedoucích funkcí". Toto nevýrazné shrnutí nezabránilo šíření zvěští, že "Srbové a Makedonci jsou na pistoli" a že "Slovinci hrozí odtržením".⁸

Tito zpětně poznamenal, že bylo chybou, že na tomto setkání "nedotáhl věci do konce", a kompromisní charakter přijatých rozhodnutí se odráží ve skutečnosti, že současní západní pozorovatelé považovali toto setkání za porážku a zároveň za vítězství Rankoviće, který byl všemi akceptován jako obhájce administrativního přístupu k řízení ekonomiky.⁹ Na zasedání byly předloženy dvě velmi odlišné koncepce toho, jak by měla vypadat budoucnost. Ranković a jeho stoupenci viděli řešení krize v odporu proti další decentralizaci pravomocí a v zachování kontroly nad investičními rozhodnutími v centru. Druhá skupina, jejíž myšlenky nejlépe zformuloval Kardelj, tvrdila, že způsob, jak se vypořádat s "politickými" továrnami a dalšími nerentabilními investicemi, spočívá v přenesení pravomocí až na úroveň podniků a v tom, že investiční rozhodnutí budou v kompetenci dělnických rad. Dosažený kompromis odrážel názor samotného Tita, který v roce 1963 prohlásil: "Nepozvedl jsem svůj hlas proti modernizaci obecně, ale proti modernizaci, která škodí našemu správnému socialistickému vývoji." V roce 1963 se Tito postavil proti modernizaci, která je škodlivá pro náš správný socialistický vývoj.¹⁰ Členové strany, kteří na sebe údajně vytahovali zbraně, zjevně vyžadovali obnovení stranické disciplíny, ale Titovy vlastní zkušenosti továrního dělníka mu napovídaly, že pro duplicitní nekvalitní zboží neexistuje trh.

Zpočátku to vypadalo, že Tito podpořil Kardelje. Koncem dubna vydala jugoslávská vláda "instrukce" o rozdělování investičních fondů, v nichž požadovala, aby byly na všech úrovních zřízeny komise, které by na tento proces dohlížely. V Chorvatsku úřady zareagovaly okamžitě a koncem dubna již fungovala komise na republikové úrovni a na 8. května byly naplánovány komise na úrovni obcí. Když se 28. června sešlo předsednictvo odborového svazu, začalo být již netrpělivé z pomalého tempa změn. Řečníci zdůrazňovali, že "diskuse o rozdělování příjmů se příliš dlouze vleče", zatímco Tempo požadovalo, aby tyto nově vzniklé

zřízené distribuční komise by měly vydat nařízení "co nejdříve".¹¹ Tito s tím nesouhlasil a jeho následná prohlášení naznačovala, že je mu Rankovičova prognóza ve skutečnosti sympatičtější. Na červencovém plénu ústředního výboru řekl, že souhlasí s tím, aby "více prostředků bylo ponecháno podnikům", a že to je "materiální základna pro další rozvoj samosprávy", neboť "je nutná správná decentralizace a správné rozdělení prostředků, aby lidé nemuseli být závislí na jednotlivých úřednících a prosit o to, co potřebují". Neviděl však důvod spěchat: "není to jednoduchá záležitost ... nemělo by se zde spěchat, ale postupovat postupně". Ostatně, mohl se k tomu vyjádřit až na konci pléna: "Ve zprávách postrádám odpověď na otázku, jak se dostat z našich současných potíží". Tito upřednostňoval spíše politické než ekonomické řešení této krize. Chaos v hospodaření bylo nejlepší řešit obnovením řádné stranické disciplíny.¹²

Disciplína byla jasným poselstvím jeho projevu, který pronesl 6. května ve Splitu a který tak zapůsobil na Chruščova. Tito se řečnický ptal, proč, když bylo tolik dosaženo, "musíme znovu brát v úvahu různé negativní jevy". Na březnové schůzce nás "znepokojení a obavy z různých anomálií přinutily k ostré analýze" a bylo mu jasné, že "máme-li objektivní potíže a objektivní nedostatky, jsou to důsledky subjektivních chyb vedoucích lidí". Byly doby, řekl, "kdy převládal názor, že za decentralizace a demokracie už komunisté nemají právo ani povinnost být zodpovědní za rozvoj", ale to bylo špatně, "musíme znovu trvat na tom, že komunisté jsou zodpovědní za rozvoj socialismu v naší zemi". Zopakoval svůj názor, že "hlavní slabinou je právě nedostatečná ostrážitost komunistů, kteří jaksi ztratili svou vedoucí úlohu", a zdůraznil, že březnová schůze se nekonala "jen proto, aby se věci daly do pohybu a pak složili zbraně", opatření "by měli dodržovat všichni". Pokud lidé v zahraničí říkali "opět začínáme přituhovat", ať to říkají, protože "víme, co potřebujeme". Tito sice dále kritizoval "nadměrné investice, situaci, kdy si každý staví, co chce", ale jeho řešení bylo administrativní: "opět budeme muset shora zakázat výstavbu těch věcí, které nejsou v zájmu celého společenství". Jen mimochodem poznamenal, že "k takovým anomáliím, jako jsou tyto, došlo právě kvůli všeobecné slabosti jugoslávského trhu", lidem se však vrylo do paměti jeho prohlášení: "Opravdu nemohu mluvit proti demokracii, ale demokracie by se přesto měla vyvíjet méně klikatým směrem, než je tomu u nás ... musí být demokracie i pro žaludky".¹³

V červnu 1962 využilo vedení teoretický časopis *Komunist* k rozeslání dopisu všem členům strany, který požadoval, aby si straničtí vůdci přestali myslet, že disciplína je pouze záležitostí řadových členů. Na červencovém plénu ústředního výboru byla na prvním místě Rankovičova zpráva "Provádění rozhodnutí výkonného výboru a úkolů Svazu komunistů", která rozpracovávala Titův projev ve Splitu. Byli odsouzeni ti, kdo nechápou vedoucí úlohu strany; "často ztrácejí ze zřetele, že naše socialistická společnost a systém samosprávy se nemohou normálně rozvíjet bez odměřeného vedení strany".¹⁴ Toto zpřísnění se rozšířilo i do dalších oblastí, dokonce i do světa kultury. Na stránkách

v projevu 29. prosince 1962 Tito zopakoval výzvu k disciplíně a prohlásil, že "pozorně naslouchal hlasu lidu" a že v budoucnu se budou věci řešit "jinak a vážněji a vůdci, kteří otálejí nebo se vyhýbají své povinnosti přijmout nezbytná opatření, již nezůstanou vůdci". Klíčovým faktorem vysvětlujícím současný nedostatek disciplíny byly podle něj "zahraniční vlivy". Podle jeho názoru se "socialistické vědomí u značné části našeho lidu prosazuje pomalu; brání mu zahraniční vlivy", a proto odsoudil "neplodné intelektuály, kteří jsou zejména v literatuře, malířství a filmu" "hlavními nositeli negativních vlivů ze zahraničí". V závěru konstatoval, že "v loňském roce jsme přijali účinná opatření k odstranění nedostatků v našem hospodářství", a nyní nastal čas "podniknout kroky v oblasti kultury". O měsíc později Tito upozornil novináře, že v otázce kultury "ti, kterým se nelíbí, co jsem řekl, by si neměli myslet, že od toho ustoupím".¹⁵

Mělo Titovo rozhodnutí pozdržet další ekonomické reformy v této době mezinárodní rozměr? Ve Splitu si byl jasně vědom toho, že mnozí budou nové řeči o disciplíně považovat za jakýsi ústup ke stalinismu. Čekal snad, co vyplyne z obnovených kontaktů s Chruščovem? Když byl Sovětský svaz na pokraji zavedení první etapy tržního socialismu, mělo pro Jugoslávii smysl přeskočit do druhé etapy? Nemohla nakonec Rankovićova správní samospráva vypadat docela podobně jako Chruščovem navrhovaná radikální tržní reforma? Jak bylo uvedeno v předchozí kapitole, když Tito vystoupil na plénu ústředního výboru v květnu 1963, dal jasně najevo, že vztahy se Sovětským svazem a dalšími socialistickými zeměmi se zlepšily "díky soudruhu Chruščovovi a jeho spolupracovníkům", a dodal, že vítá rozhodnutí XX. a XXII. sjezdu strany nejen kvůli odsouzení Stalinových chyb, ale "také kvůli zahájení nového procesu ve vývoji hospodářských a společenských vztahů v Sovětském svazu, směřujícího k všestrannějšímu a rychlejšímu rozvoji ve všech oblastech hospodářského a společenského života". To mělo podle něj "hluboký, dalekosáhlý a pozitivní význam nejen pro Jugoslávii a dotčené socialistické země, ale také pro revoluční dělnickou třídu a pokroková hnutí obecně".¹⁶ Během Chruščovovy návštěvy v srpnu 1963 řekl Tito lublaňským horníkům: Když mluvíme o dělnické samosprávě, nemluvíme izolovaně o problémech a potřebách pouze jedné země; společenská správa je základem myšlenek Marxe, Engelse a Lenina a soudruh Nikita Sergejevič Chruščov má pravdu, když tomuto problému věnuje pozornost".¹⁷

Chruščovovo váhání ohledně rozsahu jeho reformy a následné odvolání od moci přivedlo Tita zpět na zem s nárazem. Sny o úzké spolupráci s Chruščovem při postupném sladování obou ekonomik musely jít stranou a Tito již nemohl ignorovat práci komisi pro rozdělování investic, které dosud nepřijaly žádná důležitá rozhodnutí. Na jaře 1964 reformátoři obnovili boj o posun věcí kupředu. V projevu na březnovém plénu ústředního výboru Kardelj kritizoval skutečnost, že investice "mají stále administrativní charakter". Stále platilo, že prostředky, které podnik vydělal a které byly určeny na investice, byly fakticky odebrány "daňovými prostředky" a převedeny do politické, nikoliv hospodářské sféry. V současné době probíhají kroky

Podle jeho slov je třeba stanovit předpoklad, že zdroje na investice "by se měly řídit stejnými pravidly, jaká platí pro ostatní základní zdroje fungujících organizací".¹⁸ V polovině dubna vláda oznámila, že v oblasti investic budou skutečně zavedeny zásadní změny, které umožní pracovním organizacím "vykonávat nezávislou kontrolu nad realizovanými příjmy". Odbory se k těmto krokům rychle připojily. Tempo ve svých pamětech vzpomínal, že odbory byly odhodlány řešit všechny problémy spojené s rozvojem samosprávy, a někteří je v té době kritizovali za to, že jsou "příliš ambiciózní" a chovají se jako "druhý ústřední výbor" v rámci "stínové vlády". Když se Tito setkal s odborovým vedením, také on si posteskl, že "jste vytvořili Ústřední výbor".¹⁹

Při zahájení pátého odborového sjezdu 20. dubna Tempo prohlásil: "trvalého úspěchu v boji proti různým nesocialistickým jevům dosáhneme, pokud vytvoříme podmínky, v nichž bude nemyslitelné, aby o podnikání podniku nebo osudu jednotlivce rozhodoval někdo jiný než pracovní kolektiv". Jedním ze dvou cílů, které si sjezd stanovil, řekl jedné z jeho komisí, bylo "zvýšit roli dělnických organizací v procesu nakládání s globálními výdělky", jinými slovy investicemi. V prvomájovém pozdravu Tempa Titovi jménem odborů se hovořilo o "posílení postavení pracujícího člověka v systému samosprávy". V rozhovoru ze 4. května Tempo poznamenal, že pátý sjezd vyzval k jasnému rozhodnutí ve prospěch přiblížení rozhodování o investicích pracujícímu kolektivu, i když uznal, že jak přesně a v jaké podobě se tak stane, je otázkou budoucí diskuse. Sjezd však "požadoval, aby tento problém nebyl odložen, ale aby bylo co nejdříve nalezeno řešení".²⁰ Dne 20. května parlament požádal vládu, aby vypracovala návrhy na změny ve způsobu kontroly investičních fondů a aby je co nejdříve předložila k projednání.²¹

Na jaře a v létě 1964 reformátoři obnovili svůj tlak v otázce investičních fondů, protože již probíhaly přípravy na VIII. jugoslávský sjezd strany. Na březnovém plénu ústředního výboru se Tito v závěrečném projevu k otázce investiční reformy nevyjádřil nijak závazně; pouze poznamenal, že hospodářský růst je nezbytný a že výroba nemůže nadále stagnovat na 50 až 60 procentech potenciální kapacity. Koncem dubna na 5. sjezdu odborů řekl, že je "nejvyšší čas" zabývat se investiční politikou, protože "není normální", že pracovní kolektivy mohou disponovat pouze 30 procenty investičních prostředků. Nepodal však žádné konkrétní návrhy, pouze poznamenal, že "naši pracující cítí, že mají právo na ještě vyšší životní úroveň, než mají dnes".²² Do zahájení osmého sjezdu strany v prosinci se Tito plně angažoval a sjezd přijal jasné rozhodnutí o provedení ekonomické reformy od 24. července 1965; ústředním bodem této reformy bylo, že napříště si podniky budou ponechávat 70 % svých příjmů na investice. Tito nyní jasně stál za Kardeljem. Ve svém projevu na sjezdu dal Tito jasné najevo, že "dělnická samospráva dosáhla úrovně, kdy nebude schopna plnit funkce, které jí společnost svěřila", pokud budou pracovním kolektivům odepřeny

možnost disponovat "nezbytnými prostředky pro další rozvoj a rozšíření výroby". Zdůraznil, že "velkého omylu se dopouštějí ti soudruzi, kteří si myslí, že problém akumulace se týká pouze politických orgánů, a kteří tvrději trvají na zachování současného systému, systému centralizované akumulace". V některých případech by "technologické důvody vyžadovaly větší míru centralizovaného řízení", ale to by nemělo být záminkou k byrokratickým zásahům. A uzavřel, že "neprovádění rozhodnutí ústředního výboru jednotlivými komunisty ve výkonných funkcích" nebude tolerováno.²³

Reforma byla dokončena na červnovém plénu ústředního výboru v roce 1965 a současně se základním rozhodnutím o odpovědnosti podniků za investice byly provedeny radikální změny v bankovním systému, systému plánování a systému tvorby cen. Jednou z bezprostředních reakcí na reformu byly fámy o nedostatku a následném panickém nakupování. V jednom rozhovoru pro tisk jeden z vedoucích představitelů strany uvedl, že 250 000 pracovníků přijde o práci.²⁴ Není divu, že sabotáž reformy ze strany Rankoviće a jeho stoupenců pokračovala. Tato sabotáž byla opakovaně zmiňována v projevech pronesených během posledních dvou měsíců roku 1965. Ve Varaždíně 7. listopadu Tito uznal, že první tři měsíce ekonomické reformy byly obtížné, a ujistil své posluchače, že podle odborníků se situace začne stabilizovat počátkem roku 1966. Požadoval, aby reforma byla prováděna důsledně, a jasně prohlásil, že "není možné, aby se v jedné republice reformy prováděly striktně, zatímco v jiné republice lidé nadále pracují jako dříve".²⁵

O týden později Tito zopakoval svůj názor, že přibližně první rok reformy bude obtížný, ale "není tak kritický, jak se zdálo na začátku", a již se projevilo několik pozitivních zlepšení. Kardelj byl pochopitelně optimističtější. Koncem listopadu sdělil tisku, že "dokud se bude převážná část národního důchodu rozdělovat byrokratickým způsobem, budou republikánské a komunální zájmy směřovat k tomu, aby pro sebe získaly co nejvíce, přičemž se uchýlí ke všem prostředkům, které mají k dispozici". Po vzoru trhu, který by nechal produktivitu práce samotnou určovat investice, by se "otevřela cesta k de-teritorializaci", podle něj "neexistuje jiná cesta, jak spojit národní, republikánské a komunální zájmy v zájmy každého jednotlivého pracujícího člověka a každého kolektivu".²⁶

Jak však 27. listopadu řekl přední chorvatský komunista Vladimir Bakarić posluchačům na záhřebské univerzitě, ačkoli reformy vzešly z komunistické strany, byly to právě komunistické organizace, které bránily jejich realizaci; 3. prosince si bělehradský městský výbor strany vyslechl kritiku "některých jednotlivců, kteří si chtějí udržet různá privilegia a vedoucí funkce, zejména v tak důležité oblasti, jako je rozdělování příjmů".²⁷ Dne 20. prosince dal Tito jasně najevo, že překážky reformě nekladou dělníci, ale "politické faktory". Komunisté byli sami zodpovědní za nedostatky, a přesto by komunisté měli "usilovat o důsledné provádění přijatých plánů". To byla podstata demokratického centralismu: "to, o čem většina rozhodla, že bychom měli udělat, by menšina měla nutně provést".²⁸ Tato otázka se dostala na přetřes na únorovém zasedání ústředního výboru

Plénium v roce 1966 svolané k projednání "Naléhavých problémů týkajících se boje strany za uskutečnění reform", které bylo původně naplánováno na 16.th, ale ve skutečnosti se sešlo o deset dní později, 25.-26.th. Po dvou dnech bylo přerušeno, aby mohla srbská strana vedená Rankovićem uspořádat mimořádné zasedání, a poté se znovu sešlo 11. března. Tito ve svém projevu připomněl členům ústředního výboru, že osmý sjezd strany zavázal členy zajistit úspěšné provedení ekonomické reformy; problémem bylo, že někteří členové strany byli v lepším případě pasivní nebo pracovali proti reformě: "dělníci od nás na tomto plénu očekávají, že jednou provždy uděláme to, co jsme řekli". Ekonomická reforma, prohlásil, "ještě nestojí na nohou a my ji musíme postavit na pevný základ, to naši občané očekávají".²⁹

Titovu výzvu k boji podpořil i odborový předák Tempo. Odbory si zoufale přály, aby se o investicích rozhodovalo blíže k pracovišti. Tempo delegátům připomněl, že strana se s otázkou rozdělování příjmů potýká již léta. Pro něj byla otázka jednoduchá: "Myslím, že v naší straně jsou prvky, které si zvykly, zejména v administrativním období, na své byrokratické místo, na moc nad lidmi... Strana musí zahájit boj, protože chceme samosprávu, skoncovat s mocí nad lidmi a předat moc pracujícím lidem.". Fakta jsou podle něj tato: "Pátý sjezd odborů v dubnu 1964 přijal formuli o rozdělování, která se stala mezi dělnickou třídou velmi populární ... ale [dnes] se tomuto plénu ústředního výboru stále říká, že otázka rozdělování není ještě jasná, že stanovy jsou rozporuplné. Zdá se mi, že základní otázka zní - stane se linie odborů linií VIII. sjezdu strany?".³⁰

Zdá se, že Tempo a odbory se ujal iniciativy, aby se věci dostaly na přetřes. Tempo nebyl sám, kdo se domníval, že Ranković se zapojuje do "frakcionářství uvnitř strany", jehož cílem je udržet administrativní struktury, ale byl připraven podniknout rozhodné kroky. Podle Tempa, kdykoli přišla na přetřes otázka, jak rozšířit samosprávu prostřednictvím rozptýlení investičních fondů, Ranković diskusi přerušil a řekl, že strana by se do takových záležitostí neměla zapojovat, nebo že tato otázka ještě není jasná. Tempo tedy zašel za Titem, který mu jasně řekl, že se strana musí zabývat samosprávou a otázkou investic. Později Tito požádal Tempa o schůzku a sdělil mu, že jeho vztah s Rankovićem se dramaticky zhoršil. Zřídil technickou komisi, která oznámila, jak Ranković odposlouchává Titovu kancelář, jeho dům, a dokonce i jeho ložnici. Tito tuto zprávu technické komise předložil 16. června stranické exekutivě a na základě odhalených jasných "deformací" v práci bezpečnostních orgánů byla exekutivou zřízena druhá komise. Na dalším zasedání exekutivy 22. června byla vyslechnuta zpráva této druhé komise a Ranković nabídl svou rezignaci; jeho rezignace byla přijata. Tento vývoj se potvrdil, když se 1. července sešlo plénium ústředního výboru a všichni členové ústředního výboru se dozvěděli, že Ranković využíval své kontroly nad bezpečnostními orgány k ovlivňování jmenování a k tomu, aby mu vedoucí úředníci byli pokud možno loajální. Tímto způsobem byla vytvořena paralelní správa. Když byli Tito a Ranković ve shodě, tak to téměř nevadilo, ale

jakmile se Tito plně zavázal k ekonomické reformě a Ranković k jejímu zklamání, byla paralelní struktura požádána, aby se postavila na odpor ekonomické reformě, a tedy Titově politice. Ranković doufal, že pokud reforma povede k chaosu, pak Tito opět vyzve k obnovení disciplíny, jak to učinil v roce 1962. Rankovićova paralelní síť nebyla rovnoměrně rozložena po celé zemi; jeho postavení v Srbsku znamenalo, že tam a v dalších republikách se silnou srbskou přítomností byla mnohem větší.³¹

REORGANIZACE STRANY

V době vrcholící Rankovićovy krize zřídilo červencové plénium ústředního výboru zvláštní komisi pro reorganizaci strany. Ranković byl nejen jedním z Titových nejděle sloužících poručíků, ale byl vždy známý svým ideologickým konzervatismem. Znamenalo jeho odvolání, že bude přehodnocena samotná podstata strany a její role ve společnosti? Stébla ve větru naznačovala, že by tomu tak mohlo být. V červencovém-srpnovém čísle stranického teoretického časopisu *Socijalizam* z roku 1966 vyšel článek, který se týkal marxistické strany, nikoli marxisticko-leninské strany. Bakarić 14. srpna v deníku *Borba* poznamenal, že "je těžké zastavit se na půli cesty, jak se to dělalo dříve; podle mého názoru osmý sjezd strany rozhýbal celou zemi a červencové plénium ji rozhýbalo ještě hlouběji - je tomu tak proto, že problémy, o nichž se nyní diskutuje, jsou takové, že se o nich dříve nikdo neodvážil diskutovat". O měsíc později už jasněji spekuloval, že se jedná pouze o první krok v reorganizaci strany: "Žádná politická organizace", napsal, "se nikdy neobnovila formální obměnou, ale spíše vytvořením nové revoluční situace; a my se právě nyní nacházíme v nové revoluční situaci, a proto máme všechny podmínky pro obnovu strany".³²

Když byla Komise pro reorganizaci strany poprvé zřízena, předpokládalo se, že její práce bude trvat nejlépe rok. Podle jednoho z jejích členů, Mika Tripala, dalšího chorvatského komunisty, který však zastupoval mladší poststranickou generaci, "ideologicky vzato stále existují velcí a malí Rankovićové", kteří viděli podstatu strany v nastolení vlády "silné ruky". Podle něj se jugoslávská strana "postupně měnila z klasické politické strany, vládoucí ve jménu dělnické třídy, v sílu, která rozvíjí samosprávu této třídy samotné".³³ Na prvním zasedání komise 15. července byli jiní ještě přímočařejší a hovořili o "zániku dělnické třídy jako třídy" a o tom, co to může znamenat pro stranu. Tito nebyl takovým spekulacím nakloněn. Druhé zasedání komise se konalo 16. září a zazněly na něm radikálnější hlasy. Její předseda Mijalko Todorović varoval, že byrokratické síly se již přeskupují a že nepřítelé může porazit pouze "ideologická konfrontace"; Bakarić opět trval na tom, že jde "pouze o první krok" v reorganizaci strany. Navzdory těmto implicitním výzvám k poskytnutí více času Tito vše zkrátil. Dne 19. září předsedal schůzi exekutivy, která projednávala návrh rezoluce komise; bylo rozhodnuto povolit pouze krátkou veřejnou diskusi s tím, že o věci rozhodne příští plénium 4. října.³⁴

Tito chtěl omezit debatu na velmi praktickou otázku, jak nejlépe realizovat vedoucí úlohu strany, a formuloval rozdíl mezi tím, zda strana "vykonává vedoucí nebo řídicí úlohu". Rozdíl vysvětlil 4. září: "vedení" znamenalo udávání ideologického směru, "k čemuž je třeba mít politické a ideologické vzdělání"; "řízení" bylo něco mnohem užšího, rozuměj technický nebo organizační proces, a to nevyžadovalo komunistické vzdělání. Kromě toho se Titův zájem o reorganizaci strany omezoval na organizační změny na samém vrcholu. V tomto projevu Tito navrhl zřízení předsednictva strany. Zdálo se, že Tito chtěl diskuse o reformě pevně zakotvenit v praktických otázkách, místo aby zabředl do filozofických. Povaha vedoucí úlohy strany by se mohla změnit, ale koncepce hegemonie strany ve společnosti by nebyla zpochybněna. A tak říjnové plénum ústředního výboru vyloučilo Rankoviće ze strany, přijalo zprávu zvláštní komise pro reorganizaci strany a jmenovalo nové pětatřicetičlenné předsednictvo ústředního výboru, které nahradilo dosavadní výkonný výbor.³⁵

Otázka reorganizace strany však ještě nebyla pevně zakotvena. Zpráva zvláštní komise pro reorganizaci strany byla přijata, ale ústřední výbor poté zřídil další komisi, která měla vypracovat "teze" pro její realizaci. Za tuto poněkud nepřehlednou situaci byl částečně odpovědný sám Tito. Upozornil ústřední výbor, podobně jako Tripalo, že zdaleka ne všichni viníci budou potrestáni, a domníval se, že za Rankovićem "stojí poměrně velká fronta", a proto je vedle organizačního boje nezbytný i intenzivní ideologický boj. A také nabádal stranu, aby studovala Marxe, neboť "kdyby tu teď byl Marx, také by mnoho věcí změnil".³⁶ Rada studovat Marxe vyvolala mimořádný ideologický kvas, který se plánované Teze snažily obsáhnout. Návrh tezí o dalším rozvoji a reorganizaci Svazu komunistů Jugoslávie, který měl být projednán na plénu ústředního výboru v lednu 1967, byl ve skutečnosti zveřejněn až v dubnu 1967. Zpoždění při schvalování Tezí bylo způsobeno rozsáhlými neshodami ve vedení, které byly vyvolány nepopiratelným faktem, že důležitý aspekt ekonomické reformy z roku 1965 zůstal nedořešen. Když Kardelj vysvětloval ekonomickou reformu na VIII. sjezdu strany v prosinci 1964, dotkl se otázky, kterou nazval "novou formou demokratické centralizace". Podle jeho názoru se budou muset odbory v budoucnu "stále více prosazovat jako součást samosprávného mechanismu". Důvodem byl jeho názor:

Bylo by velkou chybou vnímat investiční reformu výhradně ve světle decentralizace. Je sice pravda, že decentralizace musí být východiskem této reformy, ale jednou z jejích součástí musí být také nová forma demokratické centralizace na základě a v rámci samosprávy. Právě takový přístup zaručuje, že náš systém nebude jakousi socialistickou variací ekonomického liberalismu 19. století, jak někteří krátkozrací kritici samosprávy vytrvale tvrdí. [Bude] východiskem demokratického systému plánování, v němž je v údělím faktorem elementární zájem pracujícího člověka o jeho práci, a nikoli subjektivní vůle neekonomických faktorů.³⁷

Reforma z roku 1965 však nenabídla "demokratický systém plánování" ani "novou formu demokratické centralizace na základě samosprávy".

Otázka reorganizace strany se tak nevyhnutelně zapletla do diskusí o "nové formě demokratické centralizace". V Rankovičově systému minimálního rozhodování na podnikové úrovni udávala centrální směr strana. Ve světě po Rankovičovi nemělo existovat žádné centrální řízení ekonomiky, přičemž trh měl být ponechán zcela neomezený, nebo měla řízení zajišťovat spíše dělnická třída než strana? Kardelj trval na tom, že centrální řízení je nutné, ale nikdy jasně neřekl, jak by mohlo být realizováno. Dosud fungovala dělnická samospráva pouze na místní úrovni, ale pokud již centrální řízení neudávala strana, neměla by být vytvořena hierarchie dělnických samosprávných orgánů, aby byl v centru slyšet hlas dělníků, hlas řízený stranou a působící v rámci samosprávné struktury? Neměla by mít samospráva, řečeno dobovým žargonem, prvek "vertikality" nebo "integrace"?

Odbory stály v čele výzev k reformě a nyní se zabývaly zejména potřebou posílit vertikální samosprávu. Podstatou ekonomické reformy bylo navrácení finančních prostředků podnikům, aby zaměstnanci prostřednictvím svých podniků mohli sami rozhodovat o investicích a ne aby za ně rozhodoval stát. Prostředky na rozsáhlé investice byly předány bankám, na které se podniky mohly obracet s žádostmi o financování. Po zahájení reformy však došlo k sérii rychlých bankovních fúzí, které podle ekonomů vytvořily "centralizovaný oligopol ovládající převážnou část jugoslávského kapitálu", oligarchii, která působila jako zákon sám pro sebe. S tím, jak rostl význam obchodu a financí, klesal význam dělnických profesí.³⁸ Na podzim 1966 byl odborový předák Tempo odhodlán zorganizovat odpor dělnické třídy. Ve svých pamětech vzpomínal, že bezprostředně po odvolání Rankoviče svolal odborové vedení a navrhl uspořádat konferenci samosprávných orgánů, protože prvky samosprávy stagnovaly, a pokud měl být tento systém oživen, bylo třeba jej rozvinout. V rozhovoru pro deník *Politika* 14. října řekl, že povinností odborářů je "organizovat pracující a mobilizovat je k boji za vytvoření vztahů výhodných pro pracující", a v televizních rozhovorech 13. a 20. října upřesnil, co to znamená, a dal najevo, že pracující již nebudou tolerovat takové věci, jako jsou vysoké platy řídicích pracovníků. Odbory podle něj vedou kampaň za to, co nazval "přímou samosprávou zaměstnanců", a doufají, že své argumenty předloží na konferenci samosprávných manažerů, která se má konat v červnu 1967. Dělníci potřebovali "bojovat proti byrokratům, dokud se jim nepodaří stát se skutečnými manažery svých továren".³⁹

Na závěr svých rozhovorů Tempo prohlásil, že je zbytečné, aby kritici odborů označovali odbory za "protimanažerskou dělnickou opozici". Neviděl žádnou hanbu v tom, že opakoval požadavky odborů sovětského Ruska z podzimu 1920, kdy tvrdily, že v dělnickém státě by měly odbory hrát klíčovou roli ve vedení ekonomiky. Tempo nebylo osamocené. V prosinci 1966 napsal do *Socijalizmu* jiný přední odborář, který dal jasně najevo, že podle jeho názoru a názoru ostatních odborářů je

odbory obecněji, že je třeba posílit pravomoci samosprávných orgánů na všech úrovních. Zejména bylo zapotřebí inovovat systém zastupitelské demokracie, zavést prvek, který nazval "paralelismus", který by zajistil "silnou vertikální linii" v jádru samosprávy. Podle zasvěceného soudobého výkladu znamenala ostražitá slova o "paralelismu" nebo "silné vertikální linii" ve skutečnosti toto: "odboroví předáci požadovali, aby samosprávné organizace nahradily parlamenty". V odborech a v diskusích o potřebě konference samospráv se opakovaně objevovaly požadavky, že samosprávu je třeba "vertikálně konsolidovat" a začlenit do demokratického systému, případně učinit z konferencí samosprávných orgánů stálou zastupitelskou instituci. Vzniklé "vyšší samosprávné orgány" by měly pravomoc rušit rozhodnutí přijatá níže v hierarchii, pokud by tato rozhodnutí nebyla v souladu s obecným společenským zájmem. Je zřejmé, že pokud by neměly být nahrazeny parlamenty, musely by fungovat vedle "vertikálně konsolidovaných" samosprávných struktur.⁴⁰

V prosinci 1966 kolovalo ve vedení strany nepublikované memorandum jako základ pro teze o reorganizaci strany, které stále nebyly dokončeny. Jedna věta použitá v tomto dokumentu znepokojovala zejména ty, kdo se zasazovali o posílení hlasu dělníků. Milan Škrbić si v listopadovém čísle časopisu *Naše teme* povšiml, že ačkoli se v Memorandu objevují tradiční pojmy jako "historické poslání dělnické třídy", je zde tendence odkazovat na "pracující lid" a zmínky o dělnické třídě zlehčovat. Připustil, že v současné Jugoslávii jsou dělníci "atomizováni", ale přičítal to stagnaci samosprávy v předchozím desetiletí a trval na tom, že třída bude opět důležitým pojmem, až samospráva vstoupí do vyšší fáze. S využitím Marxova rozlišení mezi "dělnickou třídou o sobě" a "dělnickou třídou pro sebe" zdůraznil, že dělnická třída v dějinách jugoslávské revoluce vystupovala dynamicky jako třída "pro sebe" pouze periodicky, nyní nastal čas, aby se "dlouho zamrzlá psychologie" změnila a dělnická třída opět přešla od vystupování jako "třída o sobě" k vystupování jako "třída pro sebe", tedy revolučním způsobem, a prosadila svou třídní vládu.⁴¹ Škrbić nebyl jediným komentátorem, který z Titova příkazu studovat Marxe vyvodil radikální závěry. Ivo Brkljačić v prosincovém čísle téhož časopisu rovněž vyjádřil obavy z toho, že z Memoranda zmizel pojem třídy. Příliš se skákalo do komunistické budoucnosti, když se na samosprávu pohlíželo jen jako na záležitost jednotlivých skupin "pracujícího lidu". Dělníci se na rozdíl od inteligence stále potřebovali sdružovat a projevovat jednotu ve vztahu k ostatním silám ve společnosti. Tržní vztahy, nezbytné pro samosprávu, nevyhnutelně vytvářely rozpory a z nich by vyplývaly otázky třídní solidarity. Vedoucí úloha strany by spočívala v řešení těchto rozporů, tvrdil Brkljačić.⁴²

Přesto Memorandum, v podstatě kompromisní dokument vypracovaný po poměrně ostrých střetech, tvrdilo, že "samospráva znamená zničení státní politické organizace společnosti" a její nahrazení samosprávou "od obce po federaci". Zde je výraz "od obce k federaci".

byla klíčová. Znamenalo to "vertikální prvek samosprávy"? Znamenalo to, že se myšlenky odborů konečně dostaly na pořad dne? Převést Memorandum o reorganizaci strany do dohodnutých Tezí se jistě ukázalo jako obtížné. Teze, které měly být připraveny v prosinci 1966, nebyly hotové, a tak nemohly být projednány do pléna ústředního výboru v lednu 1967.⁴³ Toto plénium, jehož se Tito nezúčastnil, bylo zjevně znepokojeno tím, že v diskusi o reorganizaci strany se "třídní nepřítel" odvolává na "demagogii, pseudorevolučního ducha a pseudodemokracii" a hodlá "využít objektivních obtíží a slabin". Práce na reorganizaci strany se musí více soustředit, uzavřelo plénium: "v budoucí diskusi je třeba účinně potlačit extrém, bezcílné hledání a negativní tendence; Komisi pro reorganizaci strany se doporučuje, aby ve svých tezích přesně definovala klíčové problémy, aby veškeré pozitivní úsilí směřovalo jedním směrem".⁴⁴ Po tomto plénu řekl Tito televizním divákům, že je velmi důležité, aby lidé na nižších úrovních strany přemýšleli o reorganizaci strany. Znovu chtěl odejít od filozofických spekulací, které vznikaly ve skleníkové atmosféře Komise pro reorganizaci strany, a vrátit se ke každodenní praxi. Problém podle něj spočíval v tom, že "malé, rozptýlené stranické útvary nedokážou pochopit výrobní proces, nevidí rozsah problémů, pouze jejich nejužší část". Bylo zapotřebí něco širšího, ale Tito nenabídl žádné jasné vodítko. Stranické jednotky by měly alespoň obsáhnout celou továrnu, ale nemohly by být "uzavřené uvnitř továrny", nýbrž otevřené vůči obci, v níž sídlí.⁴⁵

Koncem ledna 1967 navštívil Tito Moskvu a Teze byly opět odloženy do jeho návratu. Názory byly jako vždy vzdálené a bylo zřejmé, že otázka, zda jsou větší pravomoci dělnické samosprávy v souladu s vedoucí úlohou strany, zůstává krajně problematická. V časopise *Gledišta* za leden 1967 se objevily spekulace, že by se strana mohla vyvinout v jakousi "novou organizaci", v boji za zavedení samosprávy už demokratický centralismus nebyl základním organizačním principem, naznačovalo se v něm.⁴⁶ Pak náhle 21. února Tempo rezignoval na funkci předsedy Federace odborových svazů s tím, že jeho rozhodnutí bylo "přirozeným důsledkem střídání funkcionářů". Bylo v tom zjevně mnohem víc. Tempovo dřívější televizní vysílání vyvolalo nesouhlas ve stranické exekutivě, zejména když tvrdil, že by zástupce odborů měl pomoci vypracovat prohlášení exekutivy k současné politické situaci. Při té příležitosti se Tito Tempa zastal a zabránil tomu, aby byla přijata rozhodnutí proti jeho zájmům; Tito měl pocit, že Tempovo vysílání bylo "tvrdé, ale pravdivé". V únoru už Tito Tempa nebránil a brzy se začalo proslýchat, že Tempo odešel, protože nedokázal Tita přesvědčit, aby samosprávu učinil skutečně dělnickou vládou zavedením nepolapitelného "vertikálního prvku". Je logické, že s Tempovou rezignací zmizela z programu konference samospráv, která se měla konat v červnu.⁴⁷ Dilema, které Tempo nastolil, však zůstalo jako vždy aktuální. Dne 12. března 1967 zveřejnila *Borba* rozhovor s Kardeljem, který uznal, že s reformou hospodářství bude "zapotřebí vedení a plánování". Zdůraznil, že tyto operace budou mít ekonomický, nikoli administrativní charakter. Aby toho bylo dosaženo

by bylo třeba "změnit některé stávající formy ekonomických vztahů a vytvořit nové nebo je doplnit". Stále však nebyly uvedeny žádné podrobnosti.⁴⁸ Když byl 17. dubna 1967 nakonec zveřejněn Návrh tezí o dalším rozvoji a reorganizaci Svazu komunistů

Jugoslávie, připomněl Tito bělehradským komunistům, že "komunistická strana je předvojem dělnické třídy a její role bude ještě dlouho důležitá". Takovéto potvrzení ortodoxie však nepomohlo usměrnit otevřenou diskusi, k níž Teze nyní vyzývaly. Je pravda, že radikální návrhy jako ty z Tempa byly vyloučeny, ale klíčová otázka, jak nejlépe začlenit stranu do samosprávného systému s mnohem větší ekonomickou mocí než dosud, zůstávala stále otevřená. Tito chtěl tuto vleklou diskusi o reorganizaci strany ukončit. Dne 26. března prohlásil, že "je to jednoduchá věc, lze ji vyřešit velmi rychle, není to ani tak problém slov, jako spíše toho, jak se pustit do práce".

Komunisté jak v podnicích, tak v továrnách a všude jinde by měli pochopit, že nemohou jako v minulosti vydávat příkazy, ale musí se "učit a učit", aby přesvědčili ostatní. Následujícího dne poznamenal, že reorganizace strany se "vyvíjela poměrně pomalu" a kvůli této pomalosti "se objevili někteří lidé, kteří chtěli naši konsolidaci zmařit". Přesto Tito nemohl

zabránit tomu, aby zveřejnění tezí vyvolalo nové kolo spekulací.⁴⁹

Těsně před vydáním Tezí Todorović tvrdil, že strana musí působit zdola, "na samosprávné bázi prostřednictvím přímé demokratické politické činnosti pracujícího lidu, samozřejmě pracujícího na rozvoji shromažďovacího systému". Byla tato zmínka o "rozvoji shromažďovacího systému" zastřenou náarážkou na to, že vedle stávající shromažďovací hierarchie bude třeba vytvořit hierarchii samosprávnou? Samotné Teze obsahovaly poněkud nejasnou zmínku o tom, že "nové samosprávné výrobní vztahy jsou kostrou celého systému".⁵⁰ Teze zcela jasně říkaly, že jugoslávská společnost vstupuje do nové fáze vývoje, která se vyznačuje dalším rozšířením samosprávy s cílem posílit úlohu pracujícího lidu při nakládání s výsledky jeho práce, a že zásadním prvkem tohoto procesu je reorganizace strany. Strana již nemohla působit zvenčí, ale musela být "vnitřním faktorem", který silou svých myšlenek a argumentů ovlivňoval rozhodnutí samosprávných orgánů. Ačkoli se v tezích hovořilo jak o "pracujícím lidu", tak o "dělnické třídě", bylo jasné, že ačkoli se hranice mezi dělníky, bílými límečky a inteligencí stále více stírají, třídní zájem zůstává. Tito akceptovali, že další rozvoj samosprávy bude nevyhnutelně znamenat neshody mezi jednotlivými složkami dělnické třídy, ale jedná se o rozpory, které nejsou antagonistické, nikoli nesmiřitelné, a lze je řešit prostřednictvím vhodného mechanismu samosprávy za pomoci vedení daného stranou. Vedení tohoto druhu by vyžadovalo odlišné chápání demokratického centralismu, kdy by se každý člen podílel na rozhodování, aby bylo dosaženo skutečné "akční jednoty"; doba "mechanické jednoty" a "slepé poslušnosti" ve straně již pominula. V praktické rovině by podle Tezí měla být těžištěm činnosti strany obec, pod níž by existovaly jak odvětvové, tak územní struktury; dělníci by mohli být zastoupeni jak v místě, kde žijí, tak v místě, kde pracují.

Na všech úrovních by bylo zvoleno vedení a přijaty mechanismy zajišťující pravidelnou obměnu kádru.⁵¹

Když se o tezích začalo diskutovat, komentáře se rozdělily na ty, kteří je považovali za příliš teoretické, abstraktní a pro řadové aktivisty nesrozumitelné, což byly názory, které odrážely Titovu poznámku, že reorganizace strany je docela jednoduchá záležitost, a na ty, kteří se domnívali, že teze řeší velmi reálné problémy. Mezi mnoha akcemi, které měly popularizovat Teze, byl i seminář, který strana uspořádala v Bělehradě ve dnech 5.-10. června 1967. Todorović zde vysvětlil, že podle jeho názoru nebude reorganizace strany jednorázovým aktem založeným na jednom výnosu, a odmítl domněnku, že jazyk Tezí je "příliš akademický"; komunističtí dělníci ukázali, že jsou plně schopni pochopit jejich podstatu. Todorović zdůraznil, že jugoslávská společnost vstupuje do kvalitativně nové etapy, v níž nejde jen o decentralizaci byrokracie, ale o posílení pravomocí pracujících. Byla to úvodní fáze nové éry, která byla těhotná rozpory mezi starými a novými zdroji moci; klíčem k budoucnosti bylo "začlenit stranu do samosprávného systému, aniž by ztratila svou identitu".⁵² Na semináři zazněl také referát Latinky Perovićové, mladé vedoucí představitelky strany ze Srbska, o demokratickém centralismu. Zdůraznila, že demokratický centralismus již nemůže být založen na fetiši monolitické strany, ale "vyžaduje otevřenou diskusi na všech úrovních". Demokratický centralismus bude v budoucnu složitější než vydávání pokynů, demokratické vztahy jsou nezbytné na všech úrovních, což znamená "zpochybnit mentalitu každého z nás". Demokratický centralismus mohl fungovat pouze na základě účasti širokých řad členů strany na všech aspektech rozhodování, bez obav, že se odchýlí od dohodnuté linie nebo budou muset negovat vlastní návrhy. Stručně řečeno, demokratický centralismus neměl vypadat jako podřízenost, ale měl být ve skutečnosti "demokratickou dohodou a uvědomělým jednáním", bez nichž nebyla skutečná jednota možná.⁵³

Zpráva o tezích byla předložena červencovému plénu ústředního výboru a její závěry a teze byly nakonec přijaty na zářijovém plénu ústředního výboru. Při reflexi 30. září dal Tito opět najevo své roztrpčení nad tím, jak pomalý byl tento proces, a poznamenal, že "o organizačních formách se v poslední době příliš mnoho a příliš dlouho diskutovalo"; podle něj je "nejvyšší čas pochopit, že hlavní činnost komunistů se má odehrávat na jejich pracovištích". Polemiky na toto téma stále pokračovaly, což mělo za následek "nejasnosti a dokonce zmatek" mezi pracujícími.⁵⁴ V průběhu října a první poloviny listopadu se diskuse ústředního výboru o Závěrech a tezích přesunula do republikových stranických organizací a v předvečer listopadového pléna ústředního výboru, které bylo zahájeno 23. listopadurd, Tito znovu kritizoval pomalé tempo reorganizace a opakoval, že "příliš pomalu přistupujeme ke konkrétním řešením úkolů, které jsme si stanovili". Pro Todoroviće byla naopak dlouhá debata přínosná. V projevu v bělehradském rozhlasu 7. prosince u příležitosti třicátého výročí nástupu Tita do čela Komunistické strany Jugoslávie Todorović zdůraznil, že činnost v posledních měsících ukázala, že strana již v mnoha ohledech ožívá a "její vnitřní život se stává stále dynamičtější".⁵⁵

Tito se obával, že existují síly, které diskuse o reorganizaci strany zneužívají k podkopávání strany samotné. V projevu ze 4. října poznamenal, že "mezi intelektuály v určitých kruzích" se objevili tací, kteří naznačovali, že proces organizačních a ideologických změn ve straně znamená "uvádání strany". Strana se k tomu zpočátku stavěla vlažně, řekl, ale nyní si myslí, že "jsme jim dali dost prostoru a času, aby se takto chovali, ale nyní je nejvyšší čas jim možnosti k takové činnosti odepřít". Tito připustil, že to jsou silná slova, a zdůraznil, že "někteří si mysleli, že revoluce byla dokončena a že si mohou dělat, co chtějí, ale já se domnívám, že právě nyní, ve fázi naší prosperity a rychlého pokroku, musí být komunisté více než kdy jindy jednotní v myšlení a jednání". A znovu zopakoval: "Reorganizace strany je velmi jednoduchá záležitost" a lidé vymýšleli nejrůznější komplikace, komplikace "vylíhly v hlavách lidí, kteří nevědí, co je to komunismus a jaký by měl být komunista". Drtivá většina členů strany, kteří si nemysleli, že reorganizace je tak komplikovaná záležitost, by se měla pustit do její praktické realizace. Na závěr dodal: "musíme se bezodkladně transformovat, nesmíme čekat na IX. sjezd strany".⁵⁶

FILOZOFOVÉ, STUDENTI A DÉLNÍCI

Ve svém projevu v Bělehradě v předvečer listopadového pléna ústředního výboru si Tito stěžoval nejen na to, že se o reorganizaci strany příliš diskutuje, ale že se do ní rozhodlo zapojit i mnoho lidí mimo stranu. Jestliže některé myšlenky přicházející zevnitř strany byly dostatečně radikální, ti mimo stranu předkládali skutečně velmi radikální myšlenky, které se netýkaly ani tak reorganizace strany, jako spíše reformy samotného komunismu. Ačkoli bezprostřední příčinou Titových poznámek byl článek v časopise *Gledišta* za srpen-září 1967, který otevřeně vyzýval, stejně jako kdysi Djilas, k vytvoření dvou socialistických stran v Jugoslávii, ještě větší obavy vzbuzoval filozofický časopis *Praxis*. Ten poprvé vyšel koncem roku 1964 a v letech 1963-1968 skupina filosofů s ním spojená pořádala řadu každoročních letních škol na ostrově Korčula. Nebyli vždy vnímáni jako obtížná síla, neboť částečně i díky práci filozofů z *Praxis* byly Marxovy spisy o odcizení přijaty stranou jako nová ortodoxie. Jak poznamenal jeden z vedoucích členů skupiny Mihailo Marković, odcizení bylo pro Marxe ústředním problémem, neboť se zabývalo klíčovou otázkou, "jak realizovat lidskou přirozenost vytvořením humánnějšího světa". Lidstvo se v podstatě skládalo z bytostí schopných svobodně tvůrčí činnosti, jejímž prostřednictvím bylo možné svět přetvářet. Rozpor "mezi skutečnou existencí jednotlivce a jeho potenciální existencí, tj. mezi tím, čím lidstvo je, a tím, čím by mohlo být, je odcizení", vysvětloval Marković a strana s takovými myšlenkami neměla problém. Ostatně pro Kardelje bylo samotnou logikou ekonomické reformy řešit na zcela praktické úrovni otázku odcizení. Pokud by dělníci kontrolovali 70 procent investičních fondů, a nikoliv jen třicet procent, byla by jejich kontrola nad svým osudem o to větší a míra odcizení by se výrazně snížila. Toto praktické řešení Marxova filozofického dilematu by dělníkům vrátilo kontrolu nad jejich

a skoncovat s pozůstatky kapitalismu, které považovaly práci pouze za zboží.⁵⁷

Praxis se během debaty o reorganizaci strany odvážila položit otázku, zda samospráva, dokonce i její reformovaná varianta po roce 1965, není sama o sobě zástěrkou pro novou formu odcizení. Její filozofové tvrdili, že mnohé potíže země pramení ze slabin vlastních samotné teorii samosprávy. V reakci na Marxovu výzvu, aby filozofové svět nejen vykládali, ale také měnili, Marković a další zdůrazňovali, že "základním úkolem filozofie je kriticky analyzovat fenomén odcizení a naznačit praktické kroky vedoucí k seberealizaci člověka". To podle něj mohlo zahrnovat i kritiku jugoslávské samosprávy. 'Buržoazní stát nebyl překonán [vytvořením] sítě samosprávných orgánů, ale byl pouze modifikován v byrokratický stát, který umožňuje větší či menší míru participativní demokracie v atomizovaných jednotkách společenské organizace', tvrdil. Skutečné potlačení politického odcizení "se uskuteční teprve tehdy, až budou odstraněny všechny monopoly moci, až autoritářské a hierarchické organizace jako stát a strana postupně odezní a budou nahrazeny samosprávnými sdruženími výrobců a občanů na všech společenských úrovních".⁵⁸ Svetozar Stojanović, redaktor časopisu *Gledišta*, ale také klíčový člen skupiny *Praxis*, psal stejně přímočaře: "úplná a nefalšovaná pravda ohrožuje pouze uzurpátory revoluce, nikdy ne revoluci samotnou". Marx měl podle Stojanoviće jasno, člověk by měl mít kontrolu nad svou činností. Ve své počáteční fázi sloužil revoluční stát k tomu, aby vyvlastněním soukromého vlastnictví otevřel cestu k "odcizení"; poté se však stát stal "janusovským, odcizujícím i odcizujícím", až za stalinismu "aparát" pracovní sílu nejen zaměstnával, "ale i vykořisťoval; osobní podíl každého představitele vládnoucí třídy na rozdělování nadhodnoty byl úměrný jeho postavení ve státní hierarchii". Samosprávnému systému se stále ještě nepodařilo tuto situaci zcela ukončit.⁵⁹

Již v roce 1965 Tito tyto názory kritizoval. V únoru téhož roku se v projevu k prokurátorům nahlas ptal, zda "autoři odvážných článků" nevytvořili "nějakou organizaci", a varoval před "džilasismem v nové podobě". O rok později ve svém projevu na plénu ústředního výboru v únoru 1966 Tito zařadil *Praxis* a *Gledišta* mezi příklady dekadence a maloburžoazní ideologie, které jsou "pozůstatky" z minulosti a které se znovu objevily kvůli "naší nedostatečné bdělosti". Pokračoval: "To, proti čemu jsme kdysi bojovali s puškami v rukou, je stále živé a je třeba s tím skoncovat", i když připustil, že "skoncovat" dnes znamená spíše "znemožnění prostřednictvím ideologického boje" než něco zlověstnějšího.⁶⁰ *Praxis* byla od července 1966 do března 1967 uzavřena, ale když se znovu objevila, byla odhodlána udržovat v diskusi myšlenky, které prosazovaly Tempo a odbory a které s Tempovou náhlou rezignací zmizely z programu. *Praxis* nadále vyzývala k radikálním změnám a trvala na tom, že přerozdělení stranických výborů do struktury, která by lépe reagovala na tlak dělnické třídy, by znamenalo pouhé přeskládání lehátek na Titaniku. Strana musela přestat vystupovat jako vládnoucí strana státu a rozšířit samosprávu do té míry, aby podnítila marxistickou koncepci odumírání státu.

Nabízí se otázka: zůstane komunistická organizace předvojem dělnické třídy a pracujících mas, nebo se zvrhne ve stranu nově vládnoucí etatistické třídy. Socialistické řešení tohoto dilematu nevyžaduje nic menšího, než aby politická organizace, která disponuje úplným monopolem státní moci, iniciovala a rozvíjela společenskou samosprávu, tj. postupně vypustila státní moc ze svých rukou. Socialistickou samosprávnou společností může vytvořit pouze organizace, která je sama založena na stejných principech. Ve straně, stejně jako v samosprávné společnosti, musí struktura a proces přijímání rozhodnutí vyrůstat zdola.

Stojanović, stejně jako Tempo, hledal inspiraci v revoluční historii, v ruské dělnické opozici z roku 1920. Při řízení ekonomiky musel být slyšet hlas dělníků, protože volný trh nebyl podle názoru *Praxis* samoregulující; Stojanovićovi bylo totiž jasné, že "pro zachování socialistického charakteru dané společnosti

... [trh] musí být zasazen do rámce seriózního plánování, regulace a koordinace".⁶¹

Výzvy k posílení toho, co odboráři nazývali vertikální autoritou samosprávy, se staly důsledným požadavkem skupiny *Praxis*. Podle jejího názoru se "jugoslávská dělnická opozice" začala poprvé objevovat v roce 1965 s prvními návrhy, že je třeba zvolit sjezd samospráv jako nový nejvyšší zákonodárný orgán. V článku pro *Praxis* ze září 1967 Stojanović tvrdil, že socialismus nelze vybudovat bez "integrální samosprávy, jejímiž základními buňkami by byly dělnické rady", a připomněl čtenářům, že vztahy mezi komunistickou stranou a dělnickými radami nebyly vždy šťastné. V roce 1905 vznikl petrohradský sovět navzdory veškerému úsilí bolševické strany, připomněl svým čtenářům, a tvrdil, že marxisté nikdy skutečně objektivně neanalyzovali roli strany a odborů během krize dělnické opozice na podzim a v zimě 1920. Odbory v Jugoslávii byly stále "nástrojem komunistické organizace", napsal, a to muselo skončit: forma socialistického pluralismu, která zahrnovala nezávislé odbory, byla nezbytná a pomohla by připravit půdu pro "integrální sociální samosprávu", která by vybuodovala socialismus kolem jádra dělnických rad.⁶²

Stojanović tyto názory dále rozvinul v *Praxis* za leden-únor 1968. Podle něj nelze hovořit o společenském vlastnictví, pokud se samospráva redukuje na "skupinovou samosprávu", pokud "každá samosprávná skupina má jedinou ambici zvýšit svůj čistý příjem a realizovat své zájmy na trhu", pak hrozí nebezpečí, že tyto zájmy budou stát proti sobě a vzniknou frakce zájmových skupin jako protichůdné oligarchie. Takový systém by zdaleka nevedl k odcizení pracovní síly, ale ke "skutečnému odcizení výrobních prostředků jako celku". Socialismus tedy nelze vybudovat bez dělnické samosprávy, "která je budována jako integrální společenský systém; to znamená, že musí zahrnovat všechny části společnosti a že kromě samosprávy jednotlivých prvků musí být chápána jako samospráva společnosti jako celku". Podle něj "pouze horizontálně a vertikálně integrovaná samospráva umožní dělnické třídě stát se dominantní společenskou silou, [neboť] dokud integrace, koordinace, regulace a plánování nejsou samosprávě vlastní, budou muset být tyto funkce

vykonává odcizená část společnosti, stát". Proto bylo třeba "vybudovat vertikální sdružení samosprávných skupin, vytvořit zastupitelské orgány zdola, podřídit jim všechny státní orgány včetně armády a policie, zásadně demokratizovat politické organizace a především stranu". Pokračování kampaně tímto způsobem nebylo stranou oceněno. Po intervenci chorvatského ústředního výboru strany se koncem dubna 1968 chorvatský výbor pro kulturní činnost rozhodl snížit financování *Praxis* a časopis přestal vycházet.⁶³

Uzavřením časopisu jeho vliv neskončil. Časopis měl mezi studenty obrovský ohlas a v létě 1968 to, co tisk rád nazýval "novou levicí", otráslo Titovým režimem v základech. Červnová krize začala zdánlivě banálním incidentem. V neděli 2. června se měla poblíž jednoho z mnoha nových bělehradských předměstí konat generální zkouška popového koncertu pod širým nebem. Mladí stavební dobrovolníci z řad dělníků byli pozváni na generální zkoušku zdarma jako odměna za jejich nasazení pro věc. Studenti se však domnívali, že vzhledem k tomu, že se jedná o generální zkoušku, která se bude konat pod širým nebem, není důvod, proč by se jí nemohli zúčastnit také. Na poslední chvíli organizátoři, kteří údajně chtěli na plánovaných koncertech vydělat co nejvíce peněz, upustili od nápadu uspořádat generální zkoušku pod širým nebem a přesunuli ji do malého sálu, kam byli vpuštěni pouze ti, kteří se prokázali jako dobrovolníci na stavbě. Zklamání studenti se snažili do sálu proniknout násilím, a tak byla přivolána policie. Co se dělo dál, bylo vždy sporné. Studenti tvrdili, že policie byla první, kdo použil násilí, což přimělo úřady k evakuaci stavebních dobrovolníků autobusem, přičemž někteří studenti pak autobus pronásledovali a snažili se stavebním dobrovolníkům zdemolovat jejich dočasné ubytování. Policie veškerá obvinění z násilí odmítla a obvinila studenty z pouhého chuligánství. Následujícího dne se studenti rozhodli pochodovat do centra města a protestovat proti policejnímu násilí. Zastavil je policejní kordon postavený u strategického podchodu a došlo k dalším násilnostem. Při této příležitosti je jistější, že policie demonstranty nevyprovokovaně napadla a rozehnala, z a t í m c o t i poslouchali výzvy, aby se dobrovolně obrátili zpět.

V úterý 4. června se obě strany dostaly do sporu. Policie zakázala všechny demonstrace a shromáždění na veřejných prostranstvích v Bělehradě a studenti obsadili univerzitní kampus a další univerzitní budovy, přičemž nepokoje se rychle rozšířily i do dalších měst. Do konce dne studenti vypracovali politický akční program, který sestavilo několik *ad hoc* výborů, včetně univerzitního výboru Svazu studentů a univerzitní stranické organizace; možná je příznačné, že studenti z katedry filozofie, kde byla *Praxis* nejvíce zastoupena, odmítli konečný politický akční program jako nedostatečně radikální.⁶⁴ Studenti adresovali Titovi následující požadavky:

Soudruhu prezidente! Ze shromáždění studentů Bělehradské univerzity, která se od dnešního dne, 4. června 1968, na návrh studentů nazývá "Rudá univerzita Karla Marxe", bychom vás rádi informovali o cílech, za které jsme prosili. Nebojujeme za své materiální zájmy. Jsme rozhořčeni kvůli obrovským sociálním a

ekonomické rozdíly v naší společnosti. Jsme proti tomu, aby břemeno ekonomických reforem nesla pouze dělnická třída. Jsme pro společenskou samosprávu shora dolů, kterou nelze realizovat, pokud samosprávné a parlamentní orgány nebudou složeny ze zástupců přímých výrobců. Jsme proti stále většímu obohacování jednotlivců na úkor dělnické třídy. Jsme pro socialistické vlastnictví a proti pokusům o vytvoření kapitalistických akciových společností. Bolí nás, že tisíce našich lidí musí emigrovat, aby mohli sloužit a pracovat pro světový kapitalismus. Jsme rozhořčení tím, že byrokratické zájmy směřují k ničení bratrství a jednoty našich národů. Nedopustíme žádnou konfrontaci mezi dělníky a studenty. Zájmy dělnické třídy jsou obecnými zájmy a ty jsou jedinými skutečnými zájmy socialismu. Náš program je programem nejpokrokovějších sil naší společnosti, programem strany a ústavy. Požadujeme jejich plné uskutečnění. Soudruhu předsedo! Zdravíme vás a věříme, že nás s důvěrou ve vašeho revolučního ducha pochopíte a podpoříte.⁶⁵

"Sociální samospráva shora dolů" byla jasným odkazem na potřebu posílit "vertikalitu", ale studenti filozofie si zřejmě přáli, aby byla ještě přesněji definována.

První reakcí úřadů byla snaha poštvat dělníky proti studentům tím, že v tisku byly zveřejněny dělnické rezoluce vyzývající studenty k ukončení protestu. Odborový list *Rad* však 7. června veřejně zpochybnil, zda je některá z těchto rezolucí pravá. Podle vlastní verze událostí studenti s dělníky sympatizovali: když se 3. června hlavní ideolog strany Veljko Vlahović pokoušel navázat dialog s pochodujícími studenty, oslovil ho dělník a řekl: "Soudruhu Veljko, dnes vyšli studenti do ulic, totéž můžete očekávat od dělníků, protože mají důvod demonstrovat ... Já jsem proletář a vy jste jím byl - kdysi". Dne 9. června Tito jednal a tvrdě se postavil proti konfrontaci. V televizním projevu se obrátil na studenty, přijal jejich akci, slíbil změnu, ale varoval, že existují "maoisté" a další "nezdravé živly", které se je snaží infiltrovat. Většina studentů se poté vrátila ke studiu a 10. června demonstrace skončily.⁶⁶

Že mnoho dělníků stojí na straně studentů, když už ne fakticky, tak alespoň v duchu, bylo jasné, když se koncem června sešel VI. odborový kongres. Před tímto shromážděním tisk stále zdůrazňoval, že nastal čas, aby odbory sehrály ve společnosti novou a důležitější roli. Otázka vertikální integrace samosprávy byla sice odsunuta z pořadu jednání, ale skutečně nezávislé odbory by byly schopny dosáhnout mnohého i bez této strukturální změny. V květnu 1968 tak článek v *Gledištē* zdůrazňoval, že odbory by se nyní měly stát "správným nositelem dělnické samosprávy", zatímco červnové-červencové číslo *Gledištē* bylo téměř celé věnováno odborářským záležitostem, přičemž jeden z autorů zdůrazňoval, že je načas přestat používat Leninovy spisy o odborech jako blokádu další diskuse o tom, jak by se odbory měly vyvíjet. V květnovém diskusním článku pro *Naše teme* se Škrbić znovu chopil tématu rozpadu dělnické třídy na pojem "pracující lid" a tvrdil, že ve straně existuje pokrokové křídlo, které je připraveno postavit se na stranu proletariátu: defenzivní nálady mezi dělnictvem

a radikalizace inteligence a mladých lidí ukázala, že lidé jsou připraveni podpořit skutečné reformy, ale "klíčové je znovu zapojit proletářskou základnu" a v tomto procesu bylo nezbytné oživit odbory. Škrbić však upozornil, že zkušenosti Tempa ukazují, že se to snáze řekne, než udělá, protože Tempo se setkal s odporem tisku "i politických struktur". Problém spočíval v tom, že "jsme ho nepodpořili dostatečně pevně, dostatečně rozhodně a dostatečně jednoznačně", napsal Škrbić, "a navzdory nerozdělené podpoře dělnické třídy musel odejít". Jedinou cestou vpřed bylo prosazení třídní solidarity nad tržními vztahy. Další text napsaný v témže časopise dovedl tuto myšlenku do logického konce: stávka by mohla vést k "tlaku na nadstavbu" a mohla by si vynutit jasné vymezení zájmů dělnické třídy. Tato revoluční cesta vpřed byla zcela praktickým řešením problému "změny zkamenělých byrokratických struktur, které sabotovaly rozvoj dělnické samosprávy".⁶⁷

Když se delegáti shromáždili na odborovém kongresu a mluvilo se o revoluční generální stávce, nehledě na studentské protesty, byli rozzlobení a mnozí z nich byli stále odhodláni vznést požadavek Tempa na větší "vertikalitu" v systému samosprávy. Jeden z delegátů z řad kovodělníků 29. června prohlásil, že "už má dost teoretického socialismu" a chce to, co označil za "plnou samosprávu"; podle jeho názoru "dělníci už mají dost pohádek o tom, že se něco udělá, protože tyto pohádky vždycky vyprávěli lidé, kteří se obohatili na úkor dělnické třídy". Dokonce i Dušan Petrović, nástupce Tempa ve funkci předsedy Rady odborů, se zmohl na zakódovanou poznámku: samosprávu podle něj nelze "uzavřít do úzkého rámce"; je třeba ještě najít vhodnou změnu v systému společenského plánování a "mnohem více než dosud" by měly odbory prosazovat vlastní požadavky, aby pomohly pracujícím realizovat samosprávu "na všech úrovních". Závěrečná rezoluce sjezdu skutečně vyzývala k prosazování samosprávy "jako funkčního systému, který by umožnil pracujícímu člověku podílet se na rozhodování na všech úrovních". Volání po vertikální integraci samosprávy prostě neutichalo.⁶⁸

Když Tito promluvil na kongresu, byl smířlivý. Hned na úvod prohlásil, že "by nebylo správné, kdybychom my vůdci přijali plátno a popel a pak pokračovali jako dosud". Bylo jasné, že "různé negativní jevy se nahromadily natolik, že vyvolaly vzpouru mezi naším lidem; vím, že tato vzpoura zdola existuje již několik let, ale nyní dospěla téměř k výbuchu mezi naší mladou generací. Dělnická třída podle něj reagovala jedním způsobem a mládež druhým - "dělníci jsou zodpovědní za své podniky, za to, co řídí, a samozřejmě nemohli vyjít do ulic". Bylo však třeba "chirurgického nože", aby se odstranily "jevy, které to vyvolávají". V jugoslávské socialistické společnosti se skutečně objevily "určité kapitalistické prvky", a to "nebude možné nechat pokračovat". Studenti nás "vyburcovali ze stagnace", ale dělnická třída "moudře a vyspěle" nevyšla do ulic. Pokud však šlo o Tita, myšlenky nabízené *Praxisem* byly součástí problému, nikoli součástí řešení. Ignoroval jejich názory na "vertikální integraci" a využil svého projevu k tomu, aby *Praxis* obvinil z toho, že "hlásá hnutí

na univerzitě" a doufá v zavedení systému více stran; "nenecháme je už intrikovat", řekl.⁶⁹

PRAŽSKÉ JARO

Na závěr svého projevu na sjezdu odborů se Tito věnoval událostem v Československu. Když se v Československu dostal k moci Alexander Dubček a začalo Pražské jaro, Sovětský svaz se snažil izolovat Československo od jakékoli možnosti jugoslávského vlivu a v rámci této strategie zahájil tiskovou kampaň, v níž upozorňoval na to, že od ekonomické reformy v roce 1965 se v Jugoslávii znovu objevují prvky kapitalismu. Tito se obavám, že se v Jugoslávii obnovuje kapitalismus, vysmíval a jasně prohlásil, že "to, co je trápí, je vlastně něco jiného, náš samosprávný systém; to je to, co je trápí, protože je to spíše chytlavá věc, pokud je tento samosprávný systém úspěšný". Sovětské vedení bylo skutečně přesvědčeno, že Jugoslávie ovlivňuje události Pražského jara, zejména Dubčekův premiér byl podle něj "pod úplným vlivem jugoslávského velvyslance"; čtrnáct dní po Titově projevu maďarský komunistický vůdce konstatoval, že situace v Československu se zhoršuje a že tamní politický systém "se začíná podobat Jugoslávii". Tito považoval československo-jugoslávské vztahy za jednosměrnou ulici, v níž Jugoslávci ovlivňují Čechoslováky; když označil jugoslávskou samosprávu za "chytlavou věc", dodal jen, že "u nás bude samospráva ještě úspěšnější než nyní".⁷⁰

Jugoslávský premiér Mitja Ribičić však již dříve naznačil, že československo-jugoslávské vztahy jsou oboustranné. Pochválil "tvůrčí socialismus" Čechoslováků a pokračoval, že "naš lid si je vědom toho, že každý úspěch *bona fide* socialistických sil posiluje nejen socialismus v jiných zemích, ale i u nás". Rozšíření socialistické demokracie v Československu mělo mimořádný význam pro samotnou Jugoslávii, neboť "vytvořilo možnosti pro náš vlastní další demokratický vývoj". Události v Československu potvrdily, že Jugoslávie šla správnou cestou, ale zároveň ji zavazovaly "jít rychleji a bez kompromisů kupředu". Z Ribičićových slov jasně vyplývalo, že události v Československu posílily liberální síly v Jugoslávii. Příznivci *Praxis* ještě jasněji říkali, že Čechoslováci budou mít vliv na Jugoslávce, stejně jako *naopak*. Jak připomněl Stojanović, československý akční program předpokládal jak radikální ekonomické reformy, tak prvky samosprávy: "před Pražským jarem měla Jugoslávie monopol na socialistický avantgardismus v Evropě, v důsledku čehož se nechala ukolébat samolibostí; od ledna 1968 do srpna 1968 se Československu otevřela možnost nejen užší spolupráce, ale i konkurence s Jugoslávii při iniciaci revolučních změn".⁷¹

Postoj Jugoslávie k Pražskému jaru byl poprvé jasně vyjádřen 18. března a v průběhu dalších měsíců se měnil poměrně málo. Oficiální tisková agentura Tanjug vydala prohlášení, podle něhož "nehrozí nebezpečí, že by socialistický výdobytek Československa mohl utrpět porážku", a v následujícím týdnu jugoslávský tisk

opakovaně zdůraznil, že nelze srovnávat vývoj událostí v Československu s krizí v Maďarsku v roce 1956. Podle názoru Jugoslávců je "západní Evropa natolik pohlčena vlastními složitými vnitřními problémy, že by sotva měla zájem na změně evropského status quo".⁷² Po cestě po Japonsku, Mongolsku a Íránu jednal Tito 28.-30. dubna v Moskvě se sovětským vůdcem Leonidem Brežněvem. Když Brežněv vyjádřil obavy, že v Československu existuje "nebezpečí, že v důsledku imperialistického ideologického rozvratu bude obnoven buržoazní stát", dal Tito jasně najevo, že "tyto obavy nemůže sdílet". Připomněl Brežněvovi, že jako mladý muž jezdil do Čech za prací a "poznal politickou vyspělost československé dělnické třídy"; proto "věřil v Komunistickou stranu Československa a schopnost jejího vedení inspirovat a shromáždit iniciativu a aktivitu dělnické třídy k zajištění rychlého provedení Akčního programu". Koncem května se Tito chtěl pokusit o brzké setkání s Dubčekem, ať už v Bělehradě, nebo v Praze.⁷³ Sovětské politbyro o této možnosti jednalo 27. května a rozhodlo "vymyslet způsoby", jak Titovi vysvětlit, že by měl zůstat doma. Výsledkem bylo, že v otázce rozhovorů Tito-Dubček bylo dosaženo jen malého pokroku, a to až do července, kdy se celá záležitost ocitla v širší otázce vhodné reakce na radikální manifest Dva tisíce slov, který byl zveřejněn v Československu a v podstatě vyzýval k tomu, aby po Pražském jaru následovalo Pražské léto pokračujících veřejných protestů. Jugoslávský postoj k Dvěma tisícům slov byl jasný: odsoudil to, co považoval za výzvu k "anarchistickému násilí", ale ocenil umírněnou a rozvážnou reakci československého vedení. Jugoslávci proto odsoudili rozhodnutí Varšavské smlouvy předvolat Československo na zvláštní schůzku k projednání Dva tisíce slov a vývoje situace v zemi.⁷⁴

Dubček "pozvání" k účasti na těchto jednáních odmítl, a když o tom Brežněv 9. července informoval sovětské politbyro, dodal, že Dubček své rozhodnutí zdůvodnil potřebou vést rozhovory s Jugoslávií. Titova návštěva byla skutečně stanovena na 19. července a 16. červenceth se konalo plénum jugoslávského ústředního výboru, které vydalo prohlášení, v němž zopakovalo Titova slova ze setkání s Brežněvem na konci dubna a jasně uvedlo, že "ústřední výbor je hluboce přesvědčen, že dělnická třída a pokrokové síly v Československu jsou dostatečně silné, aby čelily všem pokusům ohrožit výdobytky socialismu a další socialistický vývoj". Ze sovětské perspektivy to vypadalo, jako by Tito vybízel Dubčeka, aby se plánovaného zasedání Varšavské smlouvy nezúčastnil. S připraveným bohatým přijetím a Titem již na letišti připraveným k odletu Sovětský svaz na Dubčeka vyvíjel nátlak, aby Titovu návštěvu na poslední chvíli odložil.⁷⁵

V průběhu krize se Dubček nechal přemluvit k setkání s Brežněvem v Čierné nad Tisou na Slovensku ve dnech 29. července až 1. srpna. Tam Dubček souhlasil se zrušením Titovy návštěvy, což však předseda Československého národního shromáždění Josef Smrkovský nevěděl, když 3. srpna vystoupil na masovém shromáždění a v odpovědi na dotaz z davu řekl, že termín Titovy přeložené návštěvy byl konečně stanoven. Tito navštívil Československo ve dnech 9.-11. srpna, zavzpomínal na dobu svého mládí v Praze, pochválil zdejší pivo, zmínil se o možných budoucích obchodních stycích,

ale dával si pozor, aby nepodepsal žádnou dohodu, která by si mohla zneprátnit Brežněva. Brežněv však zůstal naprosto přesvědčen, že Tito Dubčeka aktivně podporuje a že oba muži jsou odhodláni "podepsat nějaký dokument" o budoucí spolupráci reformních komunistů; skutečnost, že Tito žádný takový dokument nepodepsal, nijak nezabránila sovětské invazi do Československa, která začala v noci na 20. srpna.⁷⁶

Tito invazi jednoznačně odsoudil: "Socialistickým a pokrokovým silám světa byla zasazena těžká rána". Zopakoval, že "během svého pobytu v Praze a rozhovorů s československými představiteli v čele se soudruhem Dubčekem jsem si uvědomil, že jsou odhodláni zabránit jakýmkoli protisocialistickým živlům, které by mohly bránit normálnímu růstu demokracie". Jugoslávci se shodli na tom, že cílem invaze bylo zničit všechny pokusy o reformu komunismu. Podle oficiálního prohlášení Ústředního výboru, ať už bylo ze sovětské strany řečeno cokoli o "nebezpečí hrožícím ze Západu", pravdou bylo, "že [invaze] byla motivována nebezpečím, že by mohl zvítězit demokratický socialismus".⁷⁷ Jednotlivé reakce byly ještě otevřenější. Tempo 1. září sdělilo tisku, že invazi vyvolali byrokratičtí vůdci, kteří si chtěli zachovat "své sociální a materiální pozice". *Praxis* se vyjádřil ještě jasněji. Pro Stojanoviče byla okupace Československa "stalinskou oligarchickou kontrarevolucí", podle něj "poslední socialistická maska spadla z tváře oligarchicko-statistického systému", systému, který nesnese žádnou inovaci"; problém spočíval v tom, že "lásky k Říjnové socialistické revoluci se změnila v narkotikum, které marxistům brání vidět skutečný charakter současnosti".⁷⁸

Co by se stalo, kdyby nedošlo k invazi do Československa a interakce mezi československým a jugoslávským reformním hnutím by pokračovala? Je možné tvrdit, že v době své návštěvy Československa si Tito stále nebyl jistý, jak reagovat na hloubku lidového hněvu, který projeвили studenti a dělníci na VI. odborovém sjezdu. Studenti se odvolávali na Titova "revolučního ducha". Částečně šlo o lichotku, ale během Titovy kariéry bylo mnoho příležitostí, kdy byl ochoten riskovat. Během studentských demonstrací se mezi vedením často ozývaly výzvy k ráznému zásahu, ale podle většiny zpráv to byl právě Tempo, kdo během diskusí ve vedení trval na tom, že se nejedná o kontrarevoluci - "tam venku jsou naše děti", jak údajně řekl, a Tito zřejmě dospěl k závěru, že měl pravdu.⁷⁹ Ve svém projevu na VI. odborovém sjezdu hovořil o tom, že ho studenti "vyburcovali ze stagnace" a že si je v ě d o m "revolty zdola, která je přítomna již několik let". Při této příležitosti, stejně jako předtím, zdůraznil, že věci "nepůjdou jako dříve", ale uznání hloubky skutečných lidových nepokojů - spíše než rétorické odkazy na zbytky maloburžoazních ideologií - naznačuje potřebu pauzy na přemýšlení.

Když se v předvečer Titova plánovaného odjezdu do Československa sešlo červencové plénum ústředního výboru, jednalo také o studentských nepokojích. Todorović toto téma uvedl a zdůraznil, že akce studentů ukázaly, že proces reformy strany nelze zastavit na půli cesty, že se strana skutečně musí stát "integrující ideologickou silou", což však znamená postavit se "kontrarevolučním

činnost" a proti té "malé skupině intelektuálů kolem jednotlivých časopisů, kteří po léta vytvářejí a vypracovávají vlastní teoretickou a ideologickou platformu, jež je v přímém rozporu s platformou strany". Tón pléna byl zcela negativní, pokud šlo o intelektuály. Redaktor bosenského časopisu *Oslobodjenje* byl kritizován za podporu studentů, jeden ze dvou šéfredaktorů *Praxis* byl vyloučen ze strany a stranické organizace na katedrách filozofie a sociologie Bělehradské univerzity byly rozpuštěny. Na plénu jeden z delegátů, uznávaný spisovatel, obvinil jugoslávské filozofy, že studovali "na Západě i na Východě", ale o Jugoslávii nic nevědí. Jejich požadavky přirovnal k "maloburžoazní kouřové cloně" Dva tisíce slov, kterou Čechoslováci právem odsoudili.⁸⁰

Přes zuřivost tohoto útoku na *Praxis* a snadnost, s jakou mohl být označen za obětího beránka studentských nepokojů z předchozího měsíce, vyšlo krátce poté červencové-srpnové číslo *Praxis*. Chorvatský výbor pro kulturní činnost souhlasil s tím, že časopisu poskytne krátkodobou dotaci, aby mohl znovu vycházet. To naznačuje, že vydání ještě nebylo uzavřeno a že kdyby nebylo potlačeno Pražské jaro, mohl se tlak na reformy, zejména reformu tisku, znovu objevit. Jedno ze studentských hesel v červnu znělo "nevěřte novinám", a jak komentovalo Rádio Svobodná Evropa, "v boji za další liberalizaci by mnohé složky jugoslávské strany rády dosáhly toho, co umožnilo Československo, tedy svobodného tisku". Ironií však bylo, že ti samí intelektuálové a studenti, kteří se s očekáváním těšili na to, že Československo ovlivní Jugoslávii, neměli jinou možnost, než plně podpořit Tita, když šlo o to postavit se Moskvě a bránit právo Čechů a Slováků jít vlastní cestou k socialismu.⁸¹

SKUTEČNĚ EXISTUJÍCÍ SAMOSPRÁVA

Za Brežněva obhájci stalinského systému ve východní Evropě stavěli do protikladu "skutečně existující socialismus" v těchto státech a revoluční sny nové levice. Po roce 1968 Tito postupně upravil systém samosprávy do podoby něčeho, co "skutečně fungovalo", ale mělo jen málo společného s překonáváním odcizení práce pracujících. V srpnu 1968 stálo reformní hnutí v Jugoslávii na křižovatce. Na červencovém plénu ústředního výboru byli filosofové z *Praxis* odsouzeni za podněcování studentských nepokojů, avšak *Praxis* samotná se mohla znovu objevit. Sovětská invaze do Československa zastavila kroky směřující k reformnímu komunismu nejen v Československu, ale i v Jugoslávii. Šumivá euforie postrankovićovské éry, řeči o dělnické opozici, o "skutečné samosprávě", to vše se přes noc vypařilo. Po sovětské invazi do Československa Tito nejednou opakoval, že nejen reforma z šedesátých let, ale i reforma strany zahájena již na VI. sjezdu strany v roce 1952 byla chybou. Protože socialistické experimentování bylo nahrazeno nacionalistickým excesem, reagoval Tito obnovením ortodoxie.

OTEVÍRÁNÍ DVEŘÍ NACIONALISMU

Titovou instinktivní reakcí na invazi do Československa bylo obnovení tradiční stranické disciplíny. Když se v březnu 1969 sešel IX. sjezd strany, Tito překvapil delegáty oznámením o vytvoření nového výkonného předsednictva, které by stálo v čele strany; v navrhovaných stanovách strany vzešlých z práce komise pro reorganizaci strany nebyla o takovém orgánu ani zmínka. Tato organizační změna byla součástí jeho výzvy k posílení vedoucí úlohy a nutnosti "postavit se proti všem, kteří se s odvoláním na socialistickou demokracii snaží oslabit vedoucí úlohu strany" nebo těm, "kteří si reorganizaci vykládají tak, že se strana stává jakýmsi diskusním klubem". Situace v dnešním světě podle něj vyžaduje "energické a silné vedení a likvidaci všech odchylek; je nutné mít v centru nové, silné vedení". V projevu v Zadaru o půl roku později poprvé naznačil, že na VI. sjezdu strany v roce 1952 se při přehodnocování úlohy strany skutečně zašlo příliš daleko. "Příliš často se říkalo," naznačoval, "že strana nemá velet, ale má se stát orientační a výchovnou silou; to mnozí komunisté nepochopili a začali být zmateni, jak tuto orientační roli plnit". Mnozí mylně usoudili, "že stačí psát nebo mluvit, aniž by se zapojili do každodenní praktické práce". Tito zdůraznil, že strana je stále "předvojem dělnické třídy". Ti, kteří doufali, že

reorganizace strany by mohla vést k radikálním změnám, byly pevně usazeny na svých místech.¹

Nespokojenost dělnické třídy nezmizela ze dne na den, ale neutralizace ambicí Tempa ho spíše než ke kreativitě přivedla k frustraci. V roce 1969 došlo k dramatickému nárůstu počtu dělníků zapojených do stávek a k jejich větší organizovanosti a politizaci. Zvláště ostrá byla stávka v docích v Rijece v červnu toho roku a 20. září se konalo společné zasedání předsednictva strany a Federace odborových svazů, na němž se diskutovalo o výskytu "anarchismu, anarchosyndikalismu a počátečních formách násilí během nedávných stávek". V říjnu 1969 byl v *Borbě* citován jeden z řadových odborářů, který prohlásil: "Kdekoli diskutujete o problémech odborů, slyšíte dělníky říkat: ano, potřebujeme odbory, ale ne v té podobě, v jaké jsou nyní; chceme jiné, bojovnější, odvážnější, energičtější odbory, schopné zápasit s našimi konkrétními životními problémy; potřebujeme odbory, které by bojovaly a dávaly návod, kde je třeba hledat řešení našich problémů".² V témže měsíci jeden z významných stranických představitelů bez obalu prohlásil: "snad nikdy předtím nebyli dělníci tak nespokojeni jako nyní ... Dělníci se nedomnívají, že jejich postavení se skutečně shoduje s tím, co strana jako vedoucí síla naší společnosti vyhlásila, že by mělo být".³

Když se Tempo na konci roku 1968 rozhodl zcela opustit politiku, jeho labutí písní byla výzva k obraně dělnické povahy režimu. V rozhovoru pro *Borbu* ze 14. prosince 1968 vyzval k demokratizaci strany: "revoluční boj nikdy nevedli lidé, kteří se bojí ztráty svých pozic, ale lidé, kteří v takovém boji nemají co ztratit, ale naopak mohou všechno vyhrát; to znamená, že se musíme opřít o dělníky".⁴ Autoři *Praxis* byli jako vždy obrazoborectví. Marković v lednu 1969 tvrdil, že "není důležité, zda si přebytek práce dosažený dělnickou třídou přivlastňují kapitalisté ve formě zisků a na základě vlastnictví výrobních prostředků, nebo byrokraté z extrémně vysokých platů a privilegií, které mají díky své neomezené moci při kontrole práce vykonávané společností". Jugoslávie se podle něj stále nacházela pouze v "počáteční fázi" samosprávy a revoluce byla něčím "mnohem hlubším než převzetím moci"; dále tentokrát nechválil dělnickou opozici z roku 1920, ale kronštadtské námořníky v sovětském Rusku a jejich pokus v roce 1921 postavit se rostoucímu autoritářství bolševického státu. Takové spekulace byly příliš i na Tita, který 11. prosince 1969 prohlásil, že strana "ideologicky zúčtuje s těmi jedinci, kteří se pod rouškou svobody a demokracie snaží svést náš společenský vývoj na scestí". Bělehradský výbor strany poté přijal rezoluci odsuzující "anarcholiberaly z bělehradské filozofické fakulty" a obvinil je z navazování kontaktů s přeživšími kominformisty.⁵

Tito svůj projev na 9. sjezdu strany zakončil slovy, že by strana měla "nyní hledat cesty, které by mohly urychlit provádění ekonomické reformy". Těsně předtím, v prosinci 1968, byla jugoslávská ústava změněna způsobem, který měl posílit hlas dělnické třídy v rámci samosprávného mechanismu. Dělníci již nemuseli volit

poněkud těžkopádné dřívější řídicí výbory, ale mohly si zvolit vlastní samosprávné orgány a vymezit jejich působnost. V průběhu roku 1969 si stále více dělnických rad začalo volit malé "podnikové výbory", které přebíraly každodenní správu, a velmi brzy opatření, které mělo podpořit aspirace dělnické třídy na vedoucí postavení, ve skutečnosti vedlo k posílení moci "technokratů".⁶ Přestože předsednictvo strany o této otázce jednalo v listopadu 1969 a Kardelj poskytl na toto téma rozhovor v *Borbě*, v němž připustil, že "technokraté převzali moc", většina podniků nadále využívala změnu ústavy k nahrazení správní rady, orgánu voleného dělnickou radou z řad pracujících v podniku, podnikovou radou, v níž zasedali pouze vedoucí pracovníci podniku.⁷

Udržovat dělnickou třídu v odstupu znamenalo hledat alternativní zdroje legitimacy. Jak tehdy tvrdil komentátor Rádia Svobodná Evropa, "strana sama sehrála roli porodní báby při zrodu obnoveného nacionalismu v Jugoslávii, [neboť] jugoslávští straníční představitelé, zejména ti v Chorvatsku, přímo či nepřímo podporovali nacionalistické síly, aby zabránili celonárodnímu hnutí nové levice, které by mohlo vést k některým skutečně radikálním změnám v zemi, jež by měly spíše antiliberální charakter".⁸ Příkladem je "aféra řidičů kamionů". Jedním ze slibů daných protestujícím studentům v červnu 1968 bylo, že bude vyvinuto úsilí o vykořenění kapitalistických prvků v ekonomice. Úřady si vybraly snadný cíl, který byl krátkozraký a dogmatický. Bylo rozhodnuto udělat příklad z drobných kapitalistických obchodníků, kteří vlastnili soukromé nákladní automobily, a omezit velikost soukromých nákladních automobilů na pět tun. Protesty soukromých řidičů nákladních automobilů probíhaly v Chorvatsku po celý červenec 1969 a 7. července demonstrovalo v Lublani osm set soukromých řidičů nákladních automobilů. Tento zdánlivě sociální problém se rychle propletl s národnostními otázkami. Chorvatský tisk se rozhodl bránit řidiče kamionů před "dogmatismem vlivných politiků v Bělehradě" a v důsledku toho jedna komora jugoslávského parlamentu, Rada národností, rozhodla o odložení realizace tohoto rozhodnutí; jiná komora, Hospodářská komora, však trvala na tom, aby se v legislativě pokračovalo. Ve Slovinsku a Chorvatsku úřady přistoupily na ústupek a povolily další provoz nákladních automobilů nad sedm tun, pokud převážely pouze pět tun materiálu. Přední chorvatský týdeník 16. července komentoval, že "maoisticko-stalinsko-centralistická směs hesel vyhlášených na bělehradské univerzitě v červnu 1968 - z nichž měla být přijata pouze ta, která protestovala proti byrokratickým bohům - skončila překotnou změnou zákona, v jejímž důsledku byli soukromí dopravci, řemeslníci a hostinští postaveni jako obětí beránci na oltář bohů "rovnosti". Na opačném pólu se v debatách v Hospodářské komoře objevily příběhy milionářských autodopracův vlastních vily na Jadranu.⁹

Jak tato aféra jasně ukázala, politici měli odpor k rankovićovské byrokratické centralizaci, ale volání odborů po "posílení vertikality" v rámci samosprávy odmítali jako "maoismus". Odtud byl již snadný krok k odporu proti jakémukoli centrálnímu "zasahování" do způsobu řízení místních trhů, a tedy k zaujetí v podstatě nacionalistického postoje. Nejkontroverznější národnostní otázkou léta 1969 bylo rozhodnutí vlády o tom, jak naložit s penězi poskytnutými Bankou pro mezinárodní obnovu a rozvoj. Přestože v minulosti probíhala jednání

mezi republikovými vedeními před přijetím tak velkých investičních rozhodnutí, neexistovala žádná ústavní povinnost, aby se tak stalo, a v červenci 1969 byly finanční prostředky přiděleny bez předběžných jednání. Slovinci byli rozzuřeni. Tvrdili, že peníze měly být použity na dokončení prací na projektu slovinské dálnice, ale vláda trvala na tom, že i když předchozí tranše těchto peněz byly použity na financování slovinské dálnice a vlastně i na výstavbu silnic v Chorvatsku a Makedonii, poslední tranše by měla být použita na pomoc zbývajícím třem republikám, tedy Srbsku, Bosně a Hercegovině a Černé Hoře. Slovinsko hrozilo odtržením od Jugoslávie a bylo třeba osobní intervence Tita i Kardelaje, aby Slovince přesvědčili, aby ustoupili.¹⁰

CHORVATSKÁ NACIONALISTICKÁ VÝZVA

Podobné incidenty přesvědčily některé stranické představitele, že nacionalismus představuje rostoucí problém. V listopadu 1969 napsal bělehradský chorvatský politik Miloš Žanko sérii článků do rovněž bělehradského listu *Borba*, v nichž naznačil, že chorvatská strana není v boji s nacionalismem dostatečně pevná a zejména nereaguje na rostoucí vliv *Matice chorvatské*, respektované a vskutku starobylé kulturní organizace Chorvatů. K zažehnání tohoto sporu byla nutná další návštěva Tita i Kardelje, která skončila jasným vítězstvím vůdce chorvatské strany Mika Tripala. Tripalo trval na tom, že všechny náznaky, že v Chorvatsku sílí nacionalistický extremismus, jsou záměrné přehánění, jehož cílem je ve skutečnosti zabránit provedení ekonomické reformy a znovu zavést režim silné ruky Rankovićova typu; Žanko byl proto na lednovém plénu chorvatského ústředního výboru v roce 1970 disciplinárně potrestán.¹¹ Toto zasedání nejenže odsoudilo Žankovy stoupence jako "kominformisty", ale vyzvalo chorvatské komunisty, aby zahájili totální boj proti takovému "unitářství", jaké předváděl Žanko. Novinkou v tomto boji však bylo, že bude veden "mobilizací komunistů i nekomunistů", budováním mostů a zahájením dialogu s nacionalisty "bez jediného kompromisu s kýmkoli". Podpora ekonomické reformy a národních ambicí Chorvatska však rychle vyprchala. Cílem kampaně měla být podpora "práva každého národa disponovat vlastní realizovanou nadhodnotou". Hnací silou samosprávy byl spíše národ než dělnická třída.¹²

Změny jugoslávské ústavy schválené v dubnu 1970 byly z velké části dílem chorvatských stranických vůdců. Byly uznány "svrchovanost" republik tvořících Jugoslávii a byly zavedeny nové postupy pro vyjednávání o řešení sporů mezi republikami, aby se zabránilo opakování slovinské dálniční krize. Při kampani za tyto reformy se představitelé chorvatské strany obvykle mohli opřít o podporu Slovinců a Makedonců. Po zavedení nových opatření však neexistovala žádná záruka, že tyto dvě republiky budou Chorvaty i nadále podporovat. Chorvaté byli skutečně osamoceni, když prosazovali další navrhovanou reformu, a to rozdělování devizových příjmů. Cílem chorvatského vedení byly devizové příjmy dalmatského pobřeží. Podle dosavadní úpravy autorizované banky odebíraly 90 % vydělaných deviz a přepočítávaly je na dináry; firmy pak musely požádat o

tytéž banky k nákupu zahraniční měny. Devátý sjezd strany se v zásadě usnesl na vymanění zahraniční měny ze státního vlivu, ale nebylo rozhodnuto, jak to provést v praxi.¹³ Odhodlání Chorvatů prosadit svůj požadavek na reformu bankovníctví a devizového režimu je připravilo o bývalé slovinské a makedonské spojence. Postavení do pozice, kdy byli nejen nuceni jednat sami, ale právě proto nikdy nebyli schopni dosáhnout řešení na základě jednání, nahrávalo chorvatským nacionalistům a znamenalo, že to byli vždy oni, kdo určoval agendu. Nacionalisté vedení strany hecovali, když se snažilo prosadit svou věc, a když se to nevyhnutelně nepodařilo, měli po ruce hotové vysvětlení, že je to proto, že jugoslávská federace, nyní fakticky konfederace, má stále příliš velkou moc, takže Chorvaté vyvodili logický závěr, že jediným konečným řešením je odtržení.¹⁴

Rok trvající chorvatská krize začala na samém konci prosince 1970, kdy ve volbách na post studentského prorektora záhřebské univerzity zvítězil nezávislý kandidát. V důsledku toho byly odloženy volby do univerzitního studentského svazu, protože univerzitní stranický výbor se obával, že by i tyto volby mohly být prohrané. V únoru 1971 se konalo první z mnoha "uzavřených" zasedání vedení chorvatské strany, na němž Tripalo a jeho stoupenci trvali na tom, že sice došlo k několika nacionalistickým excesům, ale ty byly marginální a opatrné spojení s umírněnými nacionalisty bude pokračovat. Situace na záhřebské univerzitě však zůstávala složitá. Dne 27. března vystoupil Marko Veselica, poslanec a pětatřicetiletý vyučující ekonomie na univerzitě, na neoficiálním shromáždění, kterého se zúčastnilo asi tisíc studentů. Zaútočil na "unitaristy" ve vedení chorvatské strany, kteří "zradili" Chorvatsko; na jeho popud byla přijata rezoluce odsuzující ty, kteří podporují "stalinistické a unitaristické" názory. Když se 4. dubna konečně konaly studentské volby, studenti si nevybrali oficiální seznam stranických hodností, ale seznam sestavený na schůzi 27. března. Opět vystoupil Veselica, který tentokrát obvinil "levičáky" z "prodeje chorvatského pobřeží".¹⁵

Události na univerzitě posílily latentní rozpory, které se již projevovaly ve vedení chorvatské strany. V podstatě šlo o tyto neshody: lze chorvatský nacionalismus inteligentní manipulací začlenit do pokrokového jugoslávského socialismu, nebo je nacionalismus *prima facie* reakční? V této debatě hráli zásadní roli mladí lidé, kteří obvykle tvrdili, že "kdybychom se jen osvobodili od srbského vykořisťování, byli bychom bohatí jako Amerika".¹⁶ Než se však rozpory uvnitř chorvatské komunistické strany stačily zakořenit, jednota byla dramaticky obnovena, když se celé chorvatské vedení stalo terčem útoku. Jedna z nejsilnějších emigrantských ustašovských organizací sídlila v Západním Berlíně a vedl ji Branko Jelić. Jelić nedávno ve svém periodiku *Hrvatska država* prohlásil, "že žádná západní mocnost nebyla ochotna chorvatským emigrantům pomoci", a proto se obrátil o podporu na Moskvu. Ve svém čísle z února až března 1971 *Hrvatska država* uveřejnila zprávu svého údajného moskevského zpravodaje "Chorvatsko na východě", která pojednávala o "začlenění Chorvatska do obranné koncepce Varšavské smlouvy" a tvrdila, že Varšavská smlouva bude bránit nezávislost Chorvatska a umožní mu být "suverénní a neutrální jako Finsko". Na tomto novém socialistickém základě nyní Jelić tvrdil, že,

chorvatští komunističtí vůdci v Záhřebu se bránili nátlaku Bělehradu a byli ve "společné věci" se zahraničními ustašovci. Některé složky jugoslávských bezpečnostních služeb, zejména v Srbsku a mezi chorvatskými Srby, vzaly tato tvrzení za bernou minci a snažily se dokázat, že chorvatští komunističtí vůdci skutečně "spolupracovali" s ustašovci. Zdá se, že v tomto případě došlo k tomu, že člen jugoslávské vojenské mise v Berlíně, pozůstatku spojeneckého statusu Jugoslávie na konci druhé světové války, nahlásil Jelićova tvrzení vojenské rozvědce spolu se seznamem jeho údajných jugoslávských kontaktů, z nichž některé ve skutečnosti pracovaly pro civilní rozvědku.

Když 24. března stranická exekutiva obvinění poprvé prošetřila, bylo rychle rozhodnuto, že se nejedná o žádný případ. Chorvatské stranické vedení se z vlastních důvodů rozhodlo nedodržet dohodu, že tato aféra bude v tichosti pohřbena, a 7. dubna oznámilo odhalení spiknutí domácích i zahraničních sil s cílem destabilizovat její vedení "šířením pomlouvačných tvrzení o údajných kontaktech mezi chorvatským vedením a ustašovskou emigrací". Chorvatský ústřední výbor poté požadoval další vyšetřování, které měla provést vláda. Napětí v této době ještě více zvýšila nesouvisející vražda jugoslávského velvyslance ve Stockholmu Vladimira Roloviće, který byl téhož dne zavražděn dvěma mladými chorvatskými emigranty.¹⁷ Zdálo se, že Tito si nad situací zoufá. V projevu 14. dubna řekl, že nemůže uvěřit situaci, v níž se strana nachází. "Naše existence je ohrožena," řekl, "a kde jinde za to všechno můžeme nést odpovědnost než na komunistech". Na 28.-30. dubna 1971 svolal předsednictvo do Brioni, načež bylo vydáno prohlášení, které potvrdilo loajalitu chorvatských komunistických vůdců a očistilo je od obvinění ze spiknutí, ačkoli bylo také jasně řečeno, že bezpečnostní služby se zachovaly zcela korektně. Oficiálně bylo v předsednictvu strany dosaženo "plné jednoty", ale rychle se rozšířily zvěsti, že ve skutečnosti bylo chorvatské stranické vedení Titem postaveno na kobereček za to, že v této věci vystoupilo na veřejnost. Chorvatské stranické vedení se však postaralo o to, aby svému ústřednímu výboru sdělilo pouze oficiální prohlášení, a nikoliv Titovy skutečné obavy.¹⁸

Jak doma, tak v zahraničí se během dubnové krize zvýšila aktivita příznivců chorvatského nacionalismu a těch, kteří se ho obávali. V západním Německu Jelić 17. dubna 1971 promluvil na shromáždění v Mnichově u příležitosti 30th výročí založení Nezávislého státu Chorvatsko. Dne 15. dubna začala *Matica Hrvatska* v y d á v a t nový týdeník *Hrvatski tjednik*; v následujících týdnech se na veřejných shromážděních v mnoha lokalitách po celém Chorvatsku slavilo založení nových místních organizací *Matice chorvatské*; v rychlém sledu vzniklo šestnáct komisí a třiatřicet iniciačních výborů. Založení těchto místních poboček bylo vždy doprovázeno pompou a průvody a často se časově shodovalo s vhodnými národními výročími.¹⁹ Místo aby se Tripalo bránil snaze *Matice Hrvatské* rozšířit svou organizaci, a to i do tovarnen, sdílel platformu s redaktorem *Hrvatski tjednik* Vlado Gotovacem. Podobné události přiměly *Prosinjetu*, kulturní organizaci Srbů žijících v Chorvatsku, k přijetí programu požadujícího větší ústavní uznání Srbů v rámci Chorvatska. Vyzval k vytvoření Rady

Národnosti, které by měly být zřízeny v rámci chorvatského sněmu, zatímco dubnové a květnové vydání jeho časopisu *Prosvjeta* přišlo s myšlenkou, že stejně jako v rámci Republiky srbské, kde existují autonomní provincie pro menšiny, jako jsou kosovští Albánci nebo etnicky smíšené obyvatelstvo Vojvodiny, by měla existovat srbská socialistická autonomní provincie v rámci Chorvatska.²⁰

Tito chtěl dubnovou krizi zjevně pohřbít, když 5. května řekl posluchačům, že kdyby byl zveřejněn průběh zasedání Brioniho prezidia, jen by to "zmátlo všeobecnou psychózu - která byla v naší zemi uměle vytvořena, zejména ve velkých městech - a způsobilo by to takový zmatek, že by se ničeho nedosáhlo". Když však Tripalo 14. května 1971 vystoupil na plénu chorvatského ústředního výboru, žádnou takovou opatrnost neprojevil a zopakoval svá obvinění vůči nejmenovaným orgánům státní bezpečnosti s tím, že "teze, že jsme si tento problém vymysleli, je neudržitelná".²¹ Tripalo přešel do ofenzivy. Ačkoli toto plénum odsoudilo nacionalismus, což přimělo *Matici chorvatskou* označit zasedání za "triumf konzervativců" a vyzvat k mimořádnému sjezdu chorvatské strany, odsouzení bylo zcela rutinní a neznamenal žádnou výzvu pro Tripalův nacionalistický kurz. Ozvaly se dva konzervativní hlasy, Jure Bilić a Josip Vrhovec, ale jejich odpor nemohl zabránit tomu, aby Tripalo ve svém projevu na plénu prohlásil, že "národ a třída jsou totožné".²² Tripalo znovu nastolil otázku devizových příjmů a prohlásil, že "velké podniky a velké banky v Bělehradě by měly být znovu znárodněny", aby se vrátily pod lidovou kontrolu. Vzhledem k tomu, že Bělehrad byl v rozpakech kvůli zpravodajské aféře, zdálo se, že nastal vhodný čas zahájit ofenzivu v otázce devizových příjmů. Několik dní předtím Veselica na bouřlivém studentském shromáždění v Záhřebu prohlásil, že "centralisté spolu s chorvatskými byrokraty prodávají chorvatské pobřežní pozemky".²³

Titova reakce na tento vývoj byla jasná, i když ji prozatím ignoroval. Dne 14. května 1971 řekl novinám jugoslávské maďarské menšiny *Magyar Szó*, že "dnes se hodně mluví o tom, zda mají být upřednostněny třídní nebo národní zájmy, [ale] já stále dávám přednost třídním", a připomněl čtenářům, že vedle strany má Jugoslávie také armádu, "která je nevinná nacionalistickým tendencím". Když se 2. června 1971 sešlo předsednictvo strany, aby zhodnotilo události od dubnové schůzky v Brioni, Tito rozhodně odmítl jakoukoli myšlenku sladit konfederalizaci státu s konfederalizací strany. Myšlenka nezávislých republikových stranických organizací byla důrazně odmítnuta slovy: "Měli bychom mít jedinou stranu!"²⁴ Přesto nacionalistická kontrola chorvatského studentského hnutí znamenala, že nejednotnost uvnitř studentského hnutí byla na velmi veřejném místě. Když se 5.-7. června 1971 sešla devátá konference Svazu jugoslávských studentů, nepodařilo se dosáhnout dohody o novém programu ani stanovách, protože chorvatská delegace odmítla přijmout jakékoli návrhy, které by neuznávaly samostatné studentské svazy na republikovém základě, spojené pouhým koordináčním výborem. Náladu záhřebských studentů ukázala vnějšmu světu také mezinárodní univerzitní konference, která se v té době konala v Dubrovniku, když předseda záhřebské studentské organizace vysvětloval případ Chorvatska ve sporu o devizové příjmy a vyzýval zahraniční delegáty, aby podpořili "zdevastované a vykořisťované Chorvatsko".²⁵

Pro režim to byly velmi veřejné rozpaky a 22. a 26. června se konaly dvě maratónské tajné schůze vedení chorvatské strany věnované jak studentskému problému v Záhřebu, tak vzestupu *Matice chorvatské* a ústavnímu postavení Srbů v Chorvatsku. Nebylo dosaženo ničeho jiného než pouhého vyřčení diametrálně odlišných názorů.²⁶ Tito se zúčastnil dalšího zasedání chorvatského vedení 4. července a podle jednoho z přítomných řekl toto:

Tentokrát budu mluvit jako první... Pod rouškou národních zájmů se schyluje k peklu. Ostatní se dívají. Jste si vědomi toho, že kdyby došlo k nepořádku, okamžitě by byli přítomni i ostatní? Dovolili jste, aby se *Matice Hrvatska* přeměnila v politickou organizaci ... Jsem pro zákaz politické činnosti *Matice Hrvatska* a *Prosvjety*. Strana není ideologicky jednotná. Bude nutný skalpel chirurga a já nebudu váhat ho použít, věřte mi, že nebudu.

V přesvědčení, že jeho poselství je jasné, se Tito rozhodl nevydat žádné veřejné prohlášení. Když se 12. července 1971 konala konference chorvatské strany, shrnutí Titových názorů, které bylo delegátům předloženo, bylo velmi nevýrazné a nepůsobilo dojmem jeho hněvu.²⁷

Rozpory uvnitř chorvatské strany se začaly těžko skrývat. Na schůzi 4. července 1971 hovořil Jakov Blažević, předseda Chorvatského shromáždění, o "nacionalistických živlech", které pronikly do redakcí, tisku, *Matica Hrvatska* a *Prosvjeta*. Na druhou stranu, přestože byl Veselica 23. července vyloučen ze strany za projevy, které pronášel ke studentům, Tripalo byl i poté připraven sdílet s ním tribunu, přestože jeho vyloučení vyvolalo pro stranu trapné studentské protesty.²⁸ Dne 30. července *Hrvatski tjednik* osobně napadl dlouholetého chorvatského stranického aktivistu Vladimira Bakariće, člověka známého jako Titovi blízkého. Ve snaze obnovit jednotu vydalo vedení chorvatské strany 2. srpna Akční program, v němž obvinilo některé lidi kolem *Matice Hrvatské*, že ji využívají jako "zástěrku pro opoziční činnost, pro jinou politickou stranu", a stávají se tak "spikleneckou skupinou proti chorvatské i jugoslávské straně"; Akční program kritizoval myšlenku "národního hnutí" a "všeobecného chorvatského smíření" jako odporující třídnímu učení strany. Tripalo tomuto Akčnímu programu věnovalo jen malou publicitu a *Matica Hrvatska* zlomyslně tvrdila, že je v rozporu s Titovými názory. Ačkoli Tripalo riskoval, že si rozzlobí vlastní exekutivu, členům strany bylo jasné řečeno, že Akční program bude závazný pro výbory až po příštím plénu ústředního výboru plánovaném na listopad.²⁹

V září se v Chorvatsku vytvořila velmi rozporuplná situace. Týdeník *Vjesnik u srijedu* věnoval 15. září osm stran odhalení činnosti nacionalistických skupin. Jeden z incidentů mezi Srby a Chorvaty v severní Dalmácii skončil tím, že lidé ve vesnicích "byli ozbrojeni a báli se setkat". Tyto střety byly často vyprovokovány kampaní *Matice chorvatské*, která chtěla zavést etnické kvóty pro zaměstnávání v chorvatském průmyslu, aby se zajistilo, že v zaměstnání nebude "srbská nadvláda". Pro mnohé Chorvaty to byla stížnost sahající až do dob

výstavby železniční infrastruktury v zemi po první světové válce, že práci na železnici vždy dostávali Srbové. Náprava této historické anomálie se musela dotknout i srbského města Knin, kde se rekrutovalo mnoho železničářů, a národní hnutí se brzy prosadilo i v nedalekém chorvatském městě Drniš.³⁰ Přesto Tito po své desetidenní cestě po Chorvatsku 16. září 1971 poznamenal, že je "absurdní" mluvit o rozkvětu tamního nacionalismu. "Všechny druhy povídaček o Chorvatsku - že tam není jednota, že lidé smýšlejí jinak, že tam kvete nacionalismus - jsou naprosto absurdní," řekl.³¹ Během pobytu ve Varaždíně učinil Tito důležitý ústupek. Prohlásil, že devizová otázka by mohla být brzy vyřešena, a naznačil, že to bude ve prospěch Chorvatska.

To se netýká pouze Chorvatské republiky a továren na tomto území. Je to starost výrobců ve všech republikách. Některé republiky by však chtěly tyto prostředky využít k jiným účelům - nikoliv ve prospěch pracovních kolektivů, ale k různým ambiciózním cílům. To už nebudu tolerovat. Protože jste mi dali důvěru, musím ji ospravedlnit... Musíte chodit žebrať o devizové prostředky, abyste mohli modernizovat svůj textilní průmysl. To je jedinečný stav, který nedává žádný smysl.

Po Titově návštěvě byl akční program podle Tripala zastaralý.³²

Matice Hrvatska a záhřebští studenti využili Titových zářijových výroků k dalšímu útoku na "zastávce tvrdé linie", kteří jsou stále ve vedení chorvatské strany. Prostřednictvím *Hrvatski tjednik*, který měl na podzim větší náklad než oficiální deník *Vjesnik*, Chorvatům sdělovali, které komunistické vůdce mají podporovat a které ne. Tripalo takové zásahy podpořil, když v říjnu vystoupil s projevem, v němž kritizoval ty členy strany, kteří se obávali nacionalismu. Poté jasně rozvedl své vlastní vidění současné situace. Zdůraznil, že "strana toto hnutí vytvořila, vede ho a svou činností zaručuje jeho socialistickou orientaci". Podpora lidu, kterou získal, pro něj byla "potvrzením socialismu", neboť socialismus nelze budovat "bez masové účasti pracujícího lidu"; podle Tripala to byli stalinisté, kdo považovali lid za pasivní "převodové pásky", ale "lze s jistotou tvrdit, že toto naše hnutí je přímým nástupcem a pokračovatelem masového hnutí národně osvobozenického boje". Jakékoli řeči o nacionalistických excesech byly pokusem odvrátit vedení od cesty "reformy politického a ekonomického systému".³³

S blížícím se listopadovým plénem chorvatského ústředního výboru se obě strany připravovaly na boj. Blažević a Bakarić byli odhodláni prosadit ve straně srpnový akční program a vyřídit si tak účty s nacionalisty. Stejně tak *Matice Hrvatska* ještě více zesílila svůj útok na "centralisty a unitáře" ve straně. Tripalo stál před obtížnou volbou, zda postupovat s "tvrdými" ve výkonném výboru strany proti *Matici Hrvatské*, nebo postupovat s *Maticí Hrvatskou* proti "tvrdým". Rozhodl se pro *Maticí Hrvatskou* proti "zastáncům tvrdé linie" v naději, že ho místní stranické organizace, zejména v Dalmácii, podpoří, pokud dojde ke konfrontaci s exekutivou.³⁴ Na plenárním zasedání 5. listopadu vykreslila Tripalova spojenkyně, předsedkyně chorvatské strany Savka Dabčević-Kučar, nacionalistické hnutí jako projev pozitivní podpory, který dokazuje, že "jednota národa a

Strana" byla zfalšována. Odsoudila jako "sektáře" ty, kteří tvrdili, že "bychom se měli k této masové podpoře chovat rezervovaně nebo ji dokonce odmítat ve jménu jakési abstraktní revoluční 'čistoty'"; program strany hovořil o tom, že pracující lid je aktivním tvůrcem politiky, a to nemohlo zůstat jen prázdnou proklamací. Pokud jde o otázku devizových příjmů, tvrdila, že současný systém pro oběh deviz "je v rozporu se zásadami tržního hospodářství".³⁵ Svůj projev si však nenechala předem odsouhlasit exekutivou a nezohlednila ani pozměňovací návrhy, které jí předložil Bakarić. Zastánci tvrdé linie proto trvali na tom, aby plénium schválilo srpnový akční program, což však bylo vyloučeno z jednání. Pouze dva delegáti byli ochotni tento manévr otevřeně kritizovat; jeden z nich, Jure Bilić, dal jasně najevo, že nyní nastal čas pro rozchod s nacionalisty, a argumentoval tím, že není tajemstvím, že "existuje spojení, záměrné spojení s nacionalistickými, pravicově-nacionalistickými silami". Dalším hlasitým odpůrcem byl Dušan Dragosavac, který zastupoval srbskou menšinu v Chorvatsku.³⁶

Matica Hrvatska byla odhodlána ještě zvýšit sázky. Před listopadovým plénem vyzvala studenty, aby uspořádali na svátek Všech svatých vigilií u hrobu Stepana Radiće, vůdce Chorvatské rolnické strany zavražděného v roce 1928. Po plenárním zasedání *Matica chorvatská* zveřejnila své návrhy ústavních změn a zahájila kampaň za jejich přijetí, které zahrnovaly vytvoření "suverénního národního státu chorvatského národa" s "právem na sebeurčení včetně odtržení", poměrné zastoupení etnických skupin v zaměstnání, kontrolu všech daní a pouze dobrovolné příspěvky do federace, Chorvatskou státní banku a právo rekrutů do armády sloužit pouze v Chorvatsku. Požadovala také, aby se v chorvatských školách vyučovalo pouze chorvatštině a aby Chorvatsko mělo vlastní zastoupení v OSN. *Hrvatski tjednik* chválil současnou "pozitivní" náladu mezi chorvatskými komunisty a těšil se na očistu od lidí jako Bakarić a Bilić.³⁷

Bakarić v reakci na plenární zasedání plně podpořil Tripalovy odpůrce "tvrdé linie" svou značnou prestiží. Objížděl Split, Karlovac a Šišak a ve svých projevech varoval před nebezpečím, které představuje nacionalistická skupina, "která zná svůj program a která je momentálně v ofenzivě". Krátce poté se rozhodl kontaktovat Tita a požádat ho o osobní intervenci, ale to už se Tito rozhodl jednat. Tito se 8. listopadu vrátil z cesty do Spojených států a Kanady a 15.th si udělal krátkou přestávku v Bosně, kde mu vedoucí představitelé jugoslávské armády ukázali necenzurované televizní záběry ze shromáždění organizovaných chorvatskými komunisty. Na těchto shromážděních se objevovaly pouze chorvatské vlajky, na tribuně byli spolu s komunisty přítomni nacionalističtí řečníci a zaznívala protitovská hesla, písně a skandování. Shodou okolností nebo ne, také 15. březnath, přijal Tito "jako hosta" Dušana Dragosavce.³⁸

Rozšířené zasedání chorvatského ústředního výboru se sešlo na tajném zasedání ve dnech 17.-23. listopadu, ale nedokázalo se dohodnout na společné linii. Mezitím se *Matica chorvatská* a studenti rozhodli jednat. Dne 22. listopadu se sešli studenti zářebské univerzity, aby projednali možné ústavní změny, a dali slovo *Matici Hrvatsce*. To vedlo k požadavku, aby Chorvatsko mělo své místo v OSN, a k prohlášení, že "a

stát bez vlastní armády není státem". Co se týče bezprostředních požadavků, vybrali si k útoku Bakariće a obvinili ho, že sabotuje Tripalovu devizovou kampaň a tím "ztrácí důvěru národa". Následujícího dne se konalo druhé studentské shromáždění, které vyzvalo ke stávce a požadovalo devizovou reformu.³⁹ V rezoluci, kterou studenti přijali, se konstatovalo, že "studenti této chorvatské univerzity přijímají všechny změny společensko-politického systému, které zakládají Chorvatsko jako suverénní, národní stát chorvatského lidu", a nabídli podporu postoji, který na listopadovém plénu zaujala Savka Dabčević-Kučar. Poté naznačili, že tím, že přestali navštěvovat přednášky, uplatňují právo na stávku, které podle Tita dělníci měli, když "požadovali realizaci svých práv". Tvrdili, že "byli nuceni k této akci kvůli neustálému otálení byrokratických sil s řešením těchto problémů", sil, které se "stavěly proti zájmům dělnické třídy a proti kurzu zvolenému chorvatskými komunisty, jugoslávskými komunisty a samotným soudruhem Titem, který se zavázal věnovat okamžitou pozornost řešení devizového, bankovního a zahraničněobchodního systému". Studenti také odsoudili všechny, kteří jejich "levicové" hnutí prezentovali jako nacionální šovinisty a separatisty.⁴⁰

Zdá se, že stávka byla spíše zoufalým pokusem *Matice chorvatské* vyvinout nátlak na vedení Tripala, aby učinilo neodvolatelný krok dříve, než Tito začne jednat. O možnosti stávky se v *Matici chorvatské* hodně diskutovalo, ale její termín byl původně stanoven na dobu bezprostředně po Vánocích; pak se doufalo, že tisíce emigrantských dělníků, kteří se na svátky vrátili domů a byli nažhaveni chorvatskou emigrantskou propagandou, akci podpoří. Myšlenka stávky byla narychlo urychlena, aby se využilo toho, že Tito bude 23.-24. listopadu mimo zemi na jednání s prezidentem Ceauscescem v Bukurešti. Pokud tomu tak bylo, šlo o chybu v odhadu. Stávka způsobila, že Tripalovo vedení vypadalo slabě a mohlo být obviněno, že "chorvatský nacionalistický ocas vrtí chorvatským komunistickým psem".⁴¹ Když stávka začala, Tripalo se nacházelo v Zadaru. Po návratu do Záhřebu 25th, objížděl studentská shromáždění a vyzýval je, aby se vrátili ke studiu, a vysvětloval, že věc devizové reformy je spravedlivá, ale její metody špatné. Záhřebský stranický výbor vyzval studenty k ukončení stávky a 29. listopadu, v den jugoslávského státního svátku, Savka Dabčević-Kučar veřejně vyzvala k návratu k normálu. V projevu na ostrově Hvar téhož dne Tripalo nešetřil výčitkami: "Naši odpůrci si myslí, že mohou změnit politiku odvoláním některých vůdců, [ale] bylo by třeba vyměnit tisíc vůdců". Politika, která se v Chorvatsku provádí, se změnit nedá, "protože by to znamenalo změnu pocitů a názorů obrovské většiny členů strany, dělnické třídy a lidu; vzali jsme osud do svých rukou a hodláme ho v nich udržet". Ujistil také dalmatské vůdce, že pokud by byl Tito k jejich jednání příliš kritický, mohou svolat mimořádný sjezd strany.⁴²

Tripalo pronesl tento projev předtím, než odjel za zbytkem vedení chorvatské strany na krizovou schůzku, kterou svolal Tito do Karadjordjeva, svého loveckého zámečku v severním Srbsku. Tito dal jasně najevo, že nevěří v jejich schopnost obnovit jednotu nebo se postavit *Matici chorvatské*. Ve dnech 1. a 2. prosince se pak na mimořádném zasedání sešlo celé předsednictvo strany a podpořilo Titův názor, že chorvatské vedení má

"váhala" tváří v tvář nacionalistické výzvě. Tito dal jasně najevo, že studentská stávka "byla připravována dlouho, několik měsíců, ale uvažovalo se o ní pasivně a nebyla přijata žádná adekvátní opatření"; tisk dokonce psal, že stávka je na dosah ruky. Tito zdůraznil, že stávka nebyla jen záležitostí studentů, stála za ní "skupina již známých negativních lidí" a stopa "běžící mimo naši zemi". Šlo o nedostatek ostrážitosti a "prohnílý liberalismus" vůči takovým živlům. Tito dal jasně najevo, že *Matice chorvatské* vytvořila "velmi silnou paralelní stranu [zainteresovanou na vytvoření] státu Pavelićova typu". Trval na tom, že dvě třetiny chorvatské strany podporují jeho názory, ale Tripalovo vedení to nereflektovalo. Ve svém vysílání k národu 2. prosince vyzval k obnovení normality vzhledem k nebezpečí "kontrarevoluce".⁴³

Studenti odvolali stávku a Tripalo se zpočátku tvářil, jako by se stále mohl udržet u moci. Vedení záhřebské městské strany se sešlo 4. prosince, "přivítalo" Titův projev a navrhlo vytvoření stranické buňky v rámci *Matice chorvatské* jako nejlepší způsob, jak tuto organizaci přivést na bubnu. Tripalo s využitím své kontroly nad tiskem zdůrazňoval menšinu telegramů, které přicházely od řadových členů strany a které podporovaly jeho vedení. Když chorvatská stranická exekutiva oznámila, že souhlasí s Titovými slovy, ale nijak nereagovala na jeho zmínku o kontrarevoluci a nenabídla žádné praktické návrhy, jak čelit *Matici Hrvašće*, bylo to na Bakariće příliš. Rozhodl se veřejně rozdělit řady a v projevu z 6. prosince odsoudil Tripalova a obvinil ho z vytváření frakce uvnitř strany napojené na vnější hnutí, které se staví proti politice strany; posluchačům dal jasně najevo, že mluví s Titovou podporou. Když se 8. prosince sešla jugoslávská stranická exekutiva, mohla s jistým odůvodněním konstatovat, že "v některých případech chorvatští komunisté projevují nedůslednost" při provádění rozhodnutí přijatých v Karadjordjevu. Poté se množily výzvy k Tripalově rezignaci.⁴⁴ Dne 11. prosince přijal Tito své přední generály, téhož dne byli zatčeni vůdci studentské stávky a s těmito základními přípravami se 12.-14. prosince sešel chorvatský ústřední výbor a Tripalo a Dabčević-Kučar podali demisi. V projevu z 18. prosince dal Tito jasně najevo, jak vážná se podle něj situace stala. Přestože devadesát procent studentů bylo "čestných", byli zmanipulováni a že "kdybychom nešli do boje, abychom tomu zabránili, za půl roku by se možná střílelo, byla by občanská válka". Znovu zpochybnil rozhodnutí VI. sjezdu strany a vysvětlil, že "čas od času" bude strana "trochu tvrdší", vnucovat rozhodnutí "inaugurovaná shora".⁴⁵

SRBSKO A DEMOKRATICKÝ CENTRALISMUS

V projevu k třicátému výročí založení První proletářské brigády Tito vysvětlil, jak by armáda mohla pomoci s prosazením této nové pevné ruky. "Hlavním úkolem naší armády," řekl, "je bránit zemi před zahraničními nepřáteli; měla by však také bránit výtobytky naší revoluce, pokud je to nutné, i před vnitřním nepřítelem. O měsíc později však zdůraznil, že "je to naše strana, která by měla být hlavním strážcem všech revolučních výtobytků, a ne armáda", a zahájil tak rozhodnou kampaň za opětovnou centralizaci moci ve straně, kampaň, která

v Srbsku, kde liberální stranické vedení, dosazené po porážce Rankoviće, nadále tolerovalo myšlenky, které se objevily během kampaně za reorganizaci strany v 60. letech.⁴⁶ Jedním z důvodů, proč v době vrcholící chorvatské krize vznikla mezera mezi zasedáním předsednictva 1. a 2. prosince a Titovým pevným rozhodnutím jednat 11. prosince, byla skutečně skutečnost, že v předsednictvu Tripala podporovali Marko Nikezić, předseda srbské strany, a Latinka Perović, její tajemník. Oba tvrdili, že by se mělo nechat na Tripalovi, aby vyřešil situaci v Chorvatsku, když Tito a předsednictvo zaujali jasný postoj. Poté se Nikezić, jako bývalý ministr zahraničí muž s jistým renomé, spolu s Perovićem stali vlajkonoši odpůrců Titova stále tvrdšího postupu. Když se v lednu 1972 konala druhá konference strany, byli to právě Nikezić a Perović, kdo organizovali odpor proti myšlence, že by se výkonné předsednictvo předsednictva mělo přeměnit na politbyro starého typu.⁴⁷

Tito však pracoval jasným směrem. Dva dny před zahájením konference Nikezić sdělil tisku, že konference nebude "zlomovým bodem ve vývoji samosprávy". Tito v úvodním projevu 25. ledna naopak zdůraznil, že "tato konference by měla být zlomovým bodem v reformě strany". Jeho poselstvím bylo, že všechna rozhodnutí IX. sjezdu strany se prostě musí realizovat, protože "na X. sjezdu strany nemůžeme vystupovat tak, jak jsme dnes". Konference měla trvat pouze dva dny, ale protáhla se do třetího a velká část debaty se zjevně týkala výkonného předsednictva. V návrhu usnesení pro druhou stranickou konferenci se hovořilo o "posílení stranického centra na základě demokratického centralismu" a v rámci toho o tom, že počet členů výkonného předsednictva se má snížit z patnácti na osm. Nová velikost Výkonného předsednictva byla odsouhlasena, ale v této fázi nebylo dohodnuto, že by mělo mít nějaké nové pravomoci.⁴⁸ Je příznačné, že členem zeštíhleného výkonného předsednictva nebyl nikdo významný z řad srbského vedení. Konference rovněž přijala Akční program, který měl zajistit realizaci všech rozhodnutí přijatých na IX. sjezdu strany. Bělehradský týdeník *NIN* poněkud kysele poznamenal, že Akční program "neříká nic nového, jen zdůrazňuje a potvrzuje zásady jugoslávské samosprávy".⁴⁹

Ve svém závěrečném projevu na druhé konferenci se Tito vrátil ke svému koníčku, kterým byli problematičtí univerzitní profesori; někteří z nich museli odejít a on "čekal, že budou přijata nějaká opatření". Přestože by se tato čistka neměla zvrhnout v hon na čarodějnice, zdůraznil, že "nelze připustit, aby člověk vyloučený ze strany mohl volně kolovat a dělat intriky a dál mluvit".⁵⁰ A přesto se zdálo, že právě to se v Srbsku děje. V projevu z 25. listopadu 1971 Nikezić prohlásil, že je čas "osvobodit se od komunistického konzervatismu" a řešit ekonomické anomálie tím, že se "vrátíme k problémům vlastnictví"; v této souvislosti se odbory "musí stát radikálnějšími ve svém přístupu".⁵¹ Tato přímá výzva k návratu k radikalismu konce šedesátých let se opakovala i jinde v Srbsku. V únorovém čísle bělehradského časopisu *Gledišta* z roku 1972 byl zveřejněn sborník ze semináře-debaty s názvem "Jak je možný socialismus?", který se konal o dva měsíce dříve. Jedním z účastníků byl i filozof *Praxis* Stojanović, který odvážně tvrdil, že

Otázka by měla být formulována jinak: jak jsme se do této šlamastyky dostali a jak se z ní můžeme dostat. Jeho odpověď zněla takto. Ačkoli se věci začaly kazit už v polovině šedesátých let, zlomovým bodem bylo rozdrčení studentského hnutí v roce 1968. S odvoláním na vzpomínky na rok 1968 a sny o reformovaném komunismu, oživeném československo-jugoslávskou spoluprací, zdůraznil, že v Československu získal Dubček jasnou podporu dělnické třídy až v květnu 1968, kdy slíbil zavést samosprávu. "Pouze otevření se levici", tvrdil, "představuje pro Jugoslávii reálnou možnost", a vyzval k nové radikální ekonomické reformě, kterou by provedlo silné a oživené levicové hnutí; "bez levicového dělnického a studentského hnutí, působícího samozřejmě společně s demokratickými socialistickými silami ve straně a odborech, se z této vleklé krize nedostaneme".⁵²

Když se 28. února 1972 sešlo předsednictvo strany, vrátilo se k o t á z c e nového politbyra. Tajemník předsednictva Stane Dolanc hovořil o existenci příznivého klimatu pro "ofenzivní akce" a v této souvislosti navrhl, aby nové zeštíhlené výkonné předsednictvo fungovalo "jako kolegiální orgán s kolektivní i individuální odpovědností"; mělo by nejen připravovat zasedání předsednictva a obsluhovat jeho komise, ale "zapojit se do politických akcí proti všem, kdo by mohli ohrozit základní směr strany, a bude bojovat všude, na všech úrovních a na všech územích, kde to bude nutné". Liberální kurz Srbska mezitím pokračoval. Dne 23. března uspořádal vůdce strany Vojvodina setkání s bělehradskými studenty, na němž pronesl řadu poznámek nepřímo kritických k současné politice. Poznamenal, že v Jugoslávii "nemáme režim silné ruky, ale spíše nedostatečně silnou demokracii". Na otázku týkající se stranických čistek vyjádřil názor, že "dvacet lidí by se nemělo nechat vylučovat navzájem", o výměně funkcionářů "musí rozhodovat lidé, kteří je zvolili". Nejkontroverzněji ze všeho vyzval studenty, aby si nadále připomínali a hájili myšlenky roku 1968, i když se stejně jako v roce 1968 najdou tací, kteří budou tvrdit, že takové "děti" bude třeba zpacifikovat silou.⁵³

Tolerance vůči "profesorům" se zpočátku neomezovala jen na Srbsko. V Chorvatsku vyšla *Praxis* v březnu 1972. Po otřesech v chorvatské straně byl do čela její ideologické komise jmenován nový šéf, tehdy třicetiletý Stipe Šuvar. Když 27.-28. června 1972 výkonné předsednictvo uspořádalo ideologickou konferenci, Šuvar vystoupil s projevem, v němž se velmi zastával nové levice. Ne všechna kritika byla "nepřátelská nebo špatně míněná", tvrdil, "musíme mít větší pochopení pro vše, co přichází zleva; musíme být pro levicové myšlenky, levicové ideje, levicovou kulturu, levicovou inteligenci". To nebylo poselství, které Dolanc přednesl při zahájení konference, když zdůraznil potřebu ideologické jednoty. Když se předsednictvo sešlo 11.-12. července příště, přijalo rezoluci vyzývající k očistě od "všech cizích ideologických myšlenek" a požadovalo, aby toto rozhodnutí bylo "rozhodně a důsledně realizováno".⁵⁴

Šuvar okamžitě ustoupil a v červenci bylo květnové-srpnové vydání *Praxis* zakázáno a staženo z oběhu. V Srbsku však v té době probíhaly v rámci srbského vedení velmi veřejné spory o míře nebezpečí, které představovala nová levice. Počátkem roku byli zatčeni tři bělehradští studenti, kteří se v rámci tzv.

členy trockistické buňky napojené na belgického marxistu Ernesta Mandela a jeho odnož Čtvrté internacionály. Je zřejmé, že bezpečnostní služby braly tyto intriky vážně. Srbské shromáždění pak 13. července vyslechlo republikánského ministra vnitra, který odsoudil Novou levicí v Bělehradě i v celé zemi jako "zvláštní formu organizace zahraničních zpravodajských služeb". Následujícího dne přišel do shromáždění srbský vicepremiér, aby ministrovu prohlášení "opravil". Vicepremiér prohlásil, že v této věci je zapotřebí "jasnějšího postoje": "Musíme být spravedliví, abychom neodsuzovali jako agenti cizích zpravodajských služeb lidi, kterým takovou kvalifikaci nelze přisuzovat". Titovy názory však byly bližší názorům ministra. Dne 10. září se vyslovil proti "nezdravým žvlům", jako jsou profesori, "kteří přednášejí v zahraničí [a] dostávají dolary", profesori, kteří pak "otravují" mysl mladých lidí v Jugoslávii. Řekl, že "trvá na tom, že zde a nyní musí být ve straně dána přednost očistě od všech oportunistů".⁵⁵

Nikezić to nadále viděl zcela jinak. V rozhovoru pro tisk z 10. září se těšil, jak rostoucí hospodářská prosperita povede k politické emancipaci a ukončení byrokratizace. Aby se tak stalo, vzhlízel však k reformátorům 60. let. Hlavním úkolem "bylo bojovat za zájmy dělnické třídy a mladé generace", což by znamenalo změny v roli strany a větší roli odborů; oslabení moci státu lze totiž dosáhnout pouze vytvořením silného odborového hnutí. Pro Nikeziće byl problém v tom, že demokratizace se vyvíjela nerovnoměrně. Potíže, s nimiž se strana potýkala, "nebylo možné vyřešit změnou názoru", zájmy pracujících prostě nebylo možné uspokojit návratem ke "starým vztahům". Nikezićovi bylo skutečně jasné, že "největší nebezpečí" v současné době představují řeči o organizačních změnách v ústředním výboru, který je kvůli dočasným potížím připraven přijmout "opatření, která jsou v rozporu s již učiněnými rozhodnutími a která by v zájmu údajné efektivity znamenala návrat k centralismu a byrokratickým metodám". Jednota byla samozřejmě nezbytná, ale "je třeba mít jednotnou politickou linii schválenou masami, aby se vytvořila jednota ve vedoucích orgánech", a demokracie při tvorbě politiky byla "podmínkou jednoty".⁵⁶

Nikezić však spor prohrával. Na rozdíl od Chorvatska, kde byl *Praxis* v červenci zakázán, v Srbsku vyšlo srpnové číslo *Filosofija*72, nového časopisu Srbského filosofického sdružení, které se podrobně věnovalo nedávným procesům s kritiky režimu, včetně obhajovací řeči profesora Mihajla Djuriće z Právnické fakulty Bělehradské univerzity, který byl odsouzen ke dvěma letům vězení za údajný velkosrbský šovinismus. Krátce po Titově projevu z 10. září však byla zakázána i *Filosofija*72. Když se 18. září sešlo předsednictvo strany, *fakticky* ustavilo nové politbyro a výkonné předsednictvo se znovu přihlásilo k "právu strany přímo ovlivňovat kádrovou politiku", tj. provádět čistky bez předchozího souhlasu nižších stranických orgánů. Předsednictvo se rozhodlo obnovit disciplínu a provést audit nedávných rozhodnutí, aby se ujistilo, že jsou plněna; vyloučení bude následovat po tomto auditu, jak bylo na zasedání jasně řečeno. V televizním projevu o deset dní později zástupce Chorvatska ve výkonném předsednictvu divákům sdělil, že "vyčistíme vlastní řady od všech, kteří nebudou chtít

důsledně provádět společně dohodnutou politiku strany", neboť "tato společnost se nachází v bodě zlomu". Základ čistky byl vysvětlen 4. října v dopise Výkonného byra, podepsaném Titem, který byl rozeslán všem stranickým organizacím, aby o něm byli informováni všichni členové strany.⁵⁷ V dopise Tito uvedl, že chce odstranit "nekonečné diskuse, pseudodemokratické postupy a práva bez odpovědnosti". Doba, kdy rozhodnutí mohla být "obecná a nejasná", je pryč; napříště bude strana rutinně kontrolovat výkonnost a čistit ty, kteří neplní své úkoly. To by bylo doprovázeno zlepšením ideologické práce a upevněním kádrové politiky. Pokud jde o tisk, mělo být skoncováno s "destruktivním zpravodajstvím" a s propouštěním těch, kteří se stavěli proti politickému kurzu strany.⁵⁸

V rozhovoru pro tisk z 8. října Tito osobně zdůraznil své odhodlání prosazovat novou tvrdou linii. "Nemám mnoho času," řekl. "Už mě docela štve, že mě Tito jedinci neustále obtěžují, a proto teď musím udělat všechno. A já to zvládnul! Znovu se vrátil k VI. sjezdu a tehdejší 'euforii', která chtěla demokratizovat každou věc, a to do té míry, že role strany byla utlumená ve všech důležitých otázkách týkajících se společenského života' a straně zůstala 'pouze úloha dávat ideologické pokyny'. Tím ztratila kontrolu nad kádrovou politikou, umožnila působení třídního nepřítele a vedla k růstu technokracie i byrokracie. Strana již dříve říkala, že by měla vyčistit své řady, ale 'nyní řekneme, že musí'. Tito zdůraznil, že Kardelj a Bakarić ho podporují, 'my, staří vůdci revoluce, jsme jednotní', to ostatní, kteří vzešli z 'nezdravých intelektuálních center', projevovali odpor.⁵⁹

Ke střetu došlo v polovině října. Po čtyřdenní tajné schůzce mezi Titem a celým srbským stranickým a státním vedením, na níž si Tito stěžoval, že vedení "polemizuje přímo proti němu", zveřejnil 18. října tisk Titovo shrnutí "dlouhého rozhovoru", který vedl se srbským vedením předchozí týden. Tito obvinil srbské vedení z toho, že "toleruje anarcholiberální a konzervativní síly", a konstatoval, že dělnická třída začíná být netrpělivá kvůli "naší neefektivitě", čímž řekl přesně to, co Nikezić naznačil v rozhovoru z 10. září. Tito vyzdvihl roli tisku v Srbsku a obvinil srbské vedení, že nemá smysl pro ideologickou jednotu a chce z ústředního výboru udělat debatní klub; jejich druhým velkým zločinem bylo "ignorování jedné z nejdůležitějších povinností ústředního výboru, kádrové politiky". Nikezić spolu s Todorovićem, odpovědným za "nekonečné diskuse" komise pro reorganizaci strany v roce 1967, byli obviněni z toho, že vyslovili jasné výhrady k politice navrhané v Titově dopise. Na uzavřeném zasedání srbského ústředního výboru 21. října Nikezić podal demisi.⁶⁰

VYJEDNANÁ SAMOSPRÁVA

Když se 30. října sešlo předsednictvo, byly Výkonnému předsednictvu svěřeny nové pravomoci, a to nejen pro dohled nad stranou, ale i nad státním aparátem; bylo ustaveno nové politbyro. Hlavním bodem programu byla ekonomika. Již od roku 1967 Kardelj uznával, že v rámci reformované ekonomiky bude i nadále nutný určitý systém plánování; celá záležitost se však dostala na vedlejší kolej v debatách, které se nejprve

o odborech a "vertikalitě" a poté o kontrole devizových příjmů. Nové vedení nyní na první místo svého programu postavilo obnovení prvku plánování. Dne 28. září jeden z vedoucích členů výkonného předsednictva kritizoval "volný trh bez zásahů a regulace". Přední chorvatský hard-liner současně vyzval k novému systému plánování, nikoliv "centralizovanému státnímu plánování", ale "založenému na dobrovolných dohodách". Jiný člen výkonného předsednictva hovořil o potřebě "plánování a hospodářských zásahů s cílem odstranit negativní jevy". Tito tyto názory podpořil. V dopise členům strany ze 4. října jasně uvedl, že strana "musí přispět k potvrzení zásad hospodářské a sociální reformy, tržního hospodářství a budování systému vědomého plánovitého usměrňování hospodářských a sociálních trendů".⁶¹

Tito v řadě rozvážných kroků omezil moc trhu a zavedl nový systém plánování. Jak uvedl jeden ekonom, "po dlouhé krizi metod plánování a časté absenci jakékoli plánované činnosti na jakékoli úrovni" si Jugoslávie "zcela jasně uvědomila, že budoucí rozvoj plánování na bázi samosprávy je nezbytným předpokladem samotné existence samosprávy".⁶² Plánovací mechanismus byl rekonstituován na základě složitých vzájemných vztahů mezi různými mocenskými centry, na nichž by se podílely podniky, vlády a společensko-politické organizace. Státní vliv na banky se tak rozšířil do té míry, že 44 % jejich prostředků bylo určeno na vládní projekty, a v letech 1972-1974 byla na různých úrovních uzavřena řada "paktů", které v podstatě obnovily centralizaci a plánování. Přidělování zdrojů mělo být založeno na vyjednávání mezi jednotkami, jejichž konkurenční zájmy garantoval stát. Ačkoli se sotva jednalo o návrat k centrálnímu plánování, šlo o jasný krok od konkurenčního trhu, který po roce 1972 vrátil straně roli klíčového rozhodovatele při jmenování ředitelů továren. V ý v o j tohoto systému vyvrcholil v roce 1976 zákonem o sociálním plánování, který ukládal všem podnikům povinnost vypracovat střednědobé plány, které by byly koordinovány na celostátní a místní úrovni prostřednictvím vyjednávání. Klíčovým aktérem by zde byla komplexní organizace sdružené práce, zatímco nejnižší jednotkou tohoto procesu by byla základní organizace sdružené práce, menší než podnik, obvykle čítající sto zaměstnanců a definovaná jako "ta část organizace práce, která tvoří ekonomicko-technický celek, jehož výsledky práce lze vyjádřit tržní hodnotou".⁶³

Pro manažery i pro stát tento systém fungoval. Fungoval i pro široké vrstvy obyvatelstva, protože životní úroveň v té době neustále rostla a výrazně předstihovala ostatní komunistické státy Evropy. Nefungoval však pro pracovníky jako manažery společnosti. Studie v Klekových závodech v Záhřebu odhalila hlubokou skepsi vůči těmto změnám mezi dělníky, kteří je považovali za "kosmetické" a "čistě formální". Byla to reforma, která "v žádném případě nezaručovala, že rozhodnutí budou nyní odrážet preference dělníků"; byly to "jen řeči". Tento průzkum také ukázal, že neaktivnější, nejvýraznější a nejzajímavější zaměstnanci byli zároveň těmi, kteří se k samosprávě stavěli nejkritičtěji. Pro stranu bylo potenciálně znepokojivější, že neúměrný podíl aktivních a vyhraněných pracovníků, kteří kritizovali systém, byl vysoce angažovanými členy strany.

Dělníci v Kleku si dávali záležet na tom, aby své agresivnější a výřečnější kolegy zvolili za své zástupce v dělnických radách, a pravidelně se pouštěli do reptání o potřebě "skutečných odborů" a řádné dělnické kontroly.⁶⁴

Zřízení základních organizací sdružené práce a zákon o sociálním plánování byly jen dva prvky širšího programu, který by se dal nazvat plánováním dědictví, do něhož se Tito v této době pustil. Jeho dalším klíčovým prvkem byla ústava z roku 1974. Na základě této ústavy byl zaveden složitý systém nepřímých voleb, který se snažil sladit průmyslové a územní zájmy pracujících. Jednotlivci v místě svého bydliště i v místě své práce volili delegáty do tzv. delegací a ty pak vybíraly poslance, kteří postupovali do místního shromáždění. Tento nepřímý volební systém sice mohl působit odtažitě, ale zajišťoval vysokou účast na nejnižší úrovni; delegáty bylo přibližně 15 % obyvatel. Jestliže však v ústavě z roku 1963 existovalo na federální úrovni pět zákonodárných sborů, ústava z roku 1974 tento počet snížila na dva, čímž se obrátil trend, který umožňoval větší zastoupení ekonomických a funkčních skupin. Ústava z roku 1974 jednou provždy ukončila spory mezi republikami tím, že formalizovala princip jednomyslnosti republik při tvorbě politiky. Konečně ústava z roku 1974 přiznala straně výhradní právo "iniciovat a realizovat politickou činnost na ochranu a rozvoj socialistické revoluce a samosprávných vztahů".⁶⁵ Jak poznamenal přední britský jugoslávský historik Stevan Pavlowitch, "nekonečné ústavní experimentování skončilo, protože systém byl zmrazen ústavou z roku 1974, aby se zajistilo přežití Titových úspěchů". Titův "neomezený" mandát doživotního prezidenta byl jasně stanoven v prvním ze 406 článků ústavy z roku 1974.⁶⁶

V posledním desetiletí Titova života došlo také k upevnění jugoslávské zahraniční politiky na základě neangažovanosti. Až do Chruščovovy vynucené rezignace na podzim 1964 byl Tito vždy rozpolcen mezi obnovením pevného spojení s reformovaným Sovětským svazem a rozvojem alternativní zahraniční politiky. V rozhovoru pro indické noviny v srpnu 1953 se poprvé zmínil o myšlence vytvoření univerzálního pokrokového hnutí za mír. Počátkem roku 1954 navštívil Indii a Barmu a na zpáteční cestě strávil nějaký čas v Egyptě. Nepřipojení dostalo impuls na Bandungské konferenci v dubnu 1955 a bylo posunuto dále, když Nehru, Násir a Tito jednali v červenci 1956 na Brioni. Nezařazení však bylo vždy až na druhém místě, a když se zdálo, že Tito a Chruščov jsou na pokraji společné reformy komunistického hnutí, význam nezařazení se vytratil. Vztahy se Sovětským svazem pak byly opět prvořadým zájmem a teprve když byly opět ve špatném stavu, byla obnovena iniciativa nezařazených a 1.-6. září 1961 se v Bělehradě konal první summit nezařazených.

Během krátce trávajícího druhého smíření mezi Titem a Chruščovem se zahraničněpolitické otázky mezi oběma státy řešily méně. Chruščov se začal vážně zajímat o postkoloniální země, a to dokonce do té míry, že si kladl otázku, zda Sovětský svaz neuplatňuje marxismus-leninismus při hodnocení vůdců třetího světa příliš přísně.⁶⁷ Když se Jugoslávie 5.-10. října 1964 v Káhiře, tedy v předvečer Chruščovova nástupu do funkce, plně zúčastnila druhého kongresu nezúčastněných zemí, nešlo o případ, kdy by byla loajální k Sovětskému svazu nebo k hnutí nezúčastněných zemí, ale o případ, kdy by se Jugoslávie

vyhoštění. Do roku 1970 se pak nekonal žádný kongres hnutí nezúčastněných zemí, v následujícím desetiletí se konaly čtyři. Nezařazení bylo v podstatě fenoménem sedmdesátých let, pevným rysem jugoslávské politiky, neboť do té doby byl veškerý zájem o usmíření se Sovětským svazem po roce 1968 opuštěn. Nezařazení bylo v podstatě něco, co bylo spojeno s Titovým soumrakem, s léty jeho odkazu, a rychle se stalo více rétorikou než obsahem. I když je to řečeno poněkud nevlídně, hodnocení Stevana Pavlowitche je na místě: "Tito chtěl být uznáván jako jeden z vůdců komunistického hnutí, protože se domníval, že úspěch jugoslávské revoluce ho k tomuto postavení opravňuje, [ale] protože mu komunistický svět tuto roli nedovolil, věnovala jeho vláda obrovské úsilí vybudování pokrokového hnutí zemí třetího světa, které by mohl vést".⁶⁸

Poslední roky Titovy vlády měly surrealistický nádech, protože se stal "obětí i božstvem a veleknězem kultu své osobnosti". Když byl v roce 1974 jmenován doživotním prezidentem, bylo mu 82 let a většinu času trávil na svých ostrovech, v horách nebo na venkově, kde se zotavoval z náročných oficiálních návštěv, které podnikal až do své poslední nemoci. V roce 1976 přestal předsedat zasedáním předsednictva strany a státního předsednictva.⁶⁹ Titův oficiální plat byl zanedbatelný, ale na jeho "občanský seznam" nebyl stanoven žádný rozpočtový limit. Vždycky, i v dobách undergroundu, měl zálibu v dobrém bydlení a už v roce 1949 ho Džilas upozornil, že na fotografiích v časopise *Life* - na nichž jsou jeho vily, koně a psi - vypadá jako jihoamerický diktátor. Džilas věřil, že "okázalost byla pro Tita nezbytná; uspokojovala jeho silné *novodobé* instinkty a kompenzovala jeho ideologické nedostatky a nedostatečné vzdělání". Do roku 1974 se počet jeho oficiálních rezidencí rozrostl na dvaatřicet, k nimž patřily dvě jachty na Jadranu, dvě jachty na Dunaji, lovecké a rybářské rezervace a safari park. V mládí byl elegantně oblečený a "pozoruhodně pohledný", "vždy čistě oholený, upravený a organizovaný", často se převlékal "čtyřikrát denně"; jako starý muž se uchýlil k barvě na vlasy, sluneční lampě a parukám.⁷⁰

V roce 1977 se rozešel s manželkou Jovankou. Jejich vztah se začal zhoršovat v roce 1974 a zdá se, že mezi nimi vzniklo napětí, protože se domnívala, že Tita manipuluje lichotkami. Od roku 1972 jeho lékaři navrhovali, aby ho v zájmu jeho zdraví chránil před zatěžováním státními záležitostmi malý tým poradců; Jovanka měla pocit, že tuto pozici zneužívají lidé s osobními zájmy. Podle jízlivého úsudku Stevana Pavloviče "Tito odstranil z vrcholných funkcí nejlepší a nejreformnější komunisty a pak i svou ženu, až zůstal docela sám, obklopen prvotřídními chleboďarci a třetířádnými stranickými byrokraty".⁷¹ Zdá se, že Tito konečně zapomněl na Tempův rozhovor o odchodu do důchodu z prosince 1968, v němž vyzval všechny příslušníky své generace, aby odstoupili, a ujistil je: "revoluční boj nikdy nevedli lidé, kteří se bojí ztráty svých pozic, ale lidé, kteří v takovém boji nemají co ztratit, ale naopak mohou všechno vyhrát; to znamená, že se musíme spolehnout na dělníky".⁷² Vědom si toho, že konec nemůže být tak daleko, zavedl Tito na jedenáctém sjezdu strany v roce 1978 systém, podle něhož se předsednictví předsednictva střídalo mezi jeho členy. Na Silvestra roku 1979 Tito onemocněl, ale z důvodu

nekonečných a vtíravých pokusů udržet ho při životě, zemřel 4. května 1980.⁷³

Přinejmenším z krátkodobého hlediska bylo upevnění Titova odkazu úspěchem. Z politického hlediska došlo k "propadu do neostalinismu", který dosáhl svého vrcholu v lednu 1975, kdy bylo propuštěno osm přednášejících filozofie na Bělehradské univerzitě a následně definitivně uzavřena *Praxis* pro údajné vazby na trockistickou Čtvrtou internacionálu.⁷⁴ Hospodářský systém však začal přinášet skutečnou prosperitu, i když při zpětném pohledu byla založena na neudržitelných zahraničních půjčkách. Po jeho smrti však systém, který vytvořil, dále atrofoval, až se náklady na neuvěřitelně komplikovaný systém, který zahrnoval nekonečné schůze, složité vyjednávání, propracované kompromisy a tolerování neefektivity, "přestaly zdát pro významnou část elity a větší část obyvatelstva přijatelné, jakmile se přestalo dařit a Starý muž už neřídil kapelu". Titoismus přežil přesně deset let po Titově smrti.⁷⁵

V roce 1973 se *Praxis* pokusila zhodnotit povahu společnosti, která vznikala na sklonku Titova života. Časopisu bylo jasné, že se vytváří nová střední třída, která je vzájemně propojená a úzce spjatá se správním aparátem a politickou elitou. Vznik takové třídy ve spojení s částí vládnoucí elity nabízel reálnou možnost, že by se mohla konstituovat buržoazní společnost, tvrdil časopis. Někdejší integrující ideologie "pracujícího lidu", která mobilizovala veškeré obyvatelstvo na platformě boje proti zbytkům detronizované buržoazie a jejím spojencům, byla počátkem 70. let nahrazena tím, co *Praxis* nazvala "buržoazní ideologií homogenizace všech obyvatel na národnostním základě", doprovázenou systematickým podkopáváním marxismu a otevřeným šířením nacionalistických myšlenek, a to navzdory "oficiálním odkazům na marxismus za všech okolností". Krize v Chorvatsku byla pokusem "o co nejrychlejší uchopení moci", ale základní mocenské struktury, které se projevy během chorvatské krize, se prosazovaly v celé Jugoslávii.⁷⁶ Tato analýza se ukázala jako pozoruhodně přesná.

ZÁVĚR

Na večeri po skončení prvního zasedání AVNOJ v listopadu 1942 Tito řekl: "To, čeho jsem dosáhl, je dílem strany; byl jsem mladý nevzdělaný muž a strana mě vzala pod svá křídla, vzdělala mě a pozvedla; za všechno jí vděčím.¹ Dřilas si všiml téhož: "v komunismu našel Tito sám sebe", napsal.² Tito byl komunistický bojovník. Byl u začátku komunistického experimentu v Petrohradě v roce 1917 a byl u jeho konce, když v srpnu 1968 vjely do Prahy sovětské tanky. Zkušenosti z tohoto konfliktu a boje za vybudování nového světa v sovětském Rusku, které Tita přiměly k tomu, aby celý svůj život zasvětil komunistické věci, ho zradikalizovaly díky nejistému životu kvalifikovaného kovodělníka v předvečer první světové války. Byl dělnickým bojovníkem, praktickým aktivistou, a právě frustrace z časové zaneprázdněnosti, kterou způsobovaly roztržky mezi frakcemi, ho poprvé vynesla do popředí jugoslávské komunistické strany v roce 1928, tedy v době, kdy Kominternu také chtěla pěstovat dělnické aktivisty spíše než rozhádané intelektuály.

Titovým velkým úspěchem v letech před vypuknutím druhé světové války bylo, že se mu podařilo zabezpečit Komunistickou stranu Jugoslávie navzdory její ilegalitě a dát jí pevnou základnu v odborovém hnutí. Toho však bylo dosaženo za cenu. Zahrnovalo to ideologický střet s tehdejší vůdcem strany Milanem Gorkičem v otázce, zda by budování dělnické základny mělo zahrnovat ústupky socialistům, a tento střet se zapletl se Stalinovým odhodláním odstranit z Kominterny strany, které byly považovány za proniknuté špióny. Zde začal Titův vztah lásky a nenávisti k Sovětskému svazu. Potřeboval požehnání Kominterny, aby se mohl stát vůdcem strany, ale ihned si uvědomil, že přílišná závislost na sovětském financování může být kontraproduktivní. Pod Titovým vedením se Komunistická strana Jugoslávie stala finančně nezávislou a efektivní do té míry, že když začala druhá světová válka a většina komunistických stran byla zakázána, její úspěšné podzemní působení se stalo vzorem pro ostatní strany. Zkušenost z práce v Kominterně v době vrcholícího Stalinova teroru však Tita naučila rozlišovat mezi Stalinem a Leninem. Za vybudování socialismu v Sovětském svazu byl zodpovědný Stalin, ale Leninův odkaz měl být vodítkem pro revoluce v jiných zemích.

Tito byl vždy na levici. Ačkoli pro mnohé komunisty byl levicový obrat v Kominterně na podzim 1939 pouhou výkladní skříní nacisticko-sovětského paktu, pro Tita bylo opuštění strategie lidové fronty a hodnocení druhé světové války jako války imperialistické krokem vpřed, neboť přiblížilo okamžik revoluce. K občasnému znepokojení Kominterny formuloval názor, že druhá světová válka vyústí v sociální revoluci, přičemž sovětský

Unie zasahuje, aby pomohla komunistickým stranám nastolit nový řád. Tvrdil také, že v boji za nový řád je třeba se poučit ze španělské občanské války, a to znamená zničit starý státní aparát a vybudovat nový v čele s komunistickou stranou. Ještě před německou invází do Jugoslávie měl Tito funkční model revoluce.

Titův model revoluce prostřednictvím války musel být upraven, když se válka nevyvíjela podle jeho představ. Zvraty Rudé armády v letech 1941 a 1942 nebyly součástí Titova scénáře. V Užicích se Tito oslavoval ve svých komunistických referencích, přestože se snažil vyjednávat s Mihailovićem; zůstal tak sám, aby čelil jugoslávské "reakci", která se ukázala být docela ochotná spolupracovat s okupantem, když čelila otevřené hrozbě sociální revoluce. Trvalo téměř rok, než si Tito ujasnil, kdy se levičáctví stalo sektářstvím, a než uznal, že při trvající absenci sovětské podpory je jedinou cestou vpřed proměnit rétoriku o spoléhání se na lid ve skutečnost. Takový význam měl Dlouhý pochod Bosnou a Hercegovinou a první zasedání AVNOJ. Jakmile byla koncepce lidové revoluce pochopena, bylo její uplatnění jednoduché, zvláště když vyvíjející se mezinárodní situace přinesla Titovi britskou pomoc.

Jak se vítězství Spojenců stávalo jistějším, vyhlídka, že Tito bude stát v čele druhé komunistické revoluce na světě, vyvolala v Sovětském svazu několikrát znepokojení. Stalin, který si nebyl vědom rozsahu dohod dosažených mezi Titem a Fitzroyem Macleanem, se obával, že faktické vyhlášení nové revoluční vlády na druhém zasedání AVNOJ 29. listopadu 1943 naruší teheránská jednání mezi velkou trojkou; Tito mu dokázal, že se mylil, a Sovětský svaz poté Tita plně podpořil. Dohoda se Stalinem ze září 1944 o tom, že Rudá armáda pomůže osvobodit Bělehrad a poté opustí zemi, skutečně jasně označila Tita za nezávislého komunistického vůdce. Přesto byl mladším státníkem. Nová revoluční vláda byla finančně i vojensky závislá na Sovětském svazu, což se jasně ukázalo, když se Tito odvážil kritizovat chování Rudé armády nebo přijímat zásadní rozhodnutí v zahraniční a dokonce i vnitřní politice bez předchozí konzultace s Moskvou.

Tito řekl Fitzroyi Macleanovi na začátku roku 1944, že nebude kopírovat stalinský systém. Zdálo se, že dělá pravý opak, neboť v mnoha ohledech v bezprostředně poválečných letech Tito otrocky kopíroval Sovětský svaz. Přesto se pod povrchem skrývaly rozdíly. Jak tvrdil Djilas, výbory Lidové fronty nebyly sověty, ale snažily se zůstat fóry, jejichž prostřednictvím byla strana spojena se svým lidem. Víc než to věřil Tito, že jeho koncepce revoluce prostřednictvím lidové stranické revoluce má exportní potenciál, především do Řecka. Tito byl realista. V prosinci 1944 přijal Stalinovu radu, že spojení s Velkou Británií znemožňuje podpořit snahu o získání komunistické moci v této zemi nebo dokonce vytvořit federaci s Bulharskem v té době; útěchou mu bylo, že se Stalinovou tichou podporou může pohltnout Albánie. V roce 1947 však byla situace zcela jiná. Na Západě byly komunistické strany vyloučeny z vlád Francie a Itálie, Marshallova pomoc neboli "dolarový imperialismus" byl využíván k budování protisovětského bloku a Řecko vstoupilo do nové fáze občanské války; navíc byla podepsána mírová smlouva s Německem, která se týkala i

Bulharsko zrušilo zákaz mluvit o balkánské federaci. Když byli Jugoslávci v září 1947 vyzváni, aby se ujali vedení při zakládání Kominformu, začal se Tito chovat, jako by už nebyl mladším komunistickým státníkem, ale rovným Stalinovi.

Tito si okamžitě uvědomil, že Stalinovo naléhání, aby se Jugoslávie na jaře 1948 připojila k balkánské federaci, je past. Protože se již dlouho zasazoval o vytvoření balkánské federace, byla to lákavá nabídka, ale uvědomil si, že Dimitrov, ať by řekl cokoli, by se Stalinovi nepostavil. Tito viděl Dimitrova zblízka, studoval jeho roli v Kominterně v době vrcholících čistek; věděl, čeho je Stalin schopen. A tak se rozhodl, obrazně řečeno, pro nový Dlouhý pochod. Pokračoval v řízení jugoslávské komunistické strany poté, co jí Kominternu odřízla finanční prostředky; vedl partyzánskou válku bez jakékoli sovětské podpory; a obojího dosáhl tak, že se spoléhal na podporu, kterou mohl získat doma. Vybudoval by v Jugoslávii socialismus bez sovětské pomoci a vybudoval by lepší verzi socialismu, než byl ten Stalinův. V procesu přehodnocování podstaty jugoslávské cesty zahájil a poté opustil kolektivizaci a poté se rozešel s Djilasem. Djilas postavil lidovou podstatu jugoslávské cesty do protikladu k byrokratické podstatě Stalinova systému; Tito a Djilas se shodli na tom, že strana má spíše "vést" než "řídit", což bylo zakotveno v rozhodnutích VI. sjezdu strany. Poté však Djilas začal tvrdit, že Leninovo pojetí strany bylo částečně zodpovědné za vznik Stalinova byrokratického státu, a nakonec se distancoval od leninské strany a vyzval k ukončení vlády jedné strany. To Tito nemohl přijmout, protože pro něj Lenin a koncepce revoluce byly neoddělitelné.

Rozchod se Stalinem nikdy nebyl jen o nezávislosti, ale o nezávislých cestách k socialismu. Jakmile pominula bezprostřední krize vyvolaná rozchodem, začal Tito přesněji analyzovat, co marxismus znamená. Výsledkem bylo konkretizování koncepce spoléhání se na lid prostřednictvím předání továren do rukou dělníků prostřednictvím zřízení dělnických rad, což byla koncepce, která se postupně vyvinula v koncepci samosprávného socialismu. Když Stalin zemřel, spojil Tito vývoz této jugoslávské cesty k socialismu s bojem za destalinizaci v Sovětském svazu a východní Evropě. Jakmile se Tito přesvědčil, že Chruščov je skutečnou silou obnovy, využil jugoslávskou diplomacii k tomu, aby se pokusil ovlivnit proces destalinizace v Sovětském svazu. Některé z těchto intervencí byly úspěšné - deklarace z 30. října 1956 - a některé kontraproduktivní - Pulský projev z listopadu 1956, ale navzdory nepřízní osudu přežily krizi maďarské revoluce. To, co ukončilo první fázi Titova a Chruščovova usmíření, bylo Titovo naléhání na formalizaci jugoslávské cesty ve stranickém programu. Z Titovy perspektivy dávalo stanovení toho, co se má vyvézt, dokonalý smysl, ale znamenalo to dát na vědomí, že cestu ke skutečnému socialismu blokuje stalinský systém, nejen Stalin sám. Chruščov k tomuto rozhodnutí dospěl až v roce 1961 rozhodnutím dvaadvacátého sjezdu strany odstranit Stalinovo tělo z Leninova mauzolea. Poté, co uznal, že je nutná systémová změna, začalo druhé smíření s Titem, které trvalo asi rok

skutečně se zdálo, že Titův pokus o export jugoslávského modelu a dokončení procesu destalinizace by mohl být úspěšný.

Po Chruščovově politickém konci se Tito soustředil na reformu jugoslávské vize socialismu. Se znovuoobjevením raného Marxe a jeho spisů o odcizení začali jugoslávští komunisté diskutovat o tom, jak by ekonomická reforma v kombinaci s rozšířením pravomocí dělnických rad, zejména pokud jde o rozhodování o investicích, mohla oživit samosprávný systém a konečně ukončit koncepci administrativního nebo byrokratického socialismu. Odbory byly touto myšlenkou obzvláště nadšeny a tvrdily, že systém dělnických rad by měl být rozšířen "vertikálně", aby se v podstatě stal samostatnou komorou parlamentu. K této myšlence se přihlásil i nový fenomén, studentské hnutí, inspirované spisy marxistických filozofů spojených s časopisem *Praxis*. Tito tuto myšlenku odmítal a byl také znepokojen tím, jak plány na reformu samosprávy ovlivňují soudobé plány na reformu strany. Protože s reformou samosprávných struktur mělo zaniknout mnoho zavedených struktur hospodářské a sociální správy, vyplývalo z toho, že bude muset dojít i k určité reformě strany. Tito dával přednost čistě administrativní reformě, ale uvnitř strany se ozývalo mnoho hlasů volajících po něčem zásadnějším, což obnovilo Djilasovy diskuse o nutnosti státu jedné strany.

Když studenti v červnu 1968 stávkovali, Tito se rozhodl podpořit jejich volání po změně a na VI. sjezdu odborů řekl, že je připraven dělníky vyslechnout. Tito byl optimistický v tom, že jugoslávská samospráva "se chytá", a tento názor sdílela i Varšavská smlouva, když měsíc před invází do Československa prohlásila, že tamní politická situace "se začíná podobat Jugoslávii". Chvilí to vypadalo, že by se reformní komunistická hnutí v Jugoslávii i v Československu mohla proplést.

Sovětská invaze do Československa ukončila jakoukoli představu, že by Sovětský svaz mohl být reformovatelný. Až do roku 1968 byl pro Tita nejdůležitějším zahraničním vztahem Sovětský svaz. Po rozchodu se Stalinem v roce 1948 obnovil vztahy se Západem a na počátku 50. let začal rozvíjet kontakty s postkoloniálními státy. Tyto vztahy byly vždy podporovány, ale až do Chruščovova pádu byla vždy daleko větší výhrou možnost, že se Sovětský svaz se stalinismem zcela rozejde a že bude obnovena jednota komunistického hnutí, což byly vyhlídky, které se náhle obnovily, když se v Československu dostal k moci Dubček. Pro Tita byla Moskva až do roku 1968 vždy domovem komunistické věci, které se věnoval, a centrem, do něhož se téměř denně hlásil po většinu svého života. Po roce 1968 se Sovětský svaz stal vnější mocností, která byla z pragmatického hlediska pro přežití Jugoslávie nezbytná, ale onen zvláštní vztah, společné odhodlání pro společnou věc se zcela vytratilo. V roce 1968 Sovětský svaz konsolidoval svůj východní blok a Tito na poslední desetiletí svého života zavázal Jugoslávii k neblokované politice hnutí nezápadních zemí.

Po invazi do Československa dokázal Tito využít pocitu šoku a krize k tomu, aby začal znovu prosazovat stranickou ortodoxii a opakovaně zdůrazňoval, že rozhodnutí VI. sjezdu strany byla chybná. Titovo odmítnutí vzít na vědomí názor odborů

myšlenky na posílení samosprávy prostřednictvím většího zastoupení dělnické třídy přenesly podnět k reformě samosprávy na bedra republikánských správních elit. Tito byl dlouho nervózní z uvolnění centrální kontroly nad investicemi spojenými s devizovými příjmy. Logika reformy byla jasná: devizové příjmy byly jen další formou investic, které by měly být přeneseny na továrny. Geopolitická realita znamenala, že většina devizových příjmů pocházela z chorvatského dalmatského pobřeží a z turistického ruchu, a devizové příjmy byly v centru zoufale potřebné, aby pomohly financovat investice v ostatních částech Jugoslávie. Když chorvatští politici záměrně koketovali s nacionalistickými skupinami, aby na Tita v této věci zatlačili, Tito zasáhl, k čemuž ho přiměla záhřebská studentská stávka v listopadu 1971. V roce 1972 znovu zasáhl v Srbsku, aby z tamního vedení odstranil ty, kteří chtěli oživit debaty z roku 1968 o reformě strany a úloze dělníků a odborů při rozvoji samosprávného systému. Opustil rozhodnutí VI. sjezdu strany, vrátil Titovi právo přijímat klíčová kádrová rozhodnutí stranickému centru a s těmito pravomocemi pak budoval svůj odkaz "skutečně existující samosprávy". Tento systém přinesl relativní, i když dočasnou stabilitu, ale byl založen na potlačení demokratické diskuse, což nacionalisty i demokraty vytlačilo do podzemí.

Takový je v souhrnu Titův život a zdá se, že Djilasovo hodnocení lze jen těžko zpochybnit:

Koncem šedesátých let měla Jugoslávie další šanci, nejslibnější, i když také nejistou, na demokratizaci ... [ale] počátkem sedmdesátých let Tito pevněji než kdy jindy brzdil hnutí za změnu; nutil tvrdit společenské, národní a individuální možnosti, aby se vrátily k uvadlým ideálům svého mládí.³

Na zasedání ústředního výboru v červnu 1951 došlo k výmluvné výměně názorů mezi Titem a Djilasem o povaze reformy strany. V rámci procesu, který vyvrcholil rozhodnutím VI. sjezdu strany, přednesl Djilas zprávu "O teoretické práci naší strany". Velká část projevu byla věnována tomu, aby ukázala, jak se socialistický systém v Sovětském svazu stal reakčním a vykořisťovatelským a že bolševická strana kvůli způsobu svého fungování "už není marxistická". Poté však Djilas nadhodil téma, které nakonec vedlo k jeho rozchodu s Titem: i v jugoslávské komunistické straně existovala tradice "monopolizmu", která byla stejně škodlivá. Strana musela být skutečně marxistická a demokratická, neboť, jak Djilas vysvětlil, Marx vždy trval na svobodném boji idejí. V reformované Komunistické straně Jugoslávie byla nezbytná svobodná diskuse, nikdo by neměl mít pocit, že nemůže vyjadřovat své názory. Být disciplinovaným komunistou," zdůrazňoval, "neznamenalo nemyslet sám za sebe, neodvážit se mít jiné názory na tu či onu teorii nebo od toho či onoho komunisty.

V následné diskusi Tito odsoudil skutečnost, že v jugoslávské komunistické straně chybí demokracie, ale poněkud rozporuplně vysvětlil, co by se mělo udělat. Chtěl "čistou stranu", v níž by každý říkal, co si myslí, ale vyzýval nikoli ke svobodné diskusi, nýbrž k očistě od těch, kteří

se řídil "sovětskou praxí". Na třicátá léta pak vzpomínal: "Sám jsem se účastnil stranických schůzí v rámci Kominterny, schůzí, kterých se účastnili komunisté z celého světa. Viděl jsem to, ale nikdy jsem to nemohl přijmout. Na takových schůzích se prostě nediskutovalo. Pokud se vyskytl nějaký 'problém', tak ten člověk nikdy nesměl promluvit. To bylo v naprostém rozporu s leninskou stranou".⁴ Tito neměl čas na stranu, jaká existovala za Stalina, ale měl idealizovanou představu o tom, jak by měla leninská strana fungovat, a instinktivně viděl řešení spíše v "čistkách" než v otevřené diskusi, sám vždy připraven použít stranickou disciplínu k potlačení diskuse.

Mohlo to dopadnout jinak? V lednu 1954, v okamžiku, kdy byl vyloučen z vedení, Djilas prohlásil, že všechny jeho neshody s kolegy zmizí, pokud bude strana reorganizována. Titův postoj tehdy zněl, že nemůže dojít k uvadnutí strany, "dokud nebude odzbrojen poslední třídní nepřítel, dokud nebudou nejširší masy vychovány k socialismu".⁵ Koncem šedesátých let začala reorganizace strany a úroveň diskuse naznačovala, že "nejširší masy" byly skutečně "vychovány k socialismu", zatímco aktivit "třídních nepřátel" bylo málo. Z logiky událostí vyplývalo, že Tito měl být připraven uvažovat o uvolnění diktatury. Co by se stalo, kdyby Dubčekovo Pražské jaro zvítězilo? Líbilo by se Titovi být spojován s touto obnovou komunismu natolik, že by dovolil, aby se do Jugoslávie dostaly československé myšlenky o svobodě tisku? Vrátil by se k myšlenkám Tempa o radikální odborové reformě samosprávy? Nebylo by to poprvé, co by se přizpůsobil zásadně nové situaci, a jak v roce 1968 poznamenala Phyllis Autyová, Tito měl " vynikající schopnost rozpoznat kvality doby a chopit se příležitosti, když se řítí kolem".⁶ Možná měl Tito reagovat na Tempovu narážku z prosince 1968, že by měla odstoupit celá válečná generace. Ve věku 76 let by to pro Tita bylo rozumné rozhodnutí. Ve straně by pak došlo k rozkolu, možná i ke krizi v zemi, ale krizi méně akutní než na konci 80. let, kdy se dvacet let nechávaly hnisat boláky a rozpadl se nejen jugoslávský komunismus, ale i jugoslávský stát.

Ve velkých debatách o reformě strany v šedesátých letech, zejména po odstoupení Tempa, Tito zřejmě neslyšel hlasy dělníků za intelektuální kakofonii filozofů *Praxis*, kterých si tolik nevážil. Bylo to snad tím, že filosofy považoval jen za o málo lepší než stranické frakcionáře, kterými na počátku své kariéry tolik pohrdal? Když Kardelj v roce 1949 poprvé navrhoval dělnické rady, zdůrazňoval, že jugoslávská komunistická strana se vždy musela opírat o široké masy pracujícího lidu, a odhodlání strany ve 30. letech spoléhat se na dělnickou třídu a její válečný Dlouhý pochod, stejně jako zavedení dělnických rad, to vše potvrzovalo. Kardelj tehdy napsal, že "ani ten nejdokonalejší byrokratický aparát ... není schopen vybudovat socialismus", a přesto se právě o to Tito od roku 1972 při budování svého odkazu pokoušel. Titův ústup k ortodoxnímu leninismu po roce 1968 znamenal opuštění politiky, kterou do té doby vždy prosazoval.

Na konci života se Tito spokojil s druhým nejlepším, s něčím, co fungovalo. V roce 1951 řekl ústřednímu výboru, že "naším cílem je vytvořit šťastný život pro naše

lidí v naší zemi".⁷ V říjnu 1968 řekl Phyllis Autyové něco velmi podobného: "Snažil jsem se zasvětit svůj život dobru lidu a země."⁸ Když Tito po roce 1968 zasáhl a obnovil disciplínu, připravil Jugoslávčům cestu k desetiletí prosperity. Tím, že zabránil demokratickému vývoji samosprávného systému, však také vytvořil stát, který více odcizoval než odcizoval a který v sobě dusil nacionalistické, sociální a intelektuální napětí, jež nakonec explodovalo. Tito věřil, že rozhodující roli v dějinách hrají jednotlivci. Jednou řekl Djilasovi, že "často celý běh dějin závisí na jednom člověku".⁹ Verdikt dějin nad Titem je tedy krutý: na konci šedesátých let odmítl uznat vyspělost vlastního národa, odmítl se smířit s tím, že "poslední třídní nepřítel byl odzbrojen" a že nastal čas ukončit diktaturu. Místo toho přijal spíše byrokratické než demokratické řešení problémů země. Jak řekl Djilas v roce 1953, nakonec byl "praporečnickem byrokracie".

KONEČNÉ POZNÁMKY

Úvod

1. P. Auty, *Tito: A Biography* (Longman: London, 1970).
2. N. Beloff, *Tito's Flawed Legacy* (Victor Gollancz: London, 1985).
3. S. K. Pavlowitch, *Tito: A Reassessment* (Hurst & Co.: London, 1992).
4. K. Crvenkovski, "The Age of Self-Management", *Review of International Affairs*, 5. prosince 1968.

První kapitola

1. Auty, *Tito*, s. 4, 17, 19; V. Vinterhalter, *In the Path of Tito* (Abacus Press: Tunbridge Wells, 1972), s. 47; M. Djilas, *Tito: The Story from Inside* (Weidenfeld & Nicolson: London, 1981), s. 11.
2. Auty, *Tito*, s. 8, 24-6, 28; V. Dedijer, *Tito* (Arno Press: New York, 1972) s. 25-30; Vinterhalter, *In the Path*, s. 54-6.
3. Vinterhalter, *In the Path*, s. 58-9; Djilas, *Tito*, s. 16-17.
4. Dedijer, *Tito*, s. 34.
5. Djilas, *Tito*, s. 12; Vinterhalter, *In the Path*, s. 61, 67.
6. Vinterhalter, *In the Path*, s. 67; Auty, *Tito*, s. 34-5.
7. Auty, *Tito*, s. 37.
8. V. Dedijer, *Tito Speaks* (Weidenfeld and Nicolson: London, 1954), str. 40; Vinterhalter, *In the Path*, str. 84.
9. Auty, *Tito*, s. 52; Dedijer, *Tito Speaks*, s. 44.
10. Auty, *Tito*, s. 52; Dedijer, *Tito Speaks*, s. 49-50.
11. Auty, *Tito*, s. 54; Vinterhalter, *In the Path*, s. 106-7.
12. I. Avakumović, *History of the Communist Party of Yugoslavia* (Aberdeen University Press: Aberdeen, 1964), s. 79.
13. V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* (díl I-II, Rijeka 1981; díl III, Bělehrad 1984), I-II, s. 271; Vinterhalter, *In the Path*, s. 105-6, 113-4.
14. Avakumović, *Dějiny*, s. 89, 91; Dedijer, *Tito mluví*, s. 58; Vinterhalter, *Na cestě*, s. 113-14. O Hebrangově přítomnosti viz I. Banac, *With Stalin against Tito* (Cornell University Press: New York, 1988), s. 59.
15. Dedijer, *Tito Speaks*, s. 66.
16. Vinterhalter, *In the Path*, s. 119; Auty, *Tito*, s. 66.
17. Djilas, *Tito*, s. 18; Auty, *Tito*, s. 66.
18. Auty, *Tito*, s. 68. Odkaz na sílu viz Vinterhalter, *In the Path*, s. 123.
19. Dedijer, *Novi prilozi*, I-II, s. 284; Dedijer, *Tito Speaks*, s. 76, 78.
20. Dedijer, *Novi prilozi*, I-II, s. 311-15; Djilas, *Tito*, s. 137.
21. G. Swain, "Tito and the Twilight of the Comintern", in: T. Rees and A. Thorpe, *International Communism and the Communist International, 1919-43* (Manchester University Press: Manchester, 1998), s. 206.
22. G. Swain, "Wreckage or Recovery: Tito and the Twilight", s. 207. G. G. Swain, "Tito and the Twilight", s. 207.
23. Swain, "Tito and the Twilight", s. 209.
24. Auty, *Tito*, s. 77, 87-90.
25. Auty, *Tito*, s. 96, 104-7.

26. Leninovým sporem s likvidátory se zabývá G. Swain, *Russian Social Democracy and the Legal Labour Movement* (Macmillan: London, 1983).
27. M. Bosić, "Aktivnost KPJ na stvaranju jedinstvene radničke partije 1935. godine", *Istorija radničkog pokreta*, Zbornik radova III (1966), s. 134-8.
28. N. Jovanović, "Milan Gorkić: prilog za biografiju", *Istorija 20 veka*, I (1983), s. 45-6; a Bosić, "Aktivnost KPJ na stvaranju", s. 148-51, 161-7.
29. Arhiv Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie, Bělehrad [dále jen ACK], KI 1936/434; Jovanović, "Milan Gorkić", s. 51.
30. ACK, KI 1936/279, 1936/364 a 1936/379 (1936/304 ukazuje, že dohodě bránily i čistky začínající v Moskvě); a Ivan Jelić, "O nekim problemima stvaranja narodne fronte u Hrvatske, 1936", *Historijski zbornik* (1976-7), s. 538-41.
31. Auty, *Tito*, s. 108.
32. Josip Broz Tito, *Sabrana djela* (dále jen "*dílo*") (Bělehrad, 1977), svazek I, s. 40-1; a ACK, KI 1937/121.
33. ACK, KI 1937/121, 1937/161; a Jovanović, "Milan Gorkić", s. 51. Viz také Milovan Djilas, *Memoirs of a Revolutionary*, (Columbia University Press: New York, 1973), s. 259. Snad by stálo za to citovat z ACK, KI 1937/121, aby se posílilo obvinění Gorkiče z likvidátorství. Tento dokument obsahuje řadu přeložených výňatků z Gorkičovy korespondence s Kominternou. Říká: "Ilegální [stranické] vedení musí co nejvíce legalizovat svou práci, zvětšit její rozsah a kvalitu přibráním aktivistů z legální práce a legálních organizací - jeho směrnice musí být pokud možno zasílány legálně; jeho spojení s buňkami, skupinami a členstvem strany musí být udržováno legálně...". Obecně již nemá smysl hovořit o ilegálním technickém aparátu". Kdosi, pravděpodobně funkcionář Kominterny, který připravoval německý překlad těchto výňatků pro komisi zabývající se Gorkičovým osudem, dal za tyto pasáže vykřičníky. Zrušit technický aparát, který spojoval stranu s emigrantským vedením, a povzbudit aktivisty legálního dělnického hnutí, aby se ujali vedení stranických záležitostí, bylo přesně to, proti čemu Lenin v letech 1908-12 vystupoval jako proti likvidátorství, viz Swain *Ruská sociální demokracie*. Jakkoli se Gorkičovy návrhy mohly zdát rozumné, byly neleninské.
34. ACK, KI 1937/55, 1937/61, 1937/82 a 1937/121.
35. ACK, KI 1938/3. Gorkić skutečně navštívil Británii v rámci své práce v Kominterně, viz Jovanović, "Milan Gorkić", s. 36. Špiónážní historka pravděpodobně získala v atmosféře čistek určitou důvěryhodnost v podobě Gorkičova katastrofálního pokusu zorganizovat hromadný transport jugoslávských dobrovolníků do republikánského Španělska na palubě francouzské lodi, který policie úspěšně zadržela. Z archivů vyplývá, že celá otázka manipulace s dobrovolníky do Španělska byla vyřazena z jeho kontroly a jemu samotnému bylo zabráněno v návštěvě Španělska, viz ACK, KI 1937/32 a 1937/61. Gorkić byl před osudnou cestou do Moskvy upozorněn, že "zdaleka nesplnil" to, co se od něj očekávalo, viz ACK, KI 1937/83.
36. Tito, *Dílo*, III, s. 91, s. 124 a s. 239 n. 340.
37. Tito, *Dílo*, III, s. 242 n. 364, s. 246 n. 406 a IV, s. 77.
38. Tito, *Dílo*, IV, s. 244 n. 45 a s. 251 n. 99.
39. ACK, KI 1937/112.
40. Tito, *Práce*, IV, s. 59; M. Marić, *Deca komunizma* (Bělehrad, 1987), s. 76; R. Čolaković, *Pregled istorije Saveza Komunisti Jugoslavije* (Bělehrad, 1963), s. 246; a V. Cencić, *Enigma Kopinić*, 2 díly (Bělehrad, 1983), I, s. 77-85. Ačkoli tato kniha vyvolala v době vydání mnoho kontroverzí a autor má sklon přehánět Kopiničův význam, většina polemik se týkala druhého dílu a událostí z července 1941; nástin událostí před rokem 1941 nebyl vážně zpochybňován.
41. Tito, *Práce*, IV, s. 26; ACK, KI 1938/3.
42. ACK, KI 1938/4, 1938/13; P. Damjanović, *Tito na čelu partije*, (Bělehrad 1968), s. 78.
43. ACK, KI 1937/23.
44. Tito, *Dílo*, IV, str. 36 a 48.
45. ACK, KI 1938/3; Čolaković, *Pregled*, s. 248-50; a I. Jelić, *Komunistička Partija Hrvatske* [dále jen *KPH*], 2 svazky (Záhřeb, 1981), I, s. 229.

46. Čolaković, *Pregled*, s. 220-8; a Jelić, *KPH*, I, s. 153.
47. Cenčić, *Kopinič*, I, s. 86.
48. ACK, KI 1937/112 a 1938/8.
49. Tito, *Spisy*, IV, s. 124 a s. 129; Cenčić, *Kopinič*, I, s. 88-100; a K. K. Shirinya, *Strategija i taktika Kominterny v bor'be protiv fašizma i vojni, 1934-39*, (Moskva, 1979), s. 352.
50. S. Clissold (ed), *Jugoslávie a Sovětský svaz, 1939-73: A Documentary Survey*, (Oxford University Press: Oxford, 1979), s. 115; Tito, *Works*, IV, s. 144.
51. Tito, *Works*, IV, s. 55, 141; M Bosić, "Komunistička Partija Jugoslavije u parlamentarnim izborima 11 decembra 1938", *Istorija radničkog pokreta*, Zbornik radova II (1965), s. 322-54.
52. Tito, *Spisy*, V, s. 5; a Djilas, *Vzpomínky*, s. 302.
53. Bosić, "KPJ u izborima", s. 333.
54. Tito, *Works*, IV, s. 165; *Proleter*, 1, květen 1939.
55. ACK, KI 1939/23.
56. Tito, *Spisy*, IV, s. 231-2, a V, s. 28; a ACK, Sp I-b/12.
57. Tito, *Práce*, IV, s. 196-7 a s. 233; Cenčić, *Kopinič*, I, s. 103.
58. Tito, *Dílo*, V, s. 25.
59. Clissold, *A Documentary Survey*, s. 155.
60. J. Broz Tito, *Boj a vývoj Komunistické strany Jugoslávie mezi dvěma válkami*, (Bělehrad 1979), str. 62-3; ACK, CK KPJ 1940/28. O těchto poznámkách - pořízených k obsahu *Proletaru*, 2, 1940 - archivář napsal, že je "pravděpodobně" napsal Tito. Tón kritiky různých aspektů článku prakticky znemožňuje představit si, že autorem byl někdo jiný než Tito. V komentáři k "imperialistické" válce autor poznamenává, že komunistická propaganda neutrality a dobrých obchodních vztahů mezi Sovětským svazem a nacistickým Německem znamenala, že komunisté byli "ve skutečnosti na straně Němců"; to možná vysvětluje, proč redakce Titových *prací* poznámky raději vynechala.
61. Tito, *Dílo*, V, s. 197.
62. Djilas, *Memoirs*, s. 340; Tito, *Works*, V, s. 203; a *Izvori za istoriju SKJ: peta zemaljska konferencija KPJ*, (Bělehrad 1980), s. 247 [dále jen *Peta zemaljska konferencija*].
63. *Proleter*, 1 a 7/8 1940; F. Fűrnerberg, "Ein geniales Lehrbuch der Bolschevistischer Taktik", *Die Kommunistische Internationale*, no. 3/4, 1940; P. Damjanović, "Peta zemaljska konferencija u svetlost pripremanja KPJ za ustanak", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2, s. 85; a Jelić, *KPH*, I, s. 410-13.
64. S. K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia* (Hurst and Co: London, 2008), s. 7; Cenčić, *Kopinič*, I, s. 128; *Proleter*, 7/8, 1940.
65. *Proleter*, 5, 1940.
66. Tito, *Dílo*, VI, s. 203. Příklady použití hesla "lidová vláda" Titem viz *Práce*, V, s. 132 a s. 149.
67. Tamtéž, s. 201, 205 a s. 225-6.
68. Víme, že Tito diskutoval o událostech ve Španělsku s jugoslávskými dobrovolníky, kteří se uchýlili do Moskvy, viz B. Maslarić, *Moskva-Madrid-Moskva* (Zagreb, 1952), s. 95-6; José Diaz, "Ob urokakh vojni ispanского naroda", *Boľševik*, 1, 1940, s. 31 a s. 34.
69. K. Funk, "Karl Liebknecht und Rosa Luxemburg: Internationaler der Tat", *Die Kommunistische Internationale*, 2, 1941; *Proleter*, 1, 1941; Tito, *Works*, VI, s. 126.
70. Tito, *Dílo*, VI, s. 151-81.
71. Tamtéž, s. 215.
72. Vinterhalter, *In the Path*, s. 256; Tito, *Struggle*, s. 69.
73. I. Jelić, *Tragedija u Krestincu: Zagrebačko ljeto 1941* (Zagreb: Globus, 1986), str. 17; *The War Diaries of Vladimir Dedijer* (III vols.: Ann Arbor: University of Michigan Press, 1990), I, str. 7.
74. I. Jelić, "Majsko savjetovanje rukovodstva KPJ u Zagrebu 1941.g.", *Časopis za suvremenu povijest*, 1984, s. 3-16; Tito, *Works*, VII, s. 26-40.
75. *Dedijerov deník*, I, s. 427.
76. Dedijer, *Novi prilozi*, I-II, s. 421-2; Tito, *Práce*, VII, s. 23, 41.

77. Dedijer, *Novi prilozi*, I-II, s. 45, 430, 475; *Izbori za istoriju SKJ: dokumenti centralnih organa KPJ, NOR, i Revolucija 1941-45* (Bělehrad 1985), I, s. 450 č. 136; Cencić, *Kopinič*, I, s. 292, 303.
78. Dedijer, *Novi prilozi*, I-II, s. 951; Auty, *Tito*, s. 168-70.

Kapitola druhá

1. Vojenský historický ústav Jugoslávské lidové armády, *Národně osvobozencká válka a revoluce v Jugoslávii (1941-1945)*: Wheeler, "Pariahs to Power: the Communist Party of Yugoslavia", in T. Judt (ed) *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe* (London: Routledge, 1989), s. 129.
2. Auty, *Tito*, s. 172; Dedijer, *Tito Speaks*, s. 150.
3. Wheeler, "Pariahs", s. 130.
4. *Dedijer Diaries*, I, s. 10; *Otnosheniya Rossii (SSSR) s Yugoslaviei, 1941-45gg: dokumenty i materialy* (Terra: Moskva, 1998), s. 43.
5. Auty, *Tito*, s. 172, 177; *Vybrané dokumenty*, s. 65.
6. Jelić, *KPH*, II, s. 75. O této aféře podrobně pojednává Jelić, *Tragedija*, s. 39-90.
7. *Otnosheniya*, s. 48; M. Djilas, *Wartime* (Secker and Warburg: London, 1977), s. 8; Dedijer, *Novi prilozi*, I-II, s. 431.
8. Vinterhalter, *In the Path*, s. 263.
9. V. Glišić, *Užice Republika* (Bělehrad 1986), s. 31-5, 41.
10. *Dedijerovy deníky*, I, s. 12; Dedijer, *Tito mluví*, s. 153; *Otnosheniya*, s. 61.
11. Wheeler, "Pariahs", s. 133; *Otnosheniya*, s. 63.
12. Glišić, *Užice*, s. 31-5, 41; Auty, *Tito* s. 183; *Otnosheniya*, s. 63.
13. M. Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia* (East European Monographs, Columbia University Press: Boulder, 1980), str. 71-4; W. Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies* (Rutgers University Press: New Brunswick, 1973), str. 21; J. Tomasevich, *The Chetniks* (Stanford University Press: Stanford, 1975), str. 131.
14. Auty, *Tito*, s. 176, 185-6; Wheeler, *Britain*, s. 83.
15. Wheeler, "Pariahs", s. 135; Dedijer, *Tito Speaks*, s. 159.
16. Djilas, *Wartime*, str. 61, 63, 66; Pavlowitch, *Hitler's New Disorder*, str. 78.
17. S. Trew, *Britain, Mihailović and the Chetniks, 1941-42* (Macmillan: Basingstoke, 1998), s. 57; *Otnosheniya*, s. 70.
18. Wheeler, *Britain*, s. 87-8; Auty, *Tito* s. 190. O masakru v Kragujevacu viz Pavlowitch, *Hitlerův nový nepořádek*, s. 62.
19. Wheeler, "Pariahs", s. 134; Glišić, *Užice*, s. 78-9.
20. Glišić, *Užice*, s. 85, 121-8; B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji, 1941-45*, sv. I a II (Bělehrad, 1983), I, s. 222.
21. *Dedijerovy deníky*, I, s. 32; Petranović, *Revolucija*, I, s. 293.
22. *Dedijerovy deníky*, I, s. 41; Dedijer, *Novi prilozi* I-II s. 391.
23. Trew, *Britain*, s. 75, 77, 83-4; Wheeler, *Britain*, s. 114; Petranović, *Revolucija*, I, s. 299.
24. A. Dallin a F. I. Firsov, *Dimitrov a Stalin v letech 1934-1943: Titov a Stalin: dopisy ze sovětských archivů* (Yale University Press: New Haven and London, 2000), s. 215.
25. Auty, *Tito*, s. 194; *Otnosheniya*, s. 84.
26. Pavlowitch, *Hitlerův nový nepořádek*, s. 67; Glišić, *Užice*, s. 272.
27. Wheeler, "Pariahs", s. 138; Glišić, *Užice*, s. 260.
28. *Dedijer Diaries*, I, s. 64; Djilas, *Wartime*, s. 118.
29. *Dedijerovy deníky*, I, s. 63; Petranović, *Revolucija*, I, s. 321.
30. Wheeler, "Pariahs", s. 138; B. Petranović, *Istoriografija i revolucija* (Bělehrad 1984), s. 443.
31. Auty, *Tito*, s. 199; Tito citovaný v knize Vinterhalter, *In the Path*, s. 283.
32. *Otnosheniya*, s. 87, 91; Glišić, *Užice*, s. 241; Wheeler, "Pariahs", s. 140.
33. Petranović, *Istoriografija*, s. 314.

34. Petranović, *Istoriografija*, s. 332, 430, 437. O černoškém zemském výboru viz Djilas, *Wartime*, s. 18.
35. S. Clissold, *Whirlwind* (The Cresset Press: London, 1949), str. 84; Pavlowitch, *Hitler's New Disorder*, str. 105; Petranović, *Istoriografija*, str. 458-62.
36. *Dedijerovy deníky*, I, s. 80, 92; *Otnošeniya*, s. 94-6.
37. *Dedijerovy deníky*, I, s. 92.
38. Auty, *Tito*, s. 197; Vinterhalter, *In the Path*, s. 287.
39. H. Čemerlić, "Postanak i razvoj narodne vlasti u BiH za vrijeme NO borbe", *Godišnjak istorijskog društva BiH*, VII (1955), s. 60; B. Petranović, *AVNOJ: Revolucionarna smena vlasti* (Bělehrad, 1976), s. 100; Petranović, *Revolucija*, I, s. 404.
40. *Dedijerovy deníky*, I, s. 95-6, 99-100.
41. Wheeler, "Pariahs", s. 111; *Otnošeniya*, s. 498.
42. *Otnošeniya*, s. 98-99; Wheeler, "Pariahs", s. 141.
43. *Otnošeniya*, s. 94-6; Roberts, *Tito*, s. 54.
44. *Dedijer Diaries*, I, s. 104, 108; Djilas, *Wartime*, s. 142.
45. Roberts, *Tito*, s. 54; Wheeler, "Pariahs", s. 145.
46. *Otnošeniya*, s. 103; *Dedijerovy deníky*, I, s. 116.
47. Petranović, *Istoriografija*, s. 466, 478.
48. Wheeler, "Pariahs", s. 139; Pavlowitch, *Hitler's New Disorder*, s. 115.
49. *Dedijerovy deníky*, I, s. 132, 148-58.
50. *Otnošeniya*, s. 121-2. K povstáním viz M. A. Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: the Partisans and the Chetniks, 1941-43* (The British Academy-Oxford University Press: Oxford, 2006), s. 205-8.
51. *Dedijerovy deníky*, I, s. 187, 196.
52. Roberts, *Tito*, s. 76; Djilas, *Wartime*, s. 176.
53. *Dedijerovy deníky*, I, s. 207.
54. *Dedijer Diaries*, I, s. 212; Djilas, *Wartime*, s. 99.
55. *Dedijer, Tito Speaks*, s. 183-4; Wheeler, "Pariahs", s. 126.
56. Vinterhalter, *In the Path*, s. 295; Djilas, *Wartime*, s. 173, 176, 183.
57. Wheeler, "Pariahs", s. 145; Pavlowitch, *Hitler's New Disorder*, s. 121.
58. *Otnošeniya*, s. 123.
59. *Dedijerovy deníky*, I, s. 212.
60. *Otnošeniya*, s. 499; Trew, *Britain*, s. 138.
61. Petranović, *AVNOJ*, s. 102; Čemerlić, "Postanak", s. 75.
62. Istorijsko odeljenje CK KPJ, *Istorijski Arhiv KPJ (sv. 1., kniha 2) Borba, 1942-3* (Bělehrad 1949), s. 13-14 [dále jen *Borba reprint*]; Pavlowitch, *Hitler's New Disorder*, s. 129-30.
63. *Otnošeniya*, s. 137-8.
64. *Dedijerovy deníky*, I, s. 323.
65. Dallin a Firsov, *Dimitrov a Stalin*, s. 221; *Otnošeniya*, s. 149.
66. *Otnošeniya*, s. 154; Dedijer, *Novi prilozi*, III, s. 130.
67. Hoare, *Genocida*, s. 321; *Otnošeniya*, s. 155-7.
68. Petranović, *AVNOJ*, s. 107-8.
69. Petranović *Istoriografija*, s. 327.
70. H. Čemerlić, "Privredna djelatnost narodnooslobodilačkih odbora u BiH", *Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu* (1962), s. 264-6, 270-3; H. Čemerlić, "Ekonomska djelatnost NOOa (Poljoprivreda)", *Godišnjak pravnog fakulteta Sarajevo* (1961), s. 219-21.
71. H. Čemerlić, "Organizacija i razvoj zdravstvene i socijalne službe NOO u BiH za vrijeme NOB", *Godišnjak pravnog fakulteta Sarajevo* (1958), s. 202-3, 213; *Dedijer Diaries*, I, s. 404.
72. Petranović, *Revolucija*, I, s. 400, II, s. 14; *Dedijerovy deníky*, II, s. 14.
73. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder*, s. 145, 155, 275; Wheeler, "Pariahs", s. 112, 137.
74. *Borba reprint*, s. 211, 297.
75. Tamtéž, s. 9.

76. Tamtéž, s. 59.
77. Tamtéž, s. 107, 135-6.
78. Tamtéž, s. 80, 143, 310.
79. Tamtéž, s. 109.
80. Tamtéž, s. 36, 77.
81. Tamtéž, s. 96.
82. Tamtéž, s. 124-5.
83. Tamtéž, s. 234, 319.
84. Tamtéž, s. 78, 275.

Kapitola třetí

1. Djilas, *Wartime*, s. 215.
2. *Otnosbeniya*, s. 171.
3. *Dedijerovy deníky*, II, s. 83, 86.
4. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder*, s. 159; *Dedijer Diaries*, II, s. 117.
5. Djilas, *Wartime*, s. 224.
6. Dedijer, *Tito Speaks*, s. 193; *Dedijerovy deníky*, II, s. 121.
7. *Dedijer Diaries*, II, s. 130; Djilas, *Tito*, s. 12, 25; Auty, *Tito*, s. 213-15.
8. Roberts, *Tito*, s. 107; Wheeler, "Pariahs", s. 147.
9. Djilas, *Wartime*, s. 229, 231. "De facto příměří" je termín, který použil Pavlowitch v knize *Hitlerův nový nepořádek*, s. 160-1.
10. Djilas, *Wartime*, s. 244.
11. Roberts, *Tito*, s. 109.
12. *Otnosbeniya*, s. 182-7.
13. *Dedijerovy deníky*, II, s. 160.
14. Djilas, *Wartime*, s. 246-7, 250-1.
15. Tamtéž, s. 248-9.
16. Trew, *Británie*, s. 144, 169-70.
17. *Otnosbeniya*, s. 188; *Dedijerovy deníky*, II, s. 264.
18. Djilas, *Wartime*, s. 253; *Dedijer Diaries*, II, s. 282.
19. *Dedijerovy deníky*, II, s. 284, 288-9, 292, 298.
20. Djilas, *Wartime*, s. 301; Auty, *Tito*, s. 217.
21. Djilas, *Wartime*, s. 300, 302; Wheeler, "Pariahs", s. 147.
22. *Otnosbeniya*, s. 189; *Dedijer Diaries*, II, s. 357; Djilas, *Wartime*, s. 304.
23. Pavlowitch, *Hitlerův nový nepořádek*, s. 169.
24. Wheeler, "Pariahs", s. 148; Roberts, *Tito*, s. 119.
25. M. Wheeler, "Crowning the Revolution: The British, King Peter and the Path to Tito's Cave", in: R Langhorne (ed.), *Diplomacy and Intelligence during the Second World War* (Cambridge University Press: Cambridge, 1985), s. 184.
26. *Dedijerovy deníky*, II, s. 360.
27. Djilas, *Wartime*, s. 304; *Otnosbeniya*, s. 192-3. O příjezdu Macleana viz V. Velebit. *Sećanja* (Záhřeb, 1983), s. 116.
28. Auty, *Tito*, s. 218; Clissold, *Whirlwind*, s. 159; F. W. Deakin, *The Embattled Mountain (Bojovná hora)* (Oxford University Press: Oxford, 1971), s. 115-6.
29. *Dedijerovy deníky*, II, s. 13, 33.
30. Banac, *Se Stalinem*, s. 90-2.
31. *Dedijerovy deníky*, II, s. 414. Kardelj je citován v Banac, *With Stalin*, s. 92.
32. Djilas, *Wartime*, s. 315; *Dedijer Diaries*, II, s. 433.
33. Banac, *Se Stalinem*, s. 95.
34. *Dedijerovy deníky*, III, s. 73, 88.

35. *Dedijer Diaries*, III, s. 8; Djilas, *Wartime*, s. 357. K dopadu italské kapitulace viz Petranović *Revolucija*, s. 125.
36. *Dedijerovy deníky*, II, s. 431.
37. *Dedijerovy deníky*, III, s. 44.
38. *Otnosbenija*, s. 194-5.
39. Djilas, *Wartime*, s. 344, 355.
40. *Otnosbenija*, s. 201.
41. *Dedijer Diaries*, III, s. 124, 129, 135; Djilas, *Wartime*, s. 353.
42. Djilas, *Wartime*, s. 355; Clissold, *Documents*, s. 151-2.
43. Auty, *Tito*, s. 231.
44. Roberts, *Tito*, s. 195; Djilas, *Wartime*, s. 368.
45. Wheeler, "Crowning", s. 195; *Otnosbenija*, s. 214.
46. Auty, *Tito*, s. 220; Wheeler "Crowning", s. 197.
47. Wheeler, "Crowning", s. 202. Titovy instrukce viz Banac, *With Stalin*, s. 13.
48. *Otnosbenija*, s. 219; Wheeler, "Pariahs", s. 148; Djilas, *Wartime*, s. 373.
49. *Borba Reprint*, str. 294; Wheeler, "Crowning", str. 203, 207.
50. *Otnosbenija*, s. 219; Djilas, *Wartime*, s. 380.
51. *Otnosbenija*, s. 237-40.
52. Djilas, *Wartime*, s. 378.
53. Wheeler, "Crowning", s. 205, 207.
54. Tamtéž, s. 210-3.
55. Djilas, *Wartime*, s. 394. Tito je citován v knize Vinterhalter, *In the Path*, s. 365.
56. Auty, *Tito*, s. 235-7. Podle jiné verze útěku Tito vyšplhal na střechu jeskyně a úzkou chodbou se dostal na zem nad ní, Dedijer, *Speaks*, s. 217. Auty s Titem několikrát hovořila, proto jsem se opíral o její verzi.
57. *Otnosbenija*, s. 265; Wheeler, "Crowning", s. 214-5.
58. Wheeler, "Crowning", s. 216. Revize viz Wheeler, "Pariahs", s. 149.
59. *Otnosbenija*, s. 264, 270, 279-80.
60. Tamtéž, s. 282.
61. Tamtéž, s. 279-80.
62. *Dedijerovy deníky*, III, s. 326-7; *Otnosbenija*, s. 290.
63. Dedijer, *Novi prilozi* II, s. 1077.
64. Djilas, *Wartime*, s. 398, 401; *Dedijer Diaries*, III, s. 361.
65. Auty, *Tito*, s. 240-1.
66. *Otnosbenija*, s. 295-6.
67. *Otnosbenija*, s. 302; Djilas, *Wartime*, s. 404.
68. Petranović, *Revolucija*, s. 199; Wheeler, "Crowning", s. 218.
69. *Otnosbenija*, s. 295-6; Auty, *Tito*, s. 242.
70. Dedijer, *Speaks*, s. 233-5. O následných setkáních viz Clissold, *Documents*, s. 102, pozn. 118.
71. Banac, *With Stalin*, s. 95-6; Djilas, *Wartime*, s. 372.
72. Banac, *Se Stalinem*, s. 88, 95.
73. Tamtéž, s. 96; Dedijer, *Novi prilozi*, I-II, s. 1098.
74. Banac, *Se Stalinem*, s. 96.
75. Dedijer, *Novi prilozi*, III s. 145; Djilas, *Wartime*, s. 411.
76. *Otnosbenija*, s. 250-1.
77. Tamtéž, s. 361-2. Djilasův komentář viz Djilas, *Wartime*, s. 421.
78. Tamtéž, s. 363.
79. Tamtéž, s. 370. K nabídce amnestie viz Petranović, *Revolucija*, s. 222.

80. Beloff, *Tito's Flawed Legacy*, s. 121. Ohledně doladění dohody viz poznámka 58 výše.
81. Banac, *Se Stalinem*, s. 15; Petranović, *Revolucija*, s. 189.
82. *Otnosbeniya*, s. 378.
83. Djilas, *Wartime*, s. 422; *Otnosbeniya*, s. 589, 595.
84. *Otnosbeniya*, s. 393-6.
85. Tamtéž, s. 398, 405, 415; Banac, *Se Stalinem*, s. 16.
86. Tamtéž, s. 421-3.
87. Djilas, *Wartime*, s. 432, 439.
88. *Otnosbeniya*, s. 428.
89. Tamtéž, s. 247.
90. Djilas, *Tito*, s. 141.

Kapitola čtvrtá

1. *Dedijerovy deníky*, III, s. 55.
2. Vinterhalter, *In the Path*, s. 403; Auty, *Tito*, s. 266.
3. Djilas, *Tito*, s. 77, 176; G. W. Hoffman & F. W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism* (New York, 1962), s. 89-98.
4. L. Gibianski, "The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents of Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946-8", *Cold War International History Project Bulletin*, č. 10 (Woodrow Wilson Center: Washington, b.d.), str. 114; Banac, *With Stalin*, str. 114.
5. Hoffmann & Neal, *Jugoslávie*, s. 118-9.
6. Gibianski, "Cold War", s. 120.
7. M. Djilas, *Parts of a Lifetime* (Harcourt Brace Jovanovich: New York), 1975, s. 165. Stalin o Titovi viz Djilas, *Tito*, s. 39.
8. V. Dedijer, *Jugoslovensko-Albanski Odnosi* (Bělehrad 1949), s. 159, 166-8.
9. *Odnosi*, s. 164, 171, 181.
10. Tamtéž, s. 184-5, 188-9, 196.
11. Tamtéž, s. 160-2.
12. Dedijer, *Novi prilozi*, s. 19, 165; Djilas, *Tito*, s. 35.
13. A. Ulunyan, *Kommunističeskaja partija gretsii* (Moskva, 1994), sv. III, s. 180.
14. U. Jodah McStea, "Slowing Sovietization: The Labour Party, the Hungarian Social Democrats and the Elections of 1947", *European History Quarterly*, 3, 36 (2006), s. 351.
15. G. R. Swain, "The Cominform: G. B.: 'Tito's International?'," *Historical Journal*, 3 (1992), s. 656-7.
16. Tamtéž, s. 643.
17. Tamtéž, s. 644.
18. Tamtéž, s. 648, 651.
19. Tamtéž, s. 659.
20. Djilas, *Parts of a Lifetime*, s. 167-8.
21. Swain, "Cominform", s. 660.
22. Tamtéž, s. 656, 662. K vyloučení řeckých komunistů viz A. B. Edemskij, *Ot konfliktu k normalizacii: sovětsko-jugoslávské vztahy v 1953-56 letech* (Nauka: Moskva, 2008), p. 17.
23. Auty, *Tito*, s. 250; C. Strbac, *Jugoslavija i odnosi između socialističkih zemalja: sukob KPJ i Informbira* (Bělehrad 1984), s. 83 a násl.
24. E. Barker "Yugoslav Policy Towards Greece, 1947-9", in L. Baerentzen *et al* (eds), *Studies in the History of the Greek Civil War* (Copenhagen 1987), s. 272; T. V. Volokitina *et al* (eds), *Vostočnaja evropa v dokumentach Rossijskich arhivov, 1944-53gg.*, I, s. 763, č. 1.
25. D. Marković & S. Kržavac, *Zavera Informbira* (Bělehrad, 1987), s. 30; Gibianski, "Cold War", s. 129-30, 133-4.

26. Gibianski, "Cold War", s. 130-1; Dedijer, *Novi Prilozi*, III, s. 128, 303-06; Marković & Kržavac, *Zavera*, s. 28.
27. Dedijer, *Novi Prilozi*, III, s. 128; Marković & Kržavac, *Zavera*, s. 31.
28. Marković & Kržavac, *Zavera*, s. 61.
29. Clissold, *Dokumenty*, s. 173-4. Podle Djilase v jeho *Vlastě* (London, 1983, s. 86) Kardelj v květnu 1946 v Paříži Molotovovi řekl, že Ranković na tuto záležitost upozornil na konci války, když Velebit dostal dopisy od jedné Angličanky.
30. Djilas, *Tito*, s. 34, 131; Banac, *With Stalin*, s. 118, 187.
31. Clissold, *Dokumenty*, s. 125, 174-183.
32. Banac, *Se Stalinem*, s. 122.
33. Clissold, *Dokumenty*, s. 183-197.
34. Tamtéž, s. 197.
35. Tamtéž, s. 199-200. O zasedání Kominformu viz Strbac, *Jugoslavija*, s. 96-9.
36. Djilas, *Tito*, s. 31, 32, 125. Tito je citován v knize Vinterhalter, *In the Path*, s. 448.
37. Banac, *Se Stalinem*, s. 129-31, 246-8.
38. Banac, *Se Stalinem*, s. 129-31, 148-165, 223; Dedijer, *Novi prilozi*, III, s. 461, 505. Plán atentátu viz: "Stalin's Plans to Assassinate Tito", *Cold War International History Project Bulletin*, č. 10.
39. Barker, "Yugoslav Policy", s. 276-7; A. Nachmani, "Civil War and Foreign Intervention in Greece, 1946-49", *Journal of Contemporary History*, 4 (1990), s. 511.
40. Barker, "Jugoslávská politika", s. 283-5, 289-91, 293.
41. Nachmani, "Civil War", s. 511.
42. Clissold, *Documents*, s. 221-3; G. Swain & N. Swain *Eastern Europe since 1945 (Východní Evropa od roku 1945)*.
- (Basingstoke: Palgrave, 2009, čtvrté vydání), s. 75-9.
43. Banac, *With Stalin*, s. 132; Clissold, *Documents*, s. 225-7.
44. Djilas, *Parts of a Lifetime*, s. 169.
45. M. Bokovoj, *Roľníci a komunisté*: B. Allcock, "The Collectivisation of Yugoslav Agriculture and the Myth of Peasant Resistance", *Bradford Studies on Yugoslavia*, 4 (1981), s. 99; J. B. Allcock, "The Collectivisation of Yugoslav Agriculture and the Myth of Peasant Resistance", *Bradford Studies on Yugoslavia*, 4 (1981), s. 99.
24. Oba autoři se shodují v tom, že Tito se rozhodl pro kolektivizaci nikoli proto, aby Stalina uklidnil, ale aby si zajistil rozvrácenou průmyslovou základnu.
46. Bokovoy, *Peasants*, s. 36, 58-74, 86, 90, 108, 113. Ohledně zkrácení z deseti let na tři viz Allcock, "Collectivisation", s. 19.
47. Bokovoy, *Peasants*, s. 136.
48. Djilas, *Tito*, s. 79, 80, 89.
49. Banac, *Se Stalinem*, s. 135.
50. Bokovoy, *Peasants*, s. 126-30.
51. Allcock, "Collectivisation", s. 18, 25-7; Bokovoy, *Peasants*, s. 143.
52. Bokovoy, *Peasants*, s. 143-6; Allcock, "Collectivisation", s. 20.
53. Djilas, *Tito*, s. 55.
54. Bokovoj, *Roľníci*, s. 150-1; Banac, *Se Stalinem*, s. 135-6.
55. A. Ross Johnson, *The Transformation of Communist Ideology* (MIT Press: Cambridge, Mass., 1971), str. 80, 87-8. Zárodky této myšlenky viz Dedijer, *Novi prilozi*, III, s. 514.
56. Ross Johnson, *The Transformation*, s. 87-8.
57. E. Kardelj, *Reminiscences* (London: Summerfield Press, 1982), s. 233, 241; Ross Johnson *Transformace* s. 161-3.
58. Dedijer, *Novi prilozi*, III, s. 516-7.
59. Ross Johnson, *The Transformation*, s. 163.
60. Tamtéž, s. 101-6.
61. Tamtéž, s. 164-66; E. T. Comisso, *Workers' Control under Plan and Market* (Yale University Press: New Haven, 1979), s. 42.
62. Tito citován v Banac, *With Stalin*, s. 139. Kardelj citován v Clissold, *Documents*, s. 240.

63. Ross Johnson, *The Transformation*, s. 201.
64. S. Clissold, *Djilas: The Progress of a Revolutionary* (Universe Books: New York, 1983), s. 223-5; Ross Johnson, *The Transformation*, s. 203.
65. Clissold, *Dokumenty*, s. 245-6.
66. Citováno podle Ross Johnson, *The Transformation*, s. 204. Titův výbuch viz Djilas, *Tito*, str. 108.
67. Ross Johnson, *The Transformation*, s. 206-7.
68. Clissold, *Djilas*, s. 226; Djilas, *Tito*, s. 108.
69. Djilas, *Tito*, s. 49, 108, 155, 170. Titovo potvrzení viz Dedijer, *Novi prilozi*, III, p. 532.
70. A. Rothberg (ed.), *Anatomy of a Moral: The Political Essays of Milovan Djilas* (Thames & Hudson: London, 1959), s. 39-40, 62-3, 106, 124-42.
71. Djilas, *Tito*, s. 158, 160, 162; Djilas, *Rise and Fall*, s. 355.
72. *Keesings Contemporary Archives*, s. 13 409, s odkazem na *The Times*.
73. Djilas, *Paris*, s. 225-6.
74. Tamtéž, s. 228-35.
75. Ross Johnson, *The Transformation*, s. 169.
76. Djilas, *Tito*, s. 143.

Kapitola pátá

1. S. Rajak, "Yugoslav-Soviet Relations, 1953-57: Normalisation, Comradeship, Confrontation", London School of Economics and Political Science PhD (2004), s. 35, 40; Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 56, 60-1.
2. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 69, 83, 88-9.
3. Tamtéž, s. 96-97; Rajak, "Yugoslav-Soviet", s. 54.
4. Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 107-11. Edemskij nenašel žádné důkazy, které by potvrzovaly zvěsti o tom, že Tempo navštívil Moskvu bezprostředně po plenárním zasedání. Kratší shrnutí viz Rajak, "Jugoslávie-Sověť", s. 50.
5. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 122, 159. O Bevanovi viz Rajak, "Jugoslávie-Sovětsko", s. 57.
6. Rajak, "Jugoslávie-Sovětsko", s. 69.
7. Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 189; Rajak, "Yugoslav-Soviet", s. 77.
8. Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 197-208. O Chruščovově nátlaku na další úvahy viz Rajak, "Jugoslávie-Sověť", s. 83.
9. Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 209, 212-3; Rajak, "Yugoslav-Soviet", s. 77.
10. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 228-33, 247, 252.
11. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 89, 96.
12. Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 260-1.
13. Rajak, "Jugoslávie-Sovětsko", s. 108; Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 268-70.
14. Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 295-300.
15. Rajak, "Jugoslávie-Sovětsko", s. 124; Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 311.
16. Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 314-5.
17. Tamtéž, s. 318.
18. Tamtéž, s. 315.
19. Tamtéž, s. 338-9.
20. Tamtéž, s. 340, 343.
21. Tamtéž, s. 348-50.
22. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 141-3.
23. Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 354-6.
24. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 151.
25. Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 368.
26. Clissold, *Dokumenty*, s. 249-50. O "panu Molotovovi" viz Edemskii, *Ot konfliktu*, s. 371.

27. Rajak, "Jugoslávie-Sovětsko", s. 151-2, 155-6. Odpověď viz Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 371.
28. Edemskij *Ot konfliktu*, s. 404-6, 408-11.
29. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 438, 443. Chruščovovo vysvětlení viz Rajak, "Jugoslávie - Sovětský svaz", s. 163-5.
30. Dedijer, *Novi Prilozi*, III, s. 567-8.
31. Tamtéž, s. 578.
32. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 448-9, 455.
33. Tamtéž, s. 460, 467, 471. Ke Kominformu viz Rajak, "Jugoslávie-sověť", s. 177, 187.
34. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 188, 211.
35. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 489.
36. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 197, 201.
37. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 498.
38. Tamtéž, s. 496-504. Chruščovovy komentáře viz Rajak, "Jugoslávie-Sovětsko", s. 194.
39. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 541-2.
40. Tamtéž, s. 545-6.
41. V. Mićunović *moskverský deník* (Chatto & Windas: London, 1980), s. 7.
42. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 227.
43. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 547-9.
44. Tamtéž, s. 552.
45. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 230, 233.
46. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 31, 38 ; Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 552, 554, 556.
47. A. Dornbach, *The Secret Trial of Imre Nagy* (Praeger: London, 1994), str. 76, 91.
48. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 243, 258.
49. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 565-72.
50. Clissold, *Dokumenty*, s. 261.
51. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 253, 257, 260.
52. Edemskij, *Ot konfliktu*, s. 575-6.
53. Rajak, "Jugoslávie-Sovětsko", s. 265-6, 268.
54. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 94, 102. Titovy naděje na setkání hledejte v Rajak, "Jugoslávie-Sověť", s. 271.
55. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 275.
56. Tamtéž, s. 276, 310; Mićunović, *Moskverský deník*, s. 112-16.
57. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 276.
58. P. Zinner (ed), *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe* (Columbia University Press: New York, 1956), str. 485.
59. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 282-3.
60. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 131-8.
61. Tamtéž, s. 145, 148-50.
62. L. Gibianski, "Soviet Yugoslav Relations and the Hungarian Revolution of 1956", *Cold War International History Project Bulletin*, č. 10 (Woodrow Wilson Center: Washington, b.d.), s. 145.
63. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 304.
64. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 156-68.
65. A. A. Fursenko (ed), *Arkhiva Kremlya*: (ROSSPEN: Moskva, 2003) s. 209. O *Pravdě* viz Rajak, "Jugoslávie-sověť", s. 310.
66. J. M. Rainer, *Imre Nagy: A Biography* (I B Tauris: London, 2009), s. 142; Fursenko, *Presidium*, s. 211.
67. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 165, 205. O Titových ambicích viz Rajak, "Jugoslávie - Sovětský svaz", s. 329.
68. Rajak, "Jugoslávie a Sovětský svaz", s. 339-42.
69. Fursenko, *Presidium*, s. 210-11, 213, 242.
70. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 227, 229; Titovy komentáře Clissold, *Documents*, s. 273.

71. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 232, 235-7; Fursenko, *Presidium*, s. 253, 256.
72. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 252, 276, 278, 282; Fursenko, *Presidium*, s. 213, 262.
73. Fursenko, *Presidium*, s. 1007; Clissold, *Documents*, s. 274.
74. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 287, 91.
75. Tamtéž, s. 300, 314, 317; Fursenko, *Presidium*, s. 274, 279.
76. Clissold, *Documents*, s. 71; Mićunović, *Moscow Diary*, s. 321, 398.
77. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 343-4, 362-4, 359-60, 379-80; Fursenko, *Presidium*, s. 306.
78. V. Benes et al. (eds), *The Second Soviet-Yugoslav Dispute* (Indiana University Publications, Slavic and East European Series, sv. 14, bez data), s. 49-50. O odchodu z města viz Clissold, *Dokumenty*, s. 71.
79. Beneš, *Drubá*, s. 61, 76.
80. Tamtéž, s. 108-9, 111, 116-18, 124-5, 130.
81. Fursenko, *Presidium*, s. 307-8.
82. Benes, *Second*, s. 253-5; Clissold, *Documents*, s. 281.
83. Beneš, *Drubá*, s. 266-7.
84. Mićunović, *Moskverský deník*, s. 396.
85. Tamtéž, s. 424, 433.
86. *Keesings Contemporary Archives*, s. 18040, 18475, 19085. Ohledně zasedání OSN viz Clissold, *Dokumenty*, s. 74.
87. *Souborné světového vysílání* [dále jen *SWB*], 15. listopadu 1961.
88. *SWB*, 29. listopadu 1961; *Keesings*, s. 18475, 19085.
89. *Keesings*, s. 19085.
90. Tamtéž, s. 19207, 19288.
91. *SWB*, 21. května 1963. K užším vztahům se Sovětským svazem viz *Výzkumný bulletin Rádia Svobodná Evropa* [dále jen *RFE*] 15. března 1964.
92. *SWB* 21, 23. srpna 1963.
93. *RFE*, 15. března 1964; *Keesings*, s. 19660.
94. *SWB* 25, 30. srpna 1963 a 2. září 1963.
95. S. Chruščov (ed), *The Memoirs of Nikita Khrushchev III* (Penn State University Press, 2007), s. 544-5; Yu. V. Bernov, *Zapiski diplomata* (Parus: Moskva, 1995), s. 82.
96. *SWB* 9,10,11. června 1964.
97. A. N. Yakovlev (ed), *Dokumenty: Nikita Chruščov, 1964* (Meždunarodnyj fond Demokracie: Moskva, 2007), s. 9, 66, 71.
98. Bernov, *Zapiski*, s. 88.

Kapitola šestá

1. *RFE*, 15. března 1964.
2. Comisso, *Workers'*, s. 42-3, 68.
3. *SWB*, 3, 22, 25. března 1961; 21. dubna 1961.
4. Comisso, *Workers'*, s. 70.
5. *SWB*, 9. června 1961; 15. listopadu 1961.
6. Tamtéž, 27. listopadu 1961; 1. prosince 1961.
7. Tamtéž, 16. prosince 1961; 16. ledna 1962.
8. P. Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question* (Columbia University Press: New York, 1968), str. 250. Tiskové prohlášení viz *SWB*, 20. března 1961.
9. *Čtvrtá sjednica CK SKJ* (Sarajevo, 1966), s. 6. Viz odlišné výpovědi v A. Carter, *Democratic Reform in Yugoslavia* (Frances Pinter Publishers: London, 1982), s. 13-14; Shoup, *Communism*, s. 210.
10. *RFE*, 7. července 1966. Titův komentář zaznamenal Auty, *Tito*, s. 293.
11. *SWB*, 24, 30. dubna 1962; 4. července 1962.
12. Tamtéž, 26. července 1962.

13. Tamtéž, 9. května 1962.
14. *Osmi Kongres SKJ* (Bělehrad, 1964), s. 65. Dopis viz Shoup, *Communism*, s. 208.
15. *SWB* 1, 26. ledna 1963; 15. února 1963.
16. Tamtéž, 20., 21. května 1963.
17. Tamtéž, 2. září 1963.
18. Tamtéž, 14. března 1964.
19. S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče* (Bělehrad 1971) II, s. 428-9. Vládní prohlášení viz *SWB*, 18. dubna 1964.
20. *SWB*, 23. dubna 1964; 1, 14. května 1964. Komise kongresu, viz *Peti Kongres Savez. Sindikata Jugoslavije* (Bělehrad, 1964), s. 604.
21. *SWB* 22, květen 1964.
22. Tamtéž, 19. března 1964; *Peti Kongres*, s. 21.
23. *VIII. kongres LCY: Praxe a teorie socialistického rozvoje v Jugoslávii* (Bělehrad, 1965), s. 30-1, 34, 55.
24. *RFE*, 12. července 1965.
25. Tamtéž, 15. listopadu 1965.
26. Tamtéž, 30. listopadu 1965.
27. Tamtéž, 7. prosince 1965.
28. Tamtéž, 19. ledna 1966.
29. *Treći Plenum CK SKJ* (Bělehrad, 1966), s. 9, 16.
30. Tamtéž, s. 146, 152.
31. *RFE*, 2. července 1966; 25. března 1971; *Čtvrtá sjednica*, s. 5, 26, 47.
32. *RFE* 13, 21. září 1966
33. Tamtéž, 7. září 1966.
34. Tamtéž, 21. září 1966. O zániku dělnické třídy viz *RFE*, 13. září 1966.
35. Tamtéž, 13, 19. září 1966. Titův projev je datován 1. i 4. září.
36. Tamtéž, 5. října 1966.
37. *VIII. kongres*, s. 85.
38. Commisso, *Workers'*, s. 83-4, 110.
39. *RFE*, 31. října 1966. Rozhovor pro časopis *Politika* viz Tempo, *Revolucija*, II, s. 495-6.
40. J. Raicević "Změny v avantgardní roli strany", *Socijalizam*, 12 (1966). K výkladu "silné vertikální linie" viz *RFE*, 7. března 1967.
41. M. Škrbić, "Ranička klasa u svetlu reforme SK", *Naše teme*, 11 (1966), s. 1905 a další.
42. I. Brkljačić, "Ekonomске pretpostavke ostvarivanja vodoče uloge radnička klase i njen partije", *Naše teme*, 12 (1966), s. 2060 a další.
43. *RFE*, 7. března 1967.
44. *SWB*, 11. ledna 1967.
45. Tamtéž, 5. ledna 1967.
46. A. Kresić, "Leadership Principle in the SK", *Gledišta*, 1 (1967). O Titově návštěvě Moskvy viz *RFE*, 7. března 1967.
47. Oficiální oznámení viz *SWB*, 23./25. února 1967. Televizní vysílání viz Tempo, *Revolucija*, II, s. 500. Spekulace viz *RFE*, 7. března 1967.
48. *SWB*, 18. března 1967.
49. Tamtéž, 31. března 1967. Titův bělehradský projev je citován v L. Benson, *Yugoslavia: A Concise History* (Palgrave: Basingstoke, 2001), s. 112.
50. *SWB*, 14, 29. dubna 1967.
51. *Aktuelni problemi reorganizacije i deljeg razvoja SKJ* (Bělehrad, 1967), s. 313 a násl. (Tento sborník příspěvků obsahuje také text Tezí.)
52. Tamtéž, s. 7-16.
53. Tamtéž, s. 147-8.
54. *SWB*, 4. října 1967.

55. Tamtéž, 7. prosince 1967. O Titovi viz *SWB*, 21. listopadu 1967.
56. Tamtéž, 7. října 1967.
57. M. Marković & R. S. Cohen, *Jugoslávie: vzestup a pád socialistického humanismu: A History of the Praxis Group* (Spokesman Books: London, 1975), s. 23-4.
58. Tamtéž, s. 31, 40.
59. S. Stojanović *Mezi ideály a realitou*: (Oxford University Press: Oxford, 1973), str. 15, 33, 46.
60. *Třeš Plenum*, s. 27. O "djilasismu v nové podobě" viz *RFE*, 1. června 1965.
61. S. Stojanović "The Statist Myth of Socialism", *Praxis (International Edition)*, 2, (1967), s.
183. Stojanovićovy poznámky o plánování a trhu jsou citovány v R. Pervan, *Tito and the Students: (University of Western Australia Press: Nedlands, W. A., 1978)*, s. 13.
62. *RFE*, 29. listopadu 1967.
63. S. Stojanović "Socialistická samospráva a socialistické společenství", *Praxis (International Edition)*, 1-2 (1968), s. 111 a násl. Tento článek je reprodukován v Stojanović, *Mezi ideály*, citované pasáže na s. 118-9, 121. K uzavření *Praxis* viz *RFE* 22.4.68.
64. Toto shrnutí je převzato z knihy Pervan, *Tito*, s. 19-31.
65. *RFE*, 7. června 1968.
66. Benson, *Jugoslávie*, s. 116, 119. O Vlahovićovi viz Pervan, *Tito and the Students*, s. 23.
67. M. Škrbić "Dezintegracija radnička klase - uzrok neuspeha u provođenju reforme", *Naše teme*, 5 (1968), s. 786; "Šta se radi?", *Naše teme*, 5 (1968), s. 814.
68. *Šestý sjezd Konfederace odborových svazů Jugoslávie* (Bělehrad 1968), s. 54, 67, 69, 119. O kovodělnících viz *RFE*, 6. dubna 1970.
69. *Šestý kongres odborů*, s. 25-6, 36-7.
70. Tamtéž, s. 39. K jugoslávskému velvyslanci viz M. Kramer, "Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968. Part 1: New Evidence from the Diary of Petro Shelest", *Cold War International History Project, Bulletin* 10, s. 242. O "podobnosti s Jugoslávií" viz J. Navrátil (ed), *Pražské jaro 1968: A National Security Archive Reader* (Central European University Press: Budapest, 1998), s. 217.
71. Stojanović, *Mezi ideály*, s. 62-3. Ribčić, viz *RFE* bez data, konec dubna 1968.
72. *RFE*, 25. dubna 1968.
73. Navrátil, *Pražské jaro 1968*, s. 144, 147.
74. *RFE* 3, 16. července 1968. O tom, že Tito zůstal doma, viz M. V. Latyš, "*Pražská vesna*" 1968.
- g. i reaktsiya Kremlya* (RAN: Moskva 1998), s. 126.
75. Kramer, "Ukraine", s. 242. Brežněvův postoj viz Latyš "*Pražská vesna*", s. 163. Prohlášení ústředního výboru viz *Ročenka komunistických záležitostí 1969*, s. 927.
76. Návštěva byla shrnuta v časopise *Borba* 10, 12 srpna 1968. O podpisu dokumentu a zrušení Titovy návštěvy viz Latyš "*Pražská vesna*", s. 179, 195. O Smrkovském viz *Borba*, 3. srpna 1968.
77. *Borba*, 22. srpna 1968.
78. *RFE* 29, 31. října 1969. O Tempu viz *RFE*, 3. září 1968.
79. Carter, *Demokratická reforma*, s. 215.
80. *Borba*, 17. července 1968. O Todorovićovi viz D. Rusinow *Jugoslávie*: (Pittsburgh University Press: Pittsburgh, 2008), s. 102.
81. *RFE*, 20. července 1968; 12. srpna 1968.

Kapitola sedmá

1. *Ročenka komunistických záležitostí 1970*, s. 106; *RFE*, 14.-17. března 1969. O Titovi v Zadaru viz *RFE*, 3. září 1969.
2. *RFE*, 23. října 1969. Ke stávce v docích v Rijece viz Carter, *Democratic Reform*, s. 204.
3. *RFE*, 16. října 1969.
4. Tamtéž, 17. prosince 1968

5. Tamtéž, 12, 18. prosince 1969.
 6. RFE, 2. září 1969, 2. prosince 1969. O Titovi viz RFE, 17. března 1969.
 7. Commisso, *Workers'*, s. 110. Kardelj, viz RFE, 2. prosince 1969.
 8. RFE, 9. prosince 1971.
 9. Tamtéž, 22. července 1969.
 10. Tamtéž, 1, 22. srpna 1969. O Titovi a Kardelji viz Benson, *Jugoslávie*, s. 120.
 11. RFE, 21. ledna 1970.
 12. Tamtéž, 16. února 1970, 6. května 1971; Rusinow, *Jugoslávie*, s. 149.
 13. RFE, 24. listopadu 1971.
 14. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 160.
 15. Tamtéž, s. 165, 170-4.
 16. Tamtéž, s. 118, 121.
 17. RFE, 3. března 1971; o tisku v Jeliči viz *Ročenka* 1972, s. 10 a RFE, 11. června 1971.
 18. *Ročenka* 1972, s. 102; Rusinow, *Jugoslávie*, s. 176-80.
 19. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 167, 185. O Jeličovi viz RFE, 28. července 1971.
 20. RFE, 5. října 1971. Tripalo, viz NIN, 19. prosince 1971.
 21. RFE, 15. července 1971. O Titovi viz RFE, 11. května 1971.
 22. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 182.
 23. RFE, 6. května 1971.
 24. Tamtéž, 23. června 1971. *Magyar Szo*, viz RFE, 15. července 1971.
 25. Tamtéž, 23. června 1971, 5. října 1971.
 26. NIN, 19. prosince 1971. Diskuse o Srbech v Chorvatsku viz RFE, 12. prosince 1972.
 27. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 190-2.
 28. RFE, 5. října 1971. O Tripalu a Veselici viz Rusinow, *Jugoslávie*, s. 196.
 29. NIN, 19. prosince 1971; Rusinow, *Jugoslávie*, s. 197.
 30. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 133. O ozbrojených střetech viz RFE, 5. října 1971.
 31. RFE, 5. října 1971.
 32. Tamtéž, 14. listopadu 1971. O Tripalovi viz Rusinow, *Jugoslávie*, s. 200.
 33. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 200, 205.
 34. Tamtéž, s. 207.
 35. RFE, 24. listopadu 1971.
 36. Tamtéž, 9. prosince 1971. O Dragosavcovi viz Rusinow, *Yugoslavia*, s. 209-13.
 37. NIN, 19. prosince 1971.
 38. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 216-7. O Bakaričově cestě viz RFE, 9. prosince 1971.
 39. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 218-9.
 40. RFE, 26. listopadu 1971.
 41. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 112, 222.
 42. Tamtéž, s. 220-1, 224; RFE, 2. prosince 1971. Záhřebský výbor, viz RFE, 24. 7. 1971.
- Listopad 1971.
43. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 224-9. O Titovi viz RFE, 3, 9. prosince 1971.
 44. Rusinow, *Jugoslávie*, s. 225; RFE, 9. prosince 1971.
 45. RFE, 13, 20. prosince 1971.
 46. Tamtéž, 23. prosince 1971, 28. ledna 1972.
 47. Tamtéž, 28. září 1972.
 48. Tamtéž, 20. ledna 1972.
 49. Tamtéž, 28. ledna 1972. Pro NIN viz. RFE, 2. února 1972.
 50. Tamtéž, 26., 28. ledna 1972.
 51. Tamtéž, 2. prosince 1971.
 52. *Gledišta*, 2 (1972), s. 240-2, 64.
 53. RFE, 2, 27. března 1972.
 54. Tamtéž, 5, 17. července 1972. *Praxis*, viz RFE, 28. března 1972.

55. Tamtéž, 9, 20. března 1972. O Titovi a *Praxis* viz RFE, 12. září 1972.
56. *NIN*, 10. září 1972, shrnuto v RFE, 28. září 1972.
57. RFE, 19., 20., 28. září 1972, 4. října 1972.
58. Tamtéž, 20. října 1972.
59. Tamtéž, 10. října 1972.
60. Tamtéž, 17, 31. října 1972. O Titovi a kádrové politice viz *Borba*, 18. října 1972.
61. RFE, 4, 5. října 1972, 2. listopadu 1972. Titův dopis viz RFE, 20. října 1972.
62. I. Maksimović, "Hospodářský systém a dělnická samospráva v Jugoslávii", in M. J. Brockmeyer (ed), *Jugoslávská dělnická samospráva* (D. Reidel Publishing Co.: Dordrecht, 1970), s. 148.
63. Commisso, *Workers'*, s. 124, 129. K bankám viz S. Estrin, *Self-Management*: S. Estrin, *Economic Theory and Yugoslav Practice* (Cambridge University Press: Cambridge, 1983), s. 66-70. K ředitelům továren viz L. Sekelj, *Jugoslávie: The Process of Disintegration* (Atlantic Research and Publications: New Jersey, 1993), s. 39.
64. Commisso, *Workers'*, s. 174-5.
65. J. Seroka & R. Smiljković, *Political Organisations in Socialist Yugoslavia* (Duke University Press: Durham, 1986), s. 47, 219-21.
66. S. K. Pavlowitch, *Tito: A Reassessment* (Hurst and Co.: London, 1992), s. 99.
67. Jakovlev, *Dokumenty*, s. 43.
68. Pavlowitch, *Tito*, s. 99.
69. Tamtéž, s. 80, 84.
70. Djilas, *Tito*, s. 21, 22, 96, 110, 119. O toulcích viz Pavlowitch, *Tito*, s. 81.
71. Pavlowitch, *Tito*, s. 80, 99.
72. RFE, 17. prosince 1968.
73. Pavlowitch, *Tito*, s. 84-5.
74. M. Marković & R. S. Cohen, *Jugoslávie: R.: The Rise and Fall of Socialist Humanism: A History of the Praxis Group* (Spokesman Books: London, 1975), s. 81.
75. M. Wheeler, "Dire Straits: Wheeler: "Confederalism and its Critics in Contemporary Yugoslavia". Nepublikovaný seminární příspěvek, únor 1987, s. 3-4.
76. R. S. Cohen & M. W. Wartofsky (eds), *Boston Studies in the Philosophy of Science (svazek 134): Praxis* (D. Reidel Publishing Co.: Dordrecht, 1979), s. 350.

Závěr

1. *Dedijerovy deníky*, I, s. 415-25.
2. Djilas, *Tito*, s. 20.
3. Tamtéž, s. 177-8.
4. *Izbori za istoriju SKJ: sednice CK KPJ, 1948-52* (Bělehrad 1985), s. 613-6.
5. *Keesings*, s. 13 409, citace *The Times*.
6. Auty, *Tito*, s. 293
7. *Sednice CK KPJ, 1948-52* (Bělehrad, 1985), s. 613
8. Auty, *Tito*, s. 268.
9. Djilas, *Tito*, s. 134.

INDEX

- 25th Domobranský pluk, 7 akčních programů
 Komunistická strana Československa, 160-1
 Ústřední výbor KS Chorvatska, 172-4
Jadran, 59, 76, 96, 167, 183
Afrika, 60
Albánie, Albánci, 79, 84-6, 91-2, 96, 98, 134, 186
 Armáda, 86
 Komunistická strana, 84-6
 Generální štáb, 86
 Kosovo, 171
 odborní, 90
Alexandr, král, 14-17, 24
odcizení práce, 1-2, 154-6, 165, 188 Spojenecká kontrolní komise pro Bulharsko, 80, 91 Anglo-sovětská dohoda, 48
antikomunismus, 8, 71, 86
antifašismus, 14, 19
Antifašistická rada pro osvobození Chorvatska, viz ZAVNOH
Antifašistická rada pro lidové osvobození
Antifašistická ženská fronta, 51
Antifašistická mládež, 51, 72
Antistranická skupina, SSSR, 128-9, 134, 138
Antonescu, Ion, 75
Ardatov PoW camp, 7
plány atentátu na Tita, 72, 96 Asociace poddůstojníků v záloze
 Důstojníci, 36
Atherton Mission, 44-5
 Jugoslávie, viz AVNOJ
Rakousko, Rakušané, 14, 19, 22, 27
 Komunistická strana, 27
Rakousko-Uhersko, 5, 7-10, 29
Austromarxismus, 10
autarkie, 86
Auty, Phyllis, 1-2, 12, 190-91
AVNOJ, Antifašistická rada pro lidové osvobození Jugoslávie, 49-51, 55, 57, 66-70, 79, 81, 83, 103, 105, 185-6
Bakarić, Vladimir, 66, 77, 145, 147, 172-6, 180
Balkánská federace, 80, 84, 91-92, 187
Balkán, 20, 49, 71, 74
Pobaltské státy, 28, 103
Banija, 99 let
Banka pro mezinárodní obnovu a rozvoj, 167
banky, bankovníctví, 83, 88, 140, 145, 149, 168-9, 171, 175, 181
Bari, 72 let
Základní organizace sdružené práce, 181-82 Bebel, August, 10
Bělehrad, 8, 10-11, 30-1, 33-4, 36-7, 41-2, 61, 66, 74-9, 82, 89-91, 94-8, 109-10, 113, 123, 134-6, 161, 167-8, 171, 177, 186
 Chruščovova návštěva, 1955, 116-18
 Univerzita, 157, 163, 167, 178-9, 182, 184
Bělehradská deklarace, 117, 119, 129
Bělehradský rozhlas, 137, 153-4, 157
Beloff, Nora, 1
Belousova, Pelagija, 8-9, 13-14
Berija, L. P., 109-10, 112, 116-17
Berlin, 59, 169-70
Bernstein, Eduard, 93, 106
Bevan, Aneurin, 110
Bihać, 48-9, 51-2, 57, 99
Bijelo Polje, 100
Bilić, Jure, 171
Bjelovar, 9, 65
Černé moře, 122, 129
Blagojević, Obren, 96
Blažević, Jakov, 172-3
Čechy, 6, 24, 161
Bolševici, 8-9, 33, 54, 94, 154, 166, 189
"bolševizace", 20, 22-3, 42
Borba, 39, 48-9, 52-5, 69, 89-91, 97-8, 105, 123, 132, 147, 151, 166-8, 206n
 Bosna, Bosňáci, 9, 33, 36, 41-2, 47-9, 51-2, 57-8, 61-2, 64, 71, 77, 96, 99, 163, 168, 174, 186
Brežněv, Leonid, 135, 138, 161-2, 165
Brioni, 104, 117, 122, 124-5, 128, 137, 170-1, 182
Brkljačić, Ivo, 150

- Broz, Franjo, 5, 6
 Broz, Hlinka, 9
 Broz, Jurica, 6
 Broz, Martin, 6
 Broz, Stjepan, 6
 Broz, Žarko, 9, 13, 82
 Broz, Zlatica, 9
 Bukurešť, 95-96, 129-30, 132-3, 175
 Budapešť, 7, 122-26, 133
 Jugoslávské velvyslanectví, 125, 127
 Budisavljević, Jovanka, 107, 183
 Bucharin, N. I., 93
 Bucharinismus, 99
 Bulatovic, Ilija, 100 let
 Bulganin, N. A., 114-16, 118, 120-1, 123
 Bulharsko, Bulhaři, 31, 71, 77-8, 80, 84, 87,
 90-2, 98, 103, 123, 133, 135, 186-7
 Komunistická strana, 87, 132-3
 Vlastenecká fronta, 90
 Bulharská mírová smlouva, 91, 186-7
Bulletin generálního štábu, 36 byrokracie, byrokraté,
 54, 85, 101-6, 119,
 131, 134, 140, 145-7, 149, 153, 155, 158-
 9, 162, 166-7, 171, 175, 179-80, 183, 187-
 8, 190-1
 Barma, 113-15, 182

 Čačak, 35-6, 39
 Káhira, 63, 68, 182
 Kanada, 174
 kapitalismus, kapitalisté, 1, 14, 17, 26-7, 33, 87,
 166
 v Jugoslávii, 26, 42, 93, 98, 111, 115, 155,
 158-60, 167
 kapitalistické země, 26, 103, 132, 137
 Karpaty, 7
 Katolická církev, katolicismus, 9, 52, 77, 83
 Cazin, 99 let
 Ceauscescu, Nicolae, 175
 Ústřední národní výbor, 36
 Cesargrad, 5
 Cetinje, 37 let
 Četníci, 1, 36-41, 43-47, 52-53, 57-61, 63-64,
 66, 71, 73-75, 79
 Výrobní komory, 102 šovinismus,
 velkosrbský, 46, 52, 81, 179
 Čečenci, 103
 Čína, čínština, 92, 114, 118, 126
 Komunistická strana, 92, 134
 partyzáni, 48, 58
 Churchill, Winston, 1, 50, 63, 69-72, 75, 79, 81
 Černá nad Tisou, 161

 Čerkesové, 7
 občanská válka, Jugoslávie, 1, 30, 40, 58, 60, 70, 74
 třídní válka, 41, 43-5
 klínky, 39
 Čolaković, Rodoljub, 20-2
 Studená válka, 1
 kolektivní bezpečnost, 25
 kolektivizace zemědělství, 75, 99-100, 107,
 187, 201n
 Kominform, Komunistický informační úřad, 87,
 89-90, 93, 95-100, 102, 111, 114, 116-
 21, 133, 187
 Kominformátoři, 96-7, 102, 166, 168
 Kominternu, Komunistická internacionála, 2, 10-
 11,
 13-31, 34-6, 38, 40-2, 44-6, 48-50, 57,
 60, 69, 76, 88, 96, 185, 187, 190, 194n
 Šestý kongres, 1928, 12, 87
 Sedmý kongres, 1935, 16, 87
 Balkánský sekretariát, 11, 16, 20
 Výkonný, 11, 14-15, 17, 23
 Sekretariát, 26
 Komise pro potlačování páté kolony a terorismu,
 61
 obec (místní samospráva), 39, 43, 150-2
 komunismus, 1-3, 9, 12, 77, 117, 132, 162, 165,
 185
 Sovětský, 83, 134-5
 Jugoslávie, 1-2, 96, 128, 130, 138, 154, 190
Komunistická internacionála (časopis), 27, 29
 Komunistická strana Sovětského svazu, 87, 93,
 95, 103, 110, 117-18, 121, 132, 134, 137
 Osmnáctý kongres, 132
 Devatenáctý kongres, 103
 Dvacátý kongres, 118, 132, 143
 Dvacátý první kongres, 134
 Dvacátý druhý kongres, 134, 143, 184
 Ústřední výbor, 116, 121-2, 128, 136
 Politbyro, 117, 128, 161
 Prezidium, 111-16, 118, 120, 123, 126-8,
 131
 Komunistická strana Jugoslávie
 Druhá konference stranických aktivistů, 44-5
 Druhá stranická konference, 177
 Čtvrtá stranická konference, 14-
 16
 Pátá stranická konference, 27-
 8
 Pátý sjezd strany, 94
 Šestý sjezd strany 1952, 103-4, 132,
 165, 176, 180, 187-9
 Sedmý sjezd strany, 1958, 130-33
 Osmý kongres, 1964, 144, 146-8
 Devátý sjezd strany, 1969, 154, 165-6,
 169, 177

- Jedenáctý sjezd strany 1978, 183
 Akční program 1972, 177
 Bělehradská organizace, 145, 152, 166
 Výbor pro Bosnu a Hercegovinu, 46
 Ústřední výbor, 13-14, 16, 18-19, 21-5, 30, 33-5, 39, 41-2, 45, 47-8, 58-9, 65-7, 92-5, 100, 102, 104-6, 111-12, 134, 136, 139, 141-8, 151, 153-5, 161-62, 165, 172, 179-80, 189-90
 CC Women's Section, 13
 Komise pro reorganizaci strany, 147-8, 151, 165, 180
 Chorvatsko, 2, 16, 24, 31, 34, 45, 65-6, 77, 80, 145, 147, 168-70, 172-6, 178
 Chorvatský ústřední výbor, 34-35, 157, 168, 170-1, 173-4, 176
 Regionální výbor Dalmácie, 77 Výkonné předsednictví, 165, 177-81
 frakcionářství, 10-12, 14, 17, 20, 22, 96, 146, 176, 185, 190
 založení a zákaz, 9-10 Okresní výbor Križevci, 9 vojenská komise, 30
 změna názvu, 103
 Politbyro, 14, 17, 20-2, 33-5, 45, 78, 81-2, 84, 92-3, 95, 101, 104, 106, 118, 177-80
 Srbsko, 41, 76, 146, 153, 177, 180
 Slovinsko, 16, 27, 31
 Zvláštní komise pro reorganizaci strany, 147-8, 151, 165, 180
 odborová komise, 22, 26
 organizace podzemí, 10-11, 14, 16-17, 19, 22-3, 30, 64, 105, 183, 185
 Záhřebská organizace, 10-11, 13, 30, 34-5, 170, 175-6
 Komunistická univerzita pro západní národnostní menšiny (KUNMZ), 13, 16
 Komplexní organizace sdružené práce, 181
 Konference samospráv, 149-51 Ústavodárné shromáždění, Jugoslávie, 8-9, 81, 83 Ústava Sovětský, 134
 Jugoslávie, 9, 73, 139, 158, 182
 Ústavní právo, 104 odbory stavebních dělníků, 23
 zemědělská družstva, 84, 99-100
 Kozáci, 7
 Rada národností, Jugoslávie, 167 Krym, 122-3, 126-8
 Krymští Tataři, 103
 Crno Jezero, 61-2
 Chorvatsko, Chorvati, 5, 8, 24-5, 30-1, 34, 46-9, 53, 59-60, 64-7, 69, 76-7, 80, 83, 141, 172-3, 175, 178-9, 189
 kolektivizace, 99-100
 Nezávislý stát, 30-1, 34-5, 52, 64, 66, 83, 170
 Chorvatské shromáždění, 171
 Chorvatský výbor pro kulturní činnost, 157, 163
 Komunistická strana Chorvatska, viz Komunistická strana Jugoslávie, Chorvatsko
 Chorvatský generální štáb, 65
 Chorvatská domobrana, 65
 Chorvatští partyzáni, 65-6, 76-7, 82
 Chorvatská rolnická strana, 12, 24-25, 45, 50, 64-66, 77, 174
 Chorvatští Srbové, 170-72, 174
 Chorvatská telegrafní agentura, 77
 Crvenkovski, Krste, 1
 "kult osobnosti", 118-19, 121, 126, 134, 183
 zahraniční měna, 168-9, 171, 173-5, 181, 189
 měnová reforma, 85-6
 Cvetković, Dragiša, 24 let
 Cyrilice, 77
 Československé legie, povstání 1918, 8
 Československé národní shromáždění, 161
 Československo-jugoslávská spolupráce, 160, 178
 Československo, Čechoslováci, 6, 24-5, 31, 87, 89-90, 103, 160-3, 165, 178, 188, 190
 Komunistická strana, 27, 87, 161
 Národní fronta, 90
 Češi, 6, 27, 163
 Dabčević-Kučar, Savka, 173, 175-6
 Závody Daimler, 6
 Dalmácie, 76-7, 168, 172-73, 175, 189
 Dunaj, 35, 75, 183
 Dapčević, Peko, 64, 74, 78
 Dapčević, Vladimir, 96 let
 Deakin, major William, 62-4, 68, 98
 Dedijer, Vladimír, 7, 38-43, 45-9, 51, 58-63, 65-6, 70, 74-6
 Dedinje, Bělehrad, 33 let
 demokratický centralismus, 145, 151-3, 176-7
 Strana demokratické levice, 30
 demokratický socialismus, 92, 114, 162, 178
 de-stalinizace, 2, 118-19, 121-3, 126, 138, 187-8
 Diaz, José, 88
 Dimitrov, Georgii, 19, 22-3, 25, 34, 44, 57, 60-1, 63-4, 66-70, 75-6, 80, 87-8, 91-2, 94, 187

- disciplína, strana, 35, 92, 97, 106, 141-3, 147, 165, 168, 179, 189-91
- Dijlas, Milovan, 2-3, 7, 14, 28, 33, 35, 37, 41, 44-5, 47-8, 50, 53, 58-65, 67, 69-74, 77-80, 82-3, 85-7, 89-90, 92-6, 98, 100-2, 111-12, 154-5, 183, 185-91
- "Dijlasova aféra", 103-7
- Djurić, Mihajlo, 179 let
- Doboj, 36 let
- Dolanc, Stane, 178
- Dollfus, Engelbert, 14
- Donje Vukovsko, 51
- Dragosavac, Dušan, 174
- Drniš, 173
- Drvar, 51, 71, 77
- Dubček, Alexander, 160-2, 178, 188, 190
- Dubrovnik, 171
- EAM, Řecké osvobozenécké hnutí, 88-90
- Hospodářská komora, 167
- hospodářská politika, 2, 84-6, 99, 102, 107, 136-7, 139-47, 160
- Eden, Anthony, 48, 68, 71
- Egypt, 70, 182
- Jekatěrinburg, 8
- volby, Jugoslávie, 89, 16-19, 23-5, 43, 48-9, 66, 79, 83, 182
- Engels, Friedrich, 13, 53, 98, 105, 137, 143
- Estonko, 8, 103
- etnické napětí, 1-2, 53
- fašismus, fašisté, 14, 33, 88-9
- jako urážka, 98, 110
- Federální cenová komise, 139 pátý
- sloupec, 42-3, 46-8
- Pátá divize, 74
- Filosoŭija* 72, 179
- Ministerstvo financí, Jugoslávie, 96
- Finsko, 137, 169
- První divize, 62, 64
- První summit nezúčastněných zemí, Bělehrad, 1961, 182
- První proletářská brigáda, 41, 51, 64, 176
- První světová válka, 6-8, 29, 173, 185
- Pětileté plány, 84-6, 99
- Foča, 42-3, 45-7, 49
- rekvizice potravin, 62
- Ministerstvo zahraničních věcí, 69
- Čtvrtá internacionála, 179, 184
- Čtvrtá proletářská brigáda, 47
- Francie, 17, 20-1, 25, 27-8, 86-7, 90, 186
- Franco, Francisco, 20, 25, 88, 98
- Francouzská komunistická strana, 15, 17, 21, 27-8, 86-7, 89, 94-5, 186
- Francouzští socialisté, 87
- Garibaldiho divize, 64
- četníci, 29, 46, 50
- Všeobecná zemědělská družstva (OZZ), 99
- Všeobecný investiční fond, 139
- Ženeva, 111-12
- Německá 717. divize, 58
- Německé vrchní velení, 64
- Německý nejvyšší štáb, 61
- Německo, Němci, 8, 14, 111
- neúspěšná revoluce, 1923, 87
- Komunistická strana, 14, 27, 29, 87
- jednání s partyzány, 1, 58-60
- (in) Druhá světová válka, 22, 25, 30-1, 33, 89, 94, 195n
- Západní Německo, 170
- (v) Jugoslávii, 30-1, 36, 38, 40-1, 45-6, 49-50, 53, 57-65, 70-2, 74-5, 79, 82, 94, 186
- Gerő, Erno, 122-24
- Gestapo, 23 let
- Glamoč, 48
- Glediča*, 151, 154-5, 158, 177
- Koncentrační tábor Goli Otok, 96
- Golubović, Mustafa, 21, 31
- Golubović, Radonja, 96 let
- Gorjanici, 52 let
- Gorkić, Milan, 14-24, 26, 88, 105, 185, 194n
- Gorkij, Maxim, 10, 39
- Gornje Vukovsko, 51
- Gorškov, generál, 69
- Gošnjak, Ivan, 65
- Gotovac, Vlado, 170
- Gottwald, Klement, 90 let
- Velká Británie, 20, 25, 29, 38, 40, 44-5, 48-9, 60-4, 69-71, 80, 87, 91, 96-8, 109, 116, 182
- Komunistická strana, 27
- vojenské, 36-8, 40, 44, 46, 49, 59, 71
- vztahy s partyzány, 61-4, 66-76, 79, 81-2, 186, 194n
- tajné služby, 98
- Řecko, Řekové, 61, 71, 79, 89-92, 97-8, 186
- Komunistická strana, 27, 86, 88-92, 97-8, 200n
- "Demokratická vláda", 90-1
- Národní armáda, 97
- Řecká občanská válka, 86, 88, 97, 186
- řecko-jugoslávská hranice, 97

- Griedl works, 6
 Grol, Milan, 81-3
 Gromyko, Andrej, 111, 116, 135
 Gubec, Marija, 5
- Haas, Herta, 31, 82
 Habsburkové, 5
 Hebrang, Andrija, 11, 64-6, 76-7, 80-1, 84, 89, 94-6
 Hercegovina, Viz tež Bosna, 42, 46-7, 57-9
 Hitler, Adolf, 1-2, 15-16, 24, 30, 33, 43, 57, 60, 87, 98
 Honer, Franz, 27 let
 Hotel Lux, 16
 Hodža, Enver, 84, 86, 91
Hrvatski tjednik, 170, 172-4
 Hudson, Bill, 37-8, 40, 61, 71
 Maďarský jazyk, 6 Maďarská revoluce
 1919, 46
 1956, 123, 122-3, 161, 187
 Maďarsko, Maďaři, 5, 8, 76, 80, 87, 89-91, 100, 103, 120, 122-9, 133, 171
 Komunistická strana, 27, 87, 98, 120, 122-4, 160
 hladovka, Titova, 10, 12
 Hvar, 175
- imperialismus, imperialisté, 26-30, 86, 94, 96, 98, 103, 124, 132, 161, 185-6, 195n
 Titovo věznění, 7-10, 12-14, 16, 45 Nezávislí demokraté, Chorvatsko, 45 Nezávislá dělnická strana, 9
 Indie, 113-15, 182
 industrializace, 84, 99
 inflace, 140
Inprecor, 12
 intelligence, 150, 152, 159, 178
 Mezinárodní kongres socialistických stran
 Podunají, 1947, 87
 Mezinárodní červená pomoc, 13
 Mezinárodní červená garda, 8
 investice, 102, 139-46, 148-9, 154, 168, 188-9
 Írán, 161
 Istrie, 66, 74-5
 Itálie, Italové, 10, 64, 74, 85-9, 109-10
 Komunistická strana, 27, 86-7, 94-5, 186
 vojenské, 37, 46, 48-50, 52, 57-60, 63-4, 66
- Jajce, 64, 71
 Janj, 51 let
 Japonsko, 161
 Jastrebarsko, 8
 Javeršek, Marija, 5
 Jelić, Branko, 169-70
 akciové společnosti, 84-5
 Jovanović, Arso, 43, 96
 Červencové dny, Petrohrad 1917, 8
 Krize z června 1968, 157
- Kaganovič, L. M., 114, 120, 127-8
 Kalinovik, 58 let
 Kamnik, 6
 Karadjordjevo, 175-6
 Karas, Nikola, 6 let
 Kardelj, Edvard, 3, 16, 47, 50, 66-7, 83-5, 87, 89, 93, 95, 101, 111-15, 124-5, 131, 168, 180, 201n
 v Bulharsku 80
 a kolektivní zemědělství, 99-
 100 v Cominformu, 87, 89
 a ekonomické reformy, 140-1, 143-5, 148-9, 151, 154, 167, 190
 partyzánský vůdce, Chorvatsko, 65, 76-7
 stranický vůdce, Slovinsko, 33, 41, 46
 o reformě strany, 102-6
 v Sovětském svazu, 79, 92, 120, 128-30
- Karlovac, 174
 Kautsky, Karl, 13, 115
 Kazachstán, 13
 Kazaň, 7
 Kecmanović, Vojislav, 68 let
 Kerenskij, Alexandr, 8
 Chruščov, Nikita, 2, 82, 182, 187-8
 postoj k Jugoslávii, 110-13, 118, 128-33, 139, 142-3
 delegace do Jugoslávie, 115-17, 124, 136-7, 143
 rozpuštění Cominform, 120-1
 a Maďarsko, 1956, 122-5, 127
 osobní vztahy s Titem, 112-17, 120, 122, 134-8, 182, 187
 mocenské boje, 114-15, 119-21, 126, 128
 Tajná řeč, 119, 121
 o Stalinovi, 114, 117-18, 122
- Kyjev, 135
 Království Srůb, Chorvatů a Slovinců, 8 Kladanj, 62
 Klek works, Zagreb, 181-2
 Knežina, 46
 Knin, 173

- Kolašin, 42 let
 Kolčák, admirál, 8
 Komiža, 72
Komunistický, 132
Komunistické, 85, 101, 142
 Kopinić, Josip, 23, 27, 31, 34-5, 41, 194n
 Korčula, 154
 Kordon, 99 let
 Korejská válka, 96
 Kornějev, generálporučík, 78 let
 Kosovo, 86, 171
 Kostov, Traicho, 98
 Kozlov, Frol, 136
 Kragujevac, 35, 38, 41, 78, 196n
 Kraljevica, 9-10
 Kraljevo, 10, 35, 38, 41
 Kronštadtští námořníci, 166
 Krupanj, 36 let
 Kuhar, Lovro, 20, 22, 25
 kulaci, 42-3, 98-9
 Kumrovec, 5-6, 8, 16
 Kungur, 7-8
 Kusovac, Labud, 21-2, 31
- Britská labouristická strana, 87, 110
 Latinská Amerika, 119, 183
 Lotyšsko, 103
 Zákon o sociálním plánování, 181-82.
 Liga komunistů Jugoslávie,
 Viz Komunistická strana Jugoslávie
 jugoslávských vlastenců, 113
 Leninova škola, 16
 Lenin, V. I., 2, 8, 10, 17-18, 23, 26-9, 39, 54,
 98, 101, 104, 114, 132, 134, 137, 143, 158,
 185, 187, 194n
 Mauzoleum, 134, 187
 Leningrad, 136-7
 Leninismus, 2, 10, 20, 26, 53-4, 95, 101, 105-6,
 111-12, 114-18, 121-2, 132-3, 135-6,
 147, 182, 187, 190
 Věznice Lepoglava, 13
 liberalismus, liberálové, 8, 17-18, 87, 148, 160,
 166,
 176-8, 180
 Liebknecht, Karl, 29
 Časopis *Ljfe*, 183
 Likvidacionismus, 17-20, 22, 24, 106, 194n
 Litva, 103
 Lublaň, 6, 15-16, 137, 143, 167
 Londýn, 40, 44, 46, 49-50, 53, 109
 London, Jack, 10 let
 Dlouhý pochod, 46-50, 52, 55, 58, 61, 85, 95,
 186-7, 190
- Loszonczi, Geza, 124
 Luxemburgová, Rosa, 13, 29
- Makedonie, Makedonci, 11, 31, 49, 53, 77, 80,
 99-100, 141, 168-69
 Maček, Vladimír, 24 Strojní
 traktorové stanice, 99
 Maclean, Fitzroy, 63-64, 68-69, 71-2, 97-8,
 186
Magyar Szó, 171
 Maisky, Ivan, 48 let
 Malenkov, G. M., 103, 109-10, 113-15, 120,
 124-5, 128
 Malešova, Selfula, 85
 Mandel, Ernest, 179
 Mannheim, 6
 Mao Ce-tung, 134
 Maoismus, 158, 167
 Věznice Maribor, 13
 Marić, Ivan, 21-3,
 tržní socialismus, 137-9, 143
 Marković, Mihailo, 154-5, 166
 Marković, Sima, 10
 Marshallova pomoc, 86-87, 89, 186
 Marx, Karel, 2, 13, 98, 103, 137, 143, 148, 150,
 154-55, 179, 188-89
 Marxismus, 2-3, 10, 13, 16, 90, 93-5, 101, 147,
 156, 162, 184, 187-9
 Marxismus-leninismus, viz leninismus
Matica Hrvatska, 168, 170-2, 174-6
 První máj, 6, 12, 61, 109, 135, 144
 Středozemní moře, 74
 Memorandum o reorganizaci strany, 150-1
 Menševismus, menševici, 17-18, 93-4
 kovodělníci, 6, 185
 Odborový svaz pracovníků v kovoprůmyslu, 6,
 10-11, 23, 159
 Mićunović, Veljko, 119-31, 133, 139
 Mihailović, Dragoljub, 36-8, 40-1, 44-6, 48,
 53, 59, 61-4, 68-71, 73, 75, 81, 83, 186
 Mikojan, A. I., 114, 116-18, 120, 122, 130, 138
 Miletić, Petko, 21, 23, 96
 Ministerstvo obrany, 86
 Ministerstvo zahraničních věcí, 93, 119
 Horníci z Miskolce, 124
 Molotov, V. M., 70-1, 73, 75-6, 78, 81-2, 84,
 87, 91, 102, 109-12, 114-18, 120, 127-8,
 133, 138, 201n
 Mongolsko, 161
 Černohorský zemský výbor, 42 Černá Hora,
 Černohorci, 33, 35, 37, 41-2,
 44-49, 53, 55, 57-9, 64, 71, 74, 77, 96,
 100, 140, 168, 170

- Řeka Morava, 35
 Morava, 24 let
 Moskva, 13, 16, 18-21, 23, 25, 28, 62, 67-8,
 70, 73, 75-7, 79-80, 82, 84, 91, 93, 96-8,
 109-10, 113-21, 124-5, 128-9, 133-5,
 137, 151, 161, 194n, 202n
 Moskevská deklarace, 121-3, 129
 Mostar, 36, 58,
 Mratinje, 62 let
 Hora Durmitor, 61, 63
 Kopaonik, 74
 Hora Suvobor, 36
 Mnichov, 6, 170
 Münnich, Ferenc, 124
 Muslimové, 46, 53
 Mussolini, Benito, 57, 88-9
- Nagy, Imre, 120, 122-7
 Neapol, Neapolský záliv,
 75 *Naprijed*, 65
 Narva, 8
Naše teme, 150, 158 Nasser,
 Gamel Abdel, 182
 Národní shromáždění, 49, 104, 161
 Národní banka, 40, 73, 96
 Národní výbor pro lidové osvobození
 Jugoslávie, 67-8, 76, 81
 poválečné znárodnění, 83, 140, 171
 nacionalismus, 3, 29, 52, 98, 112, 116-17, 165,
 167-8, 171, 184, 191
 Chorvatština, 24, 65-6, 77, 167-84, 189
 Námořnictvo, jugoslávské, 73-4
 Nacisté, nacismus, 2, 14, 31, 33-4, 195n
 Nacisticko-sovětský pakt, 1939, 25-6, 185, 195n
 Nedić, Milan, 44, 48
 Nedićité, viz Srbská státní garda. Negobudje,
 61
 Nehru, Džaváharlál, 182
 Řeka Neretva, 58-9
 Nová levice, 1, 157, 165, 167, 178-9
 New York, 134
 Nikezić, Marko, 177, 179-80
 Niksić, 42 let
 NKVD, lidový komisariát v n i t r a , SSSR, 20-
 1, 23, 26, 31, 70
 Nepřipojení, 182-3, 188
 normalizace jugoslávsko-sovětských vztahů,
 109-11, 113-18, 127
 Norsko, 115
- Ogulin, 13 let
 Omsk, 8
Operace Schwarz, 61-2
Operace Weiss, 57, 62
Organizovaný pracovník, 10
Oslobodjenje, 163
 Ostrog, 42 let
 Ostrovskij, Nikolaj, 39
 Ott, Hans, 58-9
 Osmanská říše, 5
- Paříž, 14, 19-23, 25, 31, 87, 201n
 Pařížská komuna, 46
 Jugoslávský parlament, 9, 14, 16, 18, 23, 79, 81,
 85, 101, 109, 113, 115, 140, 144, 150, 167,
 169, 188
 partyzánská válka, 33-5, 44, 187
 Paul, Prince, 24 let
 Paunović, Davorjanka, 82 let
 Pavelić, Ante, 34, 176
 Pavlowitch, Stevan, 1, 52, 182-3
 Rolnická pracovní družstva (SRZ), 99-100 rolníci,
 5, 14, 26, 33-4, 37-9, 41, 46, 52, 61,
 65-6, 75, 83-5, 93, 99-100
 vzpoury, 5, 99-100
 Lidová fronta, 83, 85, 89-90, 93-4, 186
 Druhý kongres, 1947, 89
 Čtvrtý kongres, 1953, 104
 lidové osvobozené výbory, 34, 36-9, 42-4,
 47-51, 54-5, 64, 73-4, 78, 83, 88
 lidové osvobozené hnutí, 44-5, 47, 52, 54-
 5, 65-6, 70, 72-3, 78, 83, 94
 Lidová rolnická strana, 39, 43
 Perm, 7-8
 Perović, Latinka, 153, 177
 Pevnost Petra Pavla, 8
 Petr, král, 63, 67-73, 75-6, 79, 83, 99
 Petričević-Kadja, generálmajor Branko, 96
 Petrohrad, 8, 185
 Petrović, Dušan, 159
 Pieck, Wilhelm, 20-1
 Pijade, Moša, 13, 45, 59
 Plzeň, 6
 Piva, River, 62 let
 ekonomické plánování, 84-6, 99, 102, 140, 145,
 148-9, 151, 156, 159, 180-82
 Plechanov, G. V., 13
 Pljeva, 51
 Podgorica, 37 let
 Podgorje, 51 let
 Podsrede, 5
- důstojníci, armáda, 7, 9, 25, 30, 36-9, 44, 63, 79

- Polsko, Poláci, 8, 25, 72, 85, 90, 103, 114, 121-2, 126
 Ministerstvo zahraničních věcí, 85
 policie, 5-6, 9, 12, 15-16, 19, 23, 30, 88, 157, 194n
 Sovětská bezpečnost, 94, 109
 Politický akční program, bělehradští studenti, 157
 političtí komisaři, 37-9, 65, 74
Politika, 149
 Popivoda, generálmajor Pero, 96
 Popović, Koča, 41, 64, 78, 120, 134
 oblíbená fronta, 2, 17-18, 20, 25, 27-8, 30, 44,
 87-90, 110, 185
 Francie, 15 let
 Španělsko, 88
 Požega, 36, 40
 Poznaň, 121
 Praha, 94, 161-2, 185
 "Pražské jaro", 2, 160-3, 190
Pravda, 48, 54, 89, 113, 115-16, 126-7, 135
 Praxis, 3, 154-7, 159-60, 162-3, 165-6, 177-9,
 184, 188, 190
 propuštění zajatců, druhá světová válka, 58-60, 78
Proleter, 15-16, 21, 28-9, 195n
Prusijeta, 170-2
 Prozatímní vláda, Rusko, 8 Pula, 97,
 126-7, 187
 čistky, Jugoslávie, 174, 177-80, 189-90
- Rad*, 158
 Brigáda bratří Radićů, 65 Radić,
 Stjepan, 12, 174
 Rádio "Za socialistickou Jugoslávii", 113
 Rádio Svobodná Evropa, 163, 167
 Rádio Svobodná Jugoslávie, 69, 113
 železnice, 7-8, 34, 59, 61, 63-4, 173
 Rajak, Svetozar, 127
 Rajk, László, 98, 117, 120, 122
 Rákosi, Mátyás, 98, 120, 122, 124-5, 127-8
 Motorárna Rakovica, 136-7 Řeka
 Rama, 58-59
 Ranković, Aleksandar, 33, 35-7, 40, 42, 58-9,
 62-4, 67, 72, 77, 82, 93, 97, 105-6, 110,
 112, 124, 128-31, 136, 165, 201n
 pád z moci, 3, 145-9, 177
 se brání decentralizaci, 141-3, 167-8
 Ravna Gora, 36-8
 Rudá armáda, 8-9, 28, 33, 35, 38, 42-4, 55, 61,
 74-80, 93-94, 127-8, 186
 důstojníci, 78-80, 93
 Červený kříž, 7
- Rudá brězda nad Čínou*, 47-8
 rudý teror, 42, 46, 52
 reformismus, 14-15, 17, 24
 uprchlíci, 57, 97
 revizionismus, 105-6, 115, 128, 134-5
 revoluce 1848, 136
 Ribar, Ivan, 30, 49, 66
 Ribbentrop, Joachim, 60 let
 Ribičić, Mitja, 160
 Rijeka, 66, 166
 Rolović, Vladimir, 170
 Rumunsko, 71, 75, 77, 90-92, 96, 103, 123,
 129-30
 Komunistická strana, 87
 odbory, 90
 Rukavina, Ivan, 65
 Rusko, Rusové, viz též Sovětský svaz, 2, 7-8, 17,
 20, 71, 94, 119, 149, 166, 185
 Carský, 2, 17, 94
 Ruská občanská válka, 2, 20, 25, 54, 102
 Ruská revoluce, 2, 7, 9, 20, 40, 53, 67, 102,
 110, 113, 128, 162
 čtyřicáté výročí, 129
- Šabac, 35 let
 sabotáž, 30, 34-5, 61, 63
 Provincie Samara, 7
 Sandjak, 40-2, 59, 62
 Sarajevo, 31, 59, 79, 82, 114
 Sasko, 1923, 87-8
 Druhá armáda, 36
 Druhá divize, 62, 64, 74
 Druhý kongres nezúčastněných zemí, Káhira,
 1964, 182 Druhá proletářská brigáda, 43
 Druhá světová válka, 1-2, 25-30, 36, 48, 50, 60,
 67-70, 75, 80, 82, 85, 95-6, 170, 185
 bezpečnostní služba
 Sovětský, 94, 116
 Jugoslávie, 93-4, 110, 146, 170-1, 179
 samospráva, 1-3, 101-3, 114, 134, 136-9,
 142-4, 146, 148-53, 155, 165-84, 187-91
 Srbsko, 5, 29, 33, 35-7, 40-1, 43, 47-8, 57, 59,
 61, 64, 66, 70-71, 73-6, 78, 83, 96, 147,
 168, 170, 175, 177-80, 189
 Srbské shromáždění, 179
 Srbská demokratická strana,
 68
 Srbské partyzánské velitelství, 36-7 Srbský
 lidový osvobozenecský výbor, 39 Srbské
 filozofické sdružení, 179 Srbská
 socialistická strana, 10
 Srbská státní garda, 44, 46

- Srbové, 5, 25-6, 38, 46, 49, 61, 66, 77, 80, 96,
141, 147, 169-74, 207n
šovinismus, 46, 52, 81, 179
- Sedmnáctá divize, 74
- Shepilov, Dmitrij, 116, 118, 120
- Krátký kurz dějin bolševické strany*, 27, 39 Sibiř, 8, 103,
- Sidorovič, generál S. S., 96 Sikorski, generál, 72
- Simić, 81 let
- Šišak, 6, 174
- Šestá pobřežní armádní oblast, 36
- Škodovy závody, 6
- Skopljé, 134
- Škrbić, Milan, 150, 158-9
- Slavonie, 59, 100
- Slobodna Reč*, 6
- Slobodni Dom*, 64-5
- Slovensko, Slováci, 24-5, 161, 163
- Slovinské shromáždění, 66
- Slovinská lidová strana, 52
- Slovinsko, Slovinci, 5-6, 16, 33, 49, 53, 66-7, 76, 80, 141, 167-69
dálniční krize, 168
Druhá světová válka, 46
- Smederevo, 78 let
- Smederevska Palanka works, 10-11
- Smrkovsky, Josef, 161
- Snagov, 129
- Snow, Edgar, 47
- Soči, 128
- sociální demokraté, 6, 12, 14-15, 17, 87, 89
- Sociální plán, 1962, 140
- Socialistický svaz pracujících, 104-5, 128, 141
- Socijalizam*, 147, 149
- Sofie, 80 let
- Sokolac, 41 let
- Soprochov, major, 78
- Sovětská vojenská mise, 63-4, 68-9, 71, 73, 78-9
- Sovětský svaz, 13, 17, 25-6, 29-31, 33, 38, 42, 44-5, 94, 103
anexe pobaltských států, 28, 103
a Československo, 1968, 160-2, 165, 185, 188
Prohlášení ze dne 30. října 1956, 123
hospodářské vztahy s Jugoslávií, 84, 86, 128, 133-5
ekonomika, 99, 102-3, 137, 143
a Maďarsko, 1956, 123-4
Ministerstvo zahraničních věcí, 109, 112
poststalinská zahraniční politika, 109-12
vztahy s partyzány, 38, 41, 48-50, 52-5, 62-4, 68-71, 73, 78-83, 95-6, 186-7
Nejvyšší sovět, 109, 115, 129-30, 135
Titova státní návštěva, 1956, 120-2, 126
Jugoslávská kritika, 102-4, 116, 131, 189
Sovětsko-jugoslávská smlouva o přátelství, 82, 98, 115
Španělsko, 15, 17, 19-21, 25, 27-30, 39, 41, 88, 98, 194-5n
Komunistická strana, 15, 27, 88
Španělská občanská válka, 20-2, 25, 28-9, 88, 98, 186
Spiro, Nako, 85-6
Split, 27, 64, 76-7, 96, 101, 136, 139, 142-3, 174
Srebrenjak, Ivan, 23, 31, 35
SS, 58, 72
Petrohradský sovět, 156
Stalin, Josef, 2, 13, 20, 25-8, 33, 39, 42, 50, 53, 55, 57, 70, 114, 117, 119-20, 129, 131-2, 136, 185, 190
poválečné vztahy s Jugoslávií, 84-7, 90-2, 187
spor s Titem, 1, 94-9, 101-4, 116-17, 135, 185, 188
válečná diplomacie, 68-70, 72-82, 88-9, 186
Stalinismus, stalinisté, 2, 20, 26, 83, 85, 103-4, 126-9, 134, 138, 143, 155, 162, 165, 169, 173, 184
Stambolić, Petar, 39 let
státní kapitalismus, 102-3, 131
Stepinac, arcibiskup Alois, 83
Štětín, 8
Stockholm, 170
Stoecker, major, 59-60
Stojadinović, Milan, 18, 24
Stojanović, Svetozar, 155-6, 160, 162, 177
Stolice, 37 let
studenti, 1-2, 12, 22
protesty, 1968, 157-60, 162-3, 165, 167, 178, 188
Záhřebská univerzita, 171-6, 189
studentské odbory, 169, 171
Šubašić, Ivan, 69-74, 79, 81-3
Vrchní velitelství, lidové osvobozené partyzánské oddíly, vrchní štáb, 37, 42, 44, 51, 61-3, 70, 72, 74-7, 96
Suslov, Michail, 111-12, 114-15, 118, 120, 122, 127-8, 138
Sutejska, 47, 62
Šuvar, Stipe, 178
Šverma, Jan, 27

- Sviyazhsk, 7
 Švédsko, 7
 Švýcarská komunistická strana, 27
 syndikalismus, 3, 114, 166
 Szklarska Poręba, 87, 89
- Tata River, 58 let
 Teheránská konference, 68, 103, 186
 Tempo, Svetozar Vukmanović, 3, 33, 119,
 140-1, 144, 146, 149, 151-2, 155-6, 159,
 162, 166, 183, 190, 202n
 Teror, Stalin, 2, 13, 20, 73, 128, 185, 187
 Terzić, Velimir, 65
 odbory textilních
 dělníků, 23
 Teze o reorganizaci strany, 150
 "Třetí období", 87
 Třetí svět, 183
 Todorović, Mijalko, 147, 152-3, 162, 180
 Togliatti, Palmiro, 89 let
 Toplica, 74 let
 totalitarismus, 2
 Rada odborů, 140, 159
 odbory, 6-7, 9-20, 22-4, 27, 29, 88, 90,
 102, 105, 136, 140-2, 144, 146, 148-51,
 155-6, 158-9, 162, 166-7, 177-9, 181-2,
 185, 188-90
 Druhý kongres, 1951, 102
 Pátý kongres 1964, 144, 146
 Šestý kongres 1966, 158, 162, 188
 Transsibiřská magistrála, 7-8
 Trbovlje důlní stávká, 139
 Smlouva o přátelství, sovětsko-jugoslávská, 81-2,
 98,
 115
 Trebovićův prapor, 46
 politické procesy, 12, 16, 96, 98-9, 117, 120, 179,
 194n
 Terst, 6, 84, 110,
 Tripalo, Miko, 147-8, 168-77
 Tripartitní pakt, 30
 trofejní zbraně, 77-8, 80
 Trockij, Leon, 13, 93, 96, 115,
 Trockismus, 25-26, 31, 179, 184
 aféra řidičů kamionů, 167
 Trumanova doktrína, 86
 Tsaldaris, Konstantinos, 98
 Car Mikuláš II., Carismus, 2, 7-8, 17,
 Tuchačevskij, maršál, 128
Dna tiséce slov, 161-2 tyfus, 39,
 51, 60
- Ukrajiná, Ukrajinci, 82, 117, 121
- sjednocená fronta, 15
 Organizace spojených národů, 89, 91, 134, 174
 sjednocená opozice, 17-19, 24
 sjednocená srbská opozice, 25
 Spojené státy americké, 44, 50, 71, 82, 86, 89,
 91, 96, 169, 174
 Komunistická strana, 27
 SSSR, viz Sovětský svaz,
 Ustaše, 34, 46, 64-65, 76-7, 82-83, 96, 169-70
 Uvac, Reka, 71
 Užice, 36-44, 47, 52, 55, 58, 74, 186,
 Městský lidový osvobozenecý výbor Užice, 39
- Vafiadis, generál Markos, 97
 Valjevo, 35-36
 Varaždin, 145, 173
 Varna, 135
 Velebit, Vladimír, 59, 71, 93-4, 201n
 Důl Velenje, 137
 Veliko Trojstvo, 9
 Versailleská smlouva, 76
 Veselica, Marko, 169, 171-2
 Vídeň, 5, 6, 8, 14, 16-19, 29, 59
 Vis, 72-5, 81, 95
Vjesnik, 65, 173
Vjesnik u srijedu, 172
 Vlahović, Veljko, 68, 158
 Vojvodina, 100, 171, 178
 Volžští Němci, 103
 Volgograd, 135
 Vorošilov, Kliment, 120, 122, 130, 132, 135
 Vrhovec, Josip, 171
- Wall Street, 14, 89
 Varšavská smlouva, 115, 120, 161, 169, 188
 Wheeler, Mark, 52 let
 Wilson, generál, 74-5, 79
 odbory truhlářů, 23
 aliance dělníků a rolníků, 15, 41
 dělnické rady, 101-3, 107, 114, 123, 134,
 137, 139-41, 156, 167, 187-8, 190
 Dělnická opozice, Rusko, 149, 156, 166 Světová
 federace odborových svazů, 90
- Xoxe, Koçi, 98 let
- Jalta, 118
 Jaltská konference, 73, 80-1
 Yudin, Pavel, 90, 93-4, 118

- Jugoslávská agrární rada, 99
 Jugoslávská armáda, 30, 39, 79, 86, 91, 97, 174,
 Politické ředitelství, 86, 96
 Jugoslávská exilová vláda, 40, 44, 49-50,
 52-3, 63, 66-71, 73-4, 96
 Jugoslávská vojenská mise
 Berlín, 170
 Moskva, 70, 73, 75, 82, 128
 Jugoslávský národní den, 114
 Jugoslávská socialistická strana, 15, 18-19, 23-
 5, 73 Svaz jugoslávských studentů
 Devátá konference, 171
 Bělehradská univerzita, 157
 Jugoslávsko-albánská smlouva o přátelství, 84-
 5 Jugoslávsko-albánská společná koordinace
 komise, 85-6 Žabljak, 61

 Žabljak, 61 let
 Zadar, 66, 79, 165, 171, 175

 Zagorje, 5-6, 13, 74
 Záhřeb, 6-13, 16, 18-19, 27-1, 34, 41, 59-60,
 82, 175, 181
 Hrabský soud, 12
 Studentská organizace, 171
 odborní, 9-11,
 Univerzita, 145, 169-71, 173, 189
 Dělnický klub, 12
 Zahariadis, Nikolaos, 97
 Žanko, Miloš, 168
 ZAVNOH, Státní antifašistická rada pro
 lidové osvobození Chorvatska, 65-6, 77
 Zdenka, viz Paunović, Davorjanka, 82
 Zelenagora, 47, 62
 Žukov, Georgij, 115, 127
 Žujović, Sreten, 21-2, 38, 43, 45, 50, 58, 62,
 65- 6, 72, 93-6, 118